

E. Sariqov, B. Haydarov

EKONOMİKALIQ BİLİM TİYKARLARI

*O'zbekstan Respublikasi Xalq bilimlendiriw ministrligi
ulıwma orta bilim beriw
mekteplerinin' 9-klasi ushin
sabaqlıq sıpatında tastıyqlag'an*

Ushinshi basılıwı

«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi»

Davlat ilmiy nashriyoti

Toshkent — 2014

UO`K 37.015.6(075)
BBK 65.01ya721
S-32

Pikir

bildiriwshiler: **U. G'afurov** – TDIU ekonomika teoriasi kafedrası baslıg'ı,
ekonomika pa'nleri namzadı, dotsent,
H. Xotamova – RTM bas metodisti,
N. Do'stmurodova – Tashkent qalalıq 28-mektep woqıtuwshısı,
M. Jo'rayeva – XTV qaramag'ındag'ı anıq pa'nlerge arnalg'an
mekteptin' ekonomika pa'ni woqıtuwshısı

**Respublikalıq maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan
ijara ushın basıp shıg'arıldı.**

ISBN 978-9943-07-311-1

© «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi»
Ma'mleketlik ilimiy baspası, 2014
© «Huruq va Jamiyat» MSHJ tiykarındag'ı
baspaxana, 2014

MAZMUNI

Sabaqlıqtan paydalanıw boyınsha ulıwma kórsetpeler	5
--	---

I bap. İsbilermenlik ha'm o'ndiris

<i>1-tema.</i> İsmenlik	8
<i>2-tema.</i> Firma ha'm onın' tu'rleri	12
<i>3-tema.</i> Aktsionerlik ja'miyet	15
<i>4-tema.</i> Firmanı ashıw	18
<i>5-tema.</i> Firmanın' qarjuları ha'm g'arejetleri	21
<i>6-tema.</i> Jalpı da'ramat, payda ha'm shıg'ın	25
<i>7-tema.</i> Ekonomikalıq xızmettin' talqılanıwı	28
<i>8-tema.</i> Firmanı basqarıw — menedjment	31
<i>9-tema.</i> Marketing	34
<i>10-tema.</i> O'ndiris ha'm ekologiya	37
<i>I bapı ta'kirarlaw ushın soraw ha'm tapsırmalar</i>	<i>41</i>

II bap. Ma'mleket ha'm ekonomika

<i>11-tema.</i> Ma'mlekettin' ekonomikalıq wazıypaları	46
<i>12-tema.</i> Ma'mleket byudjeti	49
<i>13-tema.</i> Bank sisteması	52
<i>14-tema.</i> Ma'mlekettin' ekonomikalıq siyasatı	57
<i>II bapı ta'kirarlaw ushın soraw ha'm tapsırmalar</i>	<i>61</i>

III bap. Salıq tu'rleri

<i>15-tema.</i> Da'ramat salıg'ı	66
<i>16-tema.</i> Mal-mu'lk salıg'ı	69
<i>17-tema.</i> Jer salıg'ı	72
<i>18-tema.</i> Aktsiz ha'm qosılğ'an baha salıg'ı	75
<i>III bapı ta'kirarlaw ushın soraw ha'm tapsırmalar</i>	<i>77</i>

IV bap. Ekonomikalıq o'siw

<i>19-tema.</i> Tiykarg'i makroekonomikalıq ko'rsetkishler.....	80
<i>20-tema.</i> Ekonomikalıq o'siw ha'm rawajlanıw.....	83
<i>21-tema.</i> O'zbekstannın' ekonomikalıq mu'mkinshiligi.....	88
<i>IV bapbaptı ta'kirarlaw ushın soraw ha'm tapsırmalar.....</i>	<i>92</i>

V bap. İnflyatsiya ha'm jumıssızlıq

<i>22-tema.</i> İnflyatsiya ha'm onın' tu'rleri.....	96
<i>23-tema.</i> İnflyatsiya aqıbetleri.....	99
<i>24-tema.</i> Miynet bazarı ha'm jumıssızlıq.....	102
<i>25-tema.</i> Sotsiallıq qorg'aw quralları.....	107
<i>V bapı ta'kirarlaw ushın soraw ha'm tapsırmalar.....</i>	<i>110</i>

VI bap. Ja'ha'n ekonomikası

<i>26-tema.</i> Xalıqaralıq sawda.....	114
<i>27-tema.</i> Xalıqaralıq ekonomikalıq qatnasıqlar.....	118
<i>28-tema.</i> Valyuta kursı.....	121
<i>29-tema.</i> Ja'ha'n ekonomikasının' mashqalaları.....	124
<i>30-tema.</i> Ja'ha'n finanslıq-ekonomikalıq krizisi.....	127
<i>VI bapı ta'kirarlaw ushın soraw ha'm tapsırmalar.....</i>	<i>131</i>
<i>Ekonomikalıq atamaldın' tu'sindirme so'zligi.....</i>	<i>133</i>
<i>Ta'kirarlaw ushın berilgen tapsırmaldın' juwapları.....</i>	<i>142</i>

SABAQLIQTAN PAYDALANIW BOYINSHA ULIWMA KO'RSETPELER

Ha'r bir temag'a tiyisli materiallar to'mendegi punktlerge bo'lingen ha'm belgili bir ta'rtip boyınsha sabaqlıq betlerinde jaylastırılǵ'an, bazı punktler bolsa anıq belgi astında ajıratıp ko'rsetilgen:

1. Sabaqtın' ta'rtip nomeri ha'm temanın' atı.
2. Sabaq temasın jaratıwǵ'a ja'rdem beriwshi mashqalalı jag'dayǵ'a tiyisli ko'rgizbeli mag'lıwmat, su'wret , keste, diagramma ha'm t. b.
3. Temag'a tiyisli, tiykarınan u'yde dıqqat penen oqıwǵ'a arnalǵ'an tiykarg'ı tekst.
- 4. Berilgen mashqalalı jag'dayǵ'a tiyisli jedellestiriwshi soraw ha'm tapsırmalar.
- 5. Sabaq dawamında qollanılatug'ın tayanış atamaldın' ta'riypi.
- 6. O'zlestirilgen bilimlerdi teren'lestiriw, ta'kirarlaw ha'm o'zin-o'zi tekseriw ushın berilgen sorawlar.
- 7. Esap-kitap islerin talap etetug'ın, a'meliy xarakterdegi sabaq ha'm shınıǵ'ıwlar.
- 8. İzleniw ha'm kishi izertlew alıp barıw ushın oqıwshılarg'a o'z aldına beriletug'ın o'z betinshe tapsırmalar.
- 9. Erkin pikirlew ha'm bilimlerdi teren'lestiriw ushın berilgen sorawlar.
- 10. Temanın' este saqlaw lazım bolǵ'an tiykarg'ı qatarları.
- 11. Jurtımızǵ'a ta'n shıǵ'ıs qa'diriyatlar, olarg'a tiyisli soraw ha'm tapsırmalar.
- 12. Temag'a tiyisli bolǵ'an du'nyaqarastı ken'eytetug'ın mag'lıwmatlar.
- 13. Ekonomikalıq tu'siniklerdi o'z-ara baylanıstratug'ın formalar.

SABAQLIQTAN PAYDALANIWDA TO'MENDEGI KO'RSETPELERGE A'MEL ETIWDI MA'SLA'HA'T BEREMIZ:

Sabaqlıq boyınsha 30 sabaq ha'm 4 (ha'r bir sherekte birewden) aralıq baqlaw o'tkeriw maqsetke muwapıq. Ha'r bir temag'a tiyisli materiallardı bir sabaq dawamında ha'm u'yde u'yreniw lazım.

Jan'a temanı tu'sindiriwde, tiykarınan joqarıda ta'riyiplengen 2—5-punkt materialları menen islew kerek.

3-punktte berilgen materiallardan, tiykarınan u'yde oqıw ha'm u'yreniw ushın paydalanıw lazım.

Sabaqtın' temasın bekkemlewdi 6-punkttegi soraw ha'm tapsırmalar, 7-punkttegi shınıg'ıwlar ja'rdeminde a'melge asırg'an maqul.

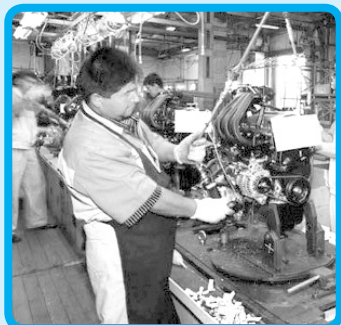
8-punkttegi tapsırmalar kishi izleniw ha'm izertlew sıpatında oqıwshılarg'a o'z betinshe islewge arnalg'an.

9—12-punkttegi sorawlar, tiykarıg'ı qatarlar ha'm qa'diriyatlar o'z betinshe baqlaw ju'rgiziw, bilimlerdi bayıtıw, a'meliyatta qollanıw ko'riw ha'm o'zin-o'zi tekseriw maqsetinde isletilgeni maqul.

Oqıwshılar dıqqatı 4-punkttegi gılt atamalar ha'm 10-punkttegi temanın' tiykarıg'ı qatarlarına qaratılıwı lazım.

U'yge tapsırmalar sabaqta talqılanbag'an 9—10-punkt soraw ha'm tapsırmaları tiykarında berilgeni maqul.

Ha'r bir bap keyninde berilgen ta'kirarlaw ushın soraw ha'm tapsırmalardan o'tilgenlerdi o'z betinshe ta'kirarlaw ha'm aralıq baqlawg'a tayarlanıw maqsetinde paydalanıw usınıs etiledi.

I bap. Isbilermenlik ha'm o'ndiris

Bul baptag'ı materiallardı u'yreniw na'tiyjesinde to'mendegi bilim, ta'jiriybe ha'm ko'nlikpelerge iye bolasız:

- isbilermenliktin' ma'nisin tu'siniw ha'm onın' tiykarg'ı o'zgesheliklerin biliw;
- isbilermenliktin' bazar ekonomikasındag'ı rolin anıqlaw;
- ekonomikalıq xızmettin' isbilermenlikke ta'n tu'rlerin biliw;
- ha'r bir isbilermenlik xızmet tu'rinin' artıqmashılıq ha'm kemshiligin ko'rsete alıw;
- firma ha'm onı sho'lkemlestiriwdin' sho'lkemlestiriw-huqıqiy forma-ların biliw;
- aktsionerler ja'miyetin sho'lkemlestiriwdin' ma'nisin tu'siniw ha'm onın' tu'rlerin biliw;
- firma qarjıların tu'rlerge ajıratıw;
- o'ndirislik g'arejetlerdin' quramın biliw;
- o'zgeriwshi ha'm turaqlı g'arejetlerdi parqlaw;
- jalpı da'ramat, payda, shıg'ın ha'm taza payda ortasındag'ı qatnaslardı biliw ha'm olardı a'piwayı mısallarda qollana alıw;
- paydanın' ekonomikalıq xızmetke bag'darlawshı rolin tu'sinip jetiw;
- firmanın' ekonomikalıq xızmetinin' na'tiyjeliligin a'piwayı mısalda tu'sindire alıw;
- menedjmenttin' ma'nisin, maqset ha'm wazıypaların tu'sinip alıw;
- marketingtin' ma'nisi, wazıypası ha'm firma xızmetindegi a'hmiyetin biliw;
- ekologiyalıq mashqalalar, bul insannın' ekonomikalıq xızmetinin' na'tiyjesi ekenligin tu'sinip jetiw.

JEDELLESTİRİWSHİ SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Berilgen su'wrettegi bos orıng'a isbilermenlikke ta'n ja'ne qanday pazıyletlerdi jazg'an bolar edin'iz? Nege?
2. İsbilermenlikke ta'n pazıylettin' a'hmiyetlilik da'rejesine qarap izbe-iz jazıp shıg'in' ha'm tu'sindirin'.

İSBİLERMENLİK HA'M ONIN' O'ZGESHELİKLERİ

İsbilermenlik degende, adamların' payda alıw maqsetinde, ta'wekelshilik tiykarında o'z qarjıları, mu'лки, bilimi ha'm mu'mkinshiligin iske qosıp, tovar islep shıg'arıw ha'm xızmet ko'rsetiw iskerligi tu'siniledi. İsbilermenlikti basqasha, o'z isin jaqsı biliwshi yaki biznes dep te ataydı. Bunday xızmet penen shug'ıllang'anlar *isbilermenler*, o'z isin jaqsı biliwshi yaki *biznesmenler* dep ju'ritiledi. İsbilermenlik xızmeti adamnan:

İsbilermenlik — adamların' payda alıw maqsetinde, ta'wekelshilik tiykarında, o'z qarjısı, mu'лки, bilimi ha'm imkaniyatların iske qosıp, tovar islep shıg'arıw ha'm xızmet ko'rsetiw iskerligi.

İsbilermenler — payda alıw maqsetinde o'ndiris resurslarınan tovar ha'm xızmet ko'rsetiw ushın ta'wekelshilikni moynına alatug'in adamlar.

- baslang'ish mu'lk ha'm qarjısın iske qosıwdı;
- erkin ekonomikalıq xızmetin ju'rgiziwdi;
- payda alıwg'a umtılıwdı;
- miynet su'yiwshilik ha'm iskerlikti;
- sho'lkemlestiriwshilik uqıptı;
- barlıq juwappershilikti o'z moynına alıwdı;
- ta'wekelshilik etiwdi;
- nızamlarg'a boysıng'an halda jumıs islewdi;
- hadal ba'sekide qatnasıw sıyaqlı o'zgesheliklerdi talap etedi.

İsbilermenlikni rawajlandırıwdın' en' za'ru'r sha'rtlerinen biri jeke mu'lkshilikke tiykarlang'an erkin ba'seki ortalıg'ının' jaratılıwı boladı.

İSBİLERMENLİKTİN' EKONOMİKADAG'I ROLİ

İsbilermenlik bazar ekonomikasına ta'n bolg'an xızmet. Bazar ekonomikasını sharayatında isbilermenlik — ta'biyyi, kapital ha'm miynet faktorları menen bir qatarda o'ndiristin' tiykarğ'ı faktorına aylanadı. Sebebi, islep shıg'arıwdın' da'l usı isbilermenlik faktori, qalg'an u'sh faktordı birlestiriw imkaniyatın beredi. İsbilermenlik ja'miyet ushın kerek, sebebi bul xızmet na'tiyjesinde jan'a, qosımsha jumıs orınları payda boladı. İsbilermenlik tek tutınıwshılar ushın g'ana emes, ba'lki ma'mleket ushın da za'ru'r ha'm paydalı bolg'an xızmet boladı. Ma'mleket isbilermenlikke ken' jol ashıp beriw menen xalıqtı jumısqa jaylastırıw, ken' tutınıw tovarları ha'm xızmetleri menen ta'miyinlew wazıypasın, belgili bir mag'anada o'z juwapkershiliginen alıp taslaydı. Sonın' menen birge, isbilermenlik xızmetinen alınatug'ın salıqlar esabınan ma'mleket qaznası bayıydı. Sol sebepli, ma'mleket isbilermenlikti ha'r ta'repleme qollap-quwatlaydı.

Qa'diriyatlar

Saqıbqıran A'mir Temurdın' «İsbilermen, ma'rtlik ha'm erlik iyesi, pikiri teren', isbilermen ha'm sergek adam mın'-mın'lag'an jumıssız, biypa'rw adamlardan jaqsı», degen na'siyatın tu'sindirin'.

İSBİLERMENLİK NEDEN BASLANADI?

İsbilermenlik biznes ideyadan baslanadı. Biznes ideyanın' qanshelli tuwrı tan'lang'anı — biznes jetiskenliklerinin' en' tiykarğ'ı ha'm baslang'ısh faktorlarınan biri esaplanadı. Lekin, biznes ideyanın' o'zi tabıslı biznes ushın jeterli emes. Onın' ushın anıq esap-kitaplarg'a tiykarlang'an joba du'ziw kerek boladı. *Biznes joba* — biznes ideyanı a'melge asırıw maqsetinde orınlaw za'ru'r bolg'an, o'z-ara muwapıqlastırılğ'an is-ha'reketler bag'darlamasınan ibarat hu'jjet. Aytayıq, oyın'ızg'a ju'da' zor biznes ideya kelip qaldı. Onı a'melge asırıw ushın sizge qarjı kerek. Qarjını bankten yaki tanısların'ızdı sherik etip alıwın'ız mu'mkin. Olar qarjıların «qurı» so'zge bermeydi. Siz o'z ideyan'ızdı qag'azg'a tu'sirip, esaplap, haqıyqattan da paydalı ekenin da'lillewin'iz kerek boladı. Bir so'z benen aytqanda, biznes joba du'ziwin'iz, onın' tabıslı bolıwına en' da'slep o'zin'iz isenim payda etiwin'iz ha'm basqalardı da isendiriwin'iz kerek. Biznes joba, birinshi gezekte, isbilermennin' o'zi ushın a'hmiyetli.

A'dette biznes joba:

- ka'rxananın' qısqasha mag'lıwmatnaması;
- islep shıg'arılatus'ın tovar yamasa xızmettin' mag'lıwmatnaması;
- islep shıg'arıwdı sho'lkemlestiriw ha'm basqarıw printsipleri;
- islep shıg'arıw g'arejeleri, tu'sim, jobalastırılğ'an payda ha'm onın' bo'listiriliwi;
- islep shıg'arılatus'ın tovar yaki xızmet bazarının' analizi;

Biznes joba — biznes ideyani a'melge asiriv maqsetinde orinlanıwı za'ru'r bolg'an, o'z ara muwapıqlastırılǵ'an is-ha'reketler bag'darlamasınan ibarat hu'jjet.

— juwmaqlawshı sheshim sıyaqlı mag'lıwmatlardan ibarat bo'limlerden quraladı.

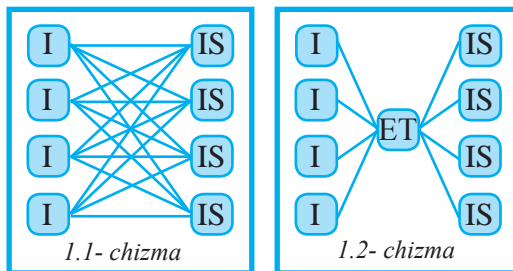
- ishlab chıqarıladigan tovar yoki xızmat bozorining tahlili;
- yakuniy xulosalar kabi ma'lumotlardan tashkil topadı.

İSBİLERMENLİK XİZMETİNİN' TU'RLERI

İsbilermenler derlik ha'mme ekonomikalıq xızmet tu'rleri menen shug'ıllanadı. İsbilermenlik xızmetinin' mazmunınan kelip shıǵ'ıp, onı to'mendegi tu'rlerge ajıratıw mu'mkin: islep shıǵ'arıw; kommertsiya (sawda-satıq); finanslıq isbilermenlik; da'lda'lıshlıq; qamsızlandırıw.

İSLEP SHIǴ'ARIW

İslep shıǵ'arıw xızmetine tiykarlang'an isbilermenlikte islep shıǵ'arıwdın' ta'biyiy, kapital ha'm miynet faktorları birlesip ha'reketke keledi. İsbilermen islep shıǵ'arıw quralları — jer, imarat, qurılıslar, a'sbap-u'skeneler, shiyki zatti satıp aladı, jumısshı xızmetkerlerdi jallaydı. Ha'r qıylı tovarlar islep shıǵ'aradı ha'm tutınıwshılarg'a satadı. A'dette, isbilermenliktin' bunday tu'ri menen uqıplı, bizneste jaqsı abırayǵ'a iye bolg'an, uzaqtı oylap is ju'rgizetug'ın isbilermenler g'ana shug'ıllanadı.

KOMMERTSIYA

İsbilermenliktin' bunday tu'ri menen shug'ıllanıwshılar tovarlardı satıp aladı, keyin tutınıwshılarg'a satadı. A'lbeta, bul jag'dayda tovardın' satılıw bahası, onın' satıp alıw bahasınan joqarı boladı. Bahalar ortasındag'ı bul ayırmaslıq isbilermenlik paydası sıpatında isbilermen ta'repinen o'zlestiriledi. İsbilermenlik xızmetinin' bunday tu'ri menen, a'dette, bizneste o'zin ele jaqsı tutıp almag'an isbilermenler baslang'ısh qarjı jıynaw maqsetinde shug'ıllanadı. Sebebi, bul xızmet az shıǵ'ınlı bolıp, tez arada o'z na'tiyjesin beredi.

Kommertsiya —tovardı satıp alıp, onı basqasına satıwdan ibarat isbilermenlik xızmeti.

FINANSLIQ ISBILERMENLIK

İsbilermenликтin' bul tu'ri kommertsiyag'a uqsap ketedi. Tek finanslıq isbilermenlikte tovardı alıp-satıw ornına pul ha'm bahalı qag'azlardı alıp-satıw a'melge asırıladi. Pul qarjıları qarızg'a beriledi. Shet el valyutaları, aktsiya ha'm basqa bahalı qag'azlar satıp alınadı ha'm satıladı. Finanslıq isbilermenlikte qarız berilgende protsent ko'rinisinde, qımbat bahalı qag'azlar alıp-satıw protsessinde bolsa olardin' alıw ha'm satıw bahaları arasında parq ko'rinisindegi payda o'zlestiriledi.

Finanslıq isbilermenlik — pul ha'm qımbat bahalı qag'azlardı alıp satıw menen baylanıslı xızmet.

QAMSIZLANDIRIW

İsbilermenликтin' bunday tu'ri ha'zirgi ku'nde ken' tarqalg'an. Bunday xızmet penen aytarlıqtay abırayg'a iye bolg'an isbilermenler shug'ıllanadı, sebebi ol u'lken baslang'ısh qarjını talap etedi. İsbilermen ha'r qıylı ku'tilmegen jag'daylarda ko'riletug'in zıyandı qaplawg'a belgili haqı esabına kepillik beretug'in adam sıpatında xızmet ko'rsetedi. Ha'zirgi waqıtta qarız qamsızlandırıwı, mu'lk qamsızlandırıwı, o'mir qamsızlandırıwı, meditsina qamsızlandırıwı sıyaqlı qamsızlandırıw formaları bar. Bunday qamsızlandırıw tu'rlerinde u'zliksiz to'lep barılatug'in qamsızlandırıw to'le'mleri esesine, qanday da bir jag'day ju'z bergende ko'rilgen zıyan yaki jog'altıwlar ornı qaplanadı.

Qamsızlandırıw — ha'r qıylı ku'tilmegen jag'daylar na'tiyjesinde ju'zege keletug'in finanslıq mashqalalardan qorg'aw xızmeti.

BİLİMİN'ZDI SINAP KO'RİN'!

1. İsbilermenlik degende neni tu'sinesiz? 2. İsbilermenlik penen shug'ıllanıwshı adamdı su'wretlep berin'. 3. İsbilermenler sanının kobeyiwinin sebebi nede dep woylaysız? 4. İsbilermenlik barlıq waqıtta da payda alıp kele bere me? 5. İsbilermenlik xızmetinin' tu'rlerin sanap berin'. 6. Kommerciyalıq ha'm finanslıq isbilermenликтin' qanday uqsas ha'm parıqlı turleri bar? 7. Qamsızlandırıw ne ha'm wonın' ha'zirgi waqıtta tu'rmısımızdagı wornı qanday? 8. İsbilermenlik xızmetinin' qaysı bir tu'ri ja'miyetimiz ushın za'ru'r dep yesaplaysız? 9. İsbilermenlik xızmetinen' mamleket isbilermennin' wozi ha'm tutınıwshılar qanday ma'p ko'riwin sinap ko'rin'.

Buni este saqlan'.

- İsbilermenlik xızmeti payda alıwg'a qaratılg'an ha'm ta'wekelshilikti moynına aladı.
- İsbilermenlik, isbilermenler, tutınıwshılar ma'mleket ushın paydalı xızmet
- İsbilermenlik xızmeti turlerinin' barlıgı za'ru'r.

JEDELLESTİRWŞİ SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. 1-4-su'wretlerde korsetilgen isbilermenlik xızmetinin' qaysı turin sho'lkemlestiriw qıyınırmaq? Ne sebepten?
2. Wolardıń qaysıların jeke adam wozi sho'lkemlestiriwi ha'm juritiwi qıyın yemes?
3. Qaysıların sherik penen birgelikte sho'lkemlestirgen maqul? Ne sebepten?
4. 5-ha'm 6-suwrettegi ka'rxanalardı juritiw ushın qanday sho'lkemlestiriw islerin a'melge asırıw za'ru'r dep woylaysız?

KA'RXANA HA'M FİRMA

Tovar islep shıǵarıw ha'm xızmet ko'rsetiw protsessi ka'rxanalarda a'melge asırılaturǵını belgili. Ma'mleket mu'lkı tiykarında sho'lkemlestirilgen ka'rxanalar — *ma'mleketlik ka'rxanalar*, jeke mu'lk tiykarında sho'lkemlestirilgen ka'rxanalar bolsa *jeke menshik ka'rxanalar* dep ju'rgizedi. Sonday-aq, ma'mleket ha'm jeke mu'lkke tiykarlang'an *aralas tu'rdegi ka'rxanalar* da bolıwı mu'mkin.

İsbilermenlik xızmeti a'melge asırilatug'ın ka'rxanayı *fırma* dep ataydı. Firma ha'r tu'rli tovar ha'm xızmetlerdi payda alıw ushın islep shıg'aradı. Firmalar ko'binese jeke mu'lk tiykarında du'ziledi. Firmalar (ka'rxanalar) qanday mu'lk tiykarında sho'lkemlestiriliwi, kim ta'repinen qalay basqarılıwı, firma paydası qalay bo'listiriliwi ha'm firma xızmetinin' na'tiyjesine kim ha'm qanday juwap beriwine qarap tu'rli formalarda bolıwı mu'mkin.

Ka'rxana — tovar islep shıg'arıw ha'm xızmet ko'rsetiw a'melge asırilatug'ın xojalıq sho'lkemi.

Fırma — isbilermenlik xızmeti a'melge asırilatug'ın ka'rxana.

JEKE TA'RTIPTEGI FİRMA

Jeke ta'rtiptegi firmanın' iyeleri jeke adam bolıp, firma onın' mu'лки ha'm qarjısı tiykarında sho'lkemlestiriledi ha'm tikkeley usı mu'lk iyesi ta'repinen basqarıladi. Firma xızmetinen aling'an payda da, zıyan da tek firma iyesine tiyisli. Firma iyesi firma xızmetinin' na'tiyjesine tolıq juwapker boladı.

Jeke ta'rtiptegi fıırma — jeke adam mu'лки tiykarında sho'lkemlestiriletug'ın ha'm basqarilatug'ın fıırma.

**Abu Rayhan
Muxammed ibn
Axmud al-Beruniy
(973 – 1048)**

Ullı alım ha'm danıshpan Adu Rayxan Beruniydin ko'p sanlı shıgarmalarında wonın ekonomikaga baylanıslı pikirleri ko'rsetilgen. Wol ekonomikalıq xızmet-miyнет suyiwge jaratıwshılıq tiykarında adamnın' mu'tajlıgın qanaatlandırıwg'a bolg'an umtılıushılıgı dep yesaplagan. Wol wozinin shıgarmalarında fizikalıq miynet penen bir waqıtta a'qıl miynette za'ru'r yekenlıgın tu'sindiredi. İs haqı miynettın' awırlıg'ına ha'm wo'nimdarlıgına baylanıslı bolıw kereklıgın aytadı. Alım sol da'wirde ekonomika tarawının' insan faktoru ushin a'hmiyetli yekenlıgın bildirgen.

SHIRKET

Eki yamasa onnan artıq adamların' mu'лки tiykarında, birgelikte xızmet ko'rsetiw maqsetinde du'zilgen fıırma — *shirket* (kooperativ) dep ataladı. Shirkette onın' ag'zaları ma'plerine xızmet etedi. Shirkette onı du'ziwshi ag'zaların' islewi sha'rt bolıp, ulıwma xızmet na'tiyjesi — payda olar arasında o'z-ara kelisim boyınsha bo'listiriledi. Sonın' menen birge, shirket ag'zaları shirket minnetlemelerine tolıq ko'lemde juwapker boladı. Al, eger shirket isi ju'rispey, qarızg'a batıp qalsa, qarızdı shirket ag'zaları shirketti sho'lkemlestiriw ushın qosqan mal-mu'lkleri ha'm qarjıları esabınan, ol da jetpese, o'z jeke mu'лки esabınan qaplawg'a ma'jbu'r degeni. Shirketke awıl xojalıg'ındag'ı fermer xojalıqların mısıl etip keltiriw mu'mkin.

Shirket — birgelikte xızmet ko'rssetiw maqsetinde eki ha'm onnan ko'p adamlardıń mu'lkı tiykarında sho'lkemlestirilgen ha'm xızmet na'tiyjesine birgelikte tolıq juwap beretug'ın firma.

SHERIKLIK FIRMASI

U'ikenirek ko'lemdegi isbilermenlikti sho'lkemlestiriw u'iken baslang'ısh qarjını talap etetug'ını belgili. Bunın' ushın bir neshe adamlar yaki ka'rxanalardıń sheriklikte ha'reket etip, mal-mu'lklerdi birlestiriwine tuwrı keledi. Usı maqsette sheriklik firması sho'lkemlestiredi. Sheriklik tiykarında du'zilgen firmanın' sho'lkemlestiriwshileri onın' *sho'lkemlestiriwshileri* dep ataladı.

Sho'lkemlestiriwshiler firmanın' baslang'ısh kapitalına (ustav fondına) o'z pul qarjıları ha'm mal-mu'lkleri menen u'les qosadı. Sho'lkemlestiriwshiler firmanın' iyeleri esaplanıp, firmanın' ku'ndelikli xızmetinde ha'm onı basqarıwg'a tikkeley qatnas pawı da mu'mkin. Bunday xızmet na'tiyjesinen alınatug'ın payda da, ko'riletug'ın zıyan da sho'lkemlestiriwshiler ortasında sho'lkemlestiriwshiler sha'rtınamasında ko'zde tutılğ'an, kelisilgen qag'ıydağ'a muwapıq bo'listiriledi.

Sheriklik tiykarında du'zilgen firmalar xızmetinen ko'rilgen zıyan sho'lkemlestiriwshiler ta'repinen qalay qaplanıwına qarap ha'r qıylı atama menen ataladı. Eger sho'lkemlestiriwshiler ko'rilgen zıyandı tek firmanı sho'lkemlestiriwde qosqan u'lesi ko'leminde g'ana qaplasa, bunday firma — *juwappershiligi sheklengen sheriklik firması* dep ataladı. "Ltd" qosımta bolıp, inglisshe "Limited" (sheklengen) so'zinin' qısqartılğ'anı, negizinde, juwappershiligi sheklengen firma atamasına qosılıp aytiladı. Juwappershiligi sheklenbegen sheriklik firmasının' sho'lkemlestiriwshileri bolsa, ko'rilgen zıyanın tolıq ko'lemde birlesip qaplasadı. Ha'tte, za'ru'rlik tuwılğ'anda, o'z jeke mu'lklerin satıp bolsa da, firma zıyanın qaplaydı.

Sheriklik firması — eki ha'm onnan artıq adamlardıń (adam yamasa ka'rxanalardıń) qarjıları tiykarında sho'lkemlestirilgen ha'm belgili kelisim sha'rtleri tiykarında iyelik etiletug'ın, basqarılatug'ın ha'm xızmet na'tiyjesine juwap beriletug'ın firma.

Firmanın' ustav fondı — firma xızmetin ju'rgiziw ushın onın' sho'lkemlestiriwshileri ta'repinen qosılatug'ın u'les — mal-mu'lk ha'm qarjılar.

JEKE TA'RTIPTEGI JEKE ISBILERMEN

Isbilermenlik xızmeti menen firma ashpay turıp ta shug'ıllanıw mu'mkin. Bunın' ushın ha'kimiyattan «Jeke ta'rtiptegi jeke isbilermen» degen biylikti alıw ha'm xızmet na'tiyjesine qaray belgilengen ta'rtipte salıqlardı to'lep turıw jetkilikli.

Ma'mleket ekonomikasında basqa tu'rdegi firmalar da bolıwı mu'mkin. Ekonomikalıq sharayatlardan kelip shıg'ıp, firma tu'rleri jetilisip, ekonomikag'a beyimlesip baradı.

BİLİMİN'İZDİ SINAP KO'RİN'!

1. Firmalar qaysı o'zgesheliklerine qarap tu'rlerge bo'linedi?
2. Firmanın' ha'r bir tu'rine aymag'ın'ızda xızmet ko'rsetip atırg'an firmalardan mısıl keltirin'.
3. Ha'r bir firma tu'rinin' jetiskenlik ha'm kemshilik ta'replerin sanan'.
4. Shirket ha'm sheriklik firmasının' qanday uqsaslıq ha'm o'zgeshe ta'repleri bar?
5. Ma'mleket ka'rxanaları ha'm jeke menshik firmalar nesi menen bir-birinen parq qıladı?
6. Juwappershiligi sheklengen ha'm juwappershiligi sheklenbegen firmalar nesi menen bir-birinen parqlanadı?
7. Siz ko'tere sawda menen shug'ıllanatug'ın firma ashpaqshı bolsan'ız, firmanın' qaysı tu'rin tan'lag'an bolar edin'iz?

Tapsırma

Firma haqqında sawallar	Jeke menshik firma	Sirket	Sherikshilik firması
a) kim iyelik qıladı?			
b) mulki qanday qa'liplesedi?			
d) qanday basqarladı?			
e) Paydaqalay bo'listiriledi?			
f) Jumıs na'tiyjelerine qaray juappershilik qanday?			

1. Grafikti da'pterin'izge ko'shirin' ha'm wonın' birinshi qatarındag'ı sawallarg'a jawaplar tiykarında grafiktın' bos qatarların toltrin'.
2. a) duka'n; b) kishigirim nanbayxana; d) ulken konditer tsexı; e) ulken un zavodı ashpaqshı bolsan'ız, firmanın' qaysı turin tan'lag'an bolar edin'iz?

Buni este saqlan'.

- Tovar islep shıg'arıw ha'm xızmet ko'rsetiw procesinde ma'mleket, jeke ha'm aralas tu'rdegi ka'rxanalarda a'melge asırıladı.
- İsbilermenlik xızmeti menen adam wozi jeke yamasa sherikleri menen birgelikte firma ashıp shugıllanadı.

1

2

3

4

5

6

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. 1-su'wrette Tashkent fond birjasi ko'rsetilgen. Wol jerde neler menen sawda islewin bilesiz?
2. 2-su'wrettegi fond indeksleri haqqında televideniende berilgen mag'lıwmatlardı yesley alasız ba? Wolardın qaysı birin bilesiz ha'm wolar haqqında nelerdi ayta alasız?
3. 3-suwrette akciyalar ko'rsetilgen. Wolar qanday qag'az? Bilgenlerinizdi klas-laslarımız benen pikirlesin'.
4. 4-su'wrette bank, 5-su'wrettegi ka'rxana, 6-su'wrettegi poezd tiyisli bolg'an iri kompaniya isbilermenlik xızmetin sho'lkemlestiriwde ha'm basqarıwda qanday qıyınshılıqlarğa dus keliwi mumkin dep woylaysız?

AKTSIONERLER JA'MIYETININ' DU'ZILISI

Juwapkershiligi sheklengen firmalar u'lken ka'rxanalar ko'leminde — aktsionerlik ja'miyet ko'riniside sho'lkemlestiriledi. Aktsionerler ja'miyeti baslang'ish ustav fondi ko'lemine ten' mug'darda o'z aktsiyalarin shig'aradi ha'm satadi. Bul aktsiyani satip alg'an ha'r bir adam ja'miyettin' aktsionerine aylanadi. Ja'miyet aktsionerine ha'r jilg'ı paydasinan satip alg'an aktsiyasina sa'ykes tu'rde haqi — dividend to'leydi. Aktsionerler ja'miyetin shet ellerde *aktsionerler kompaniyasi* yamasa *korporatsiyalar* dep te ataydi. Eger aktsionerlik ja'miyettin' aktsiyalari qa'legen adamg'a satilisa, bunday ja'miyet *ashiq tu'rdegi aktsionerler ja'miyeti* dep, eger tek aldinnan belgilep qoyilg'an adamlar toparina (ja'miyettin' sho'lkemlestirishileri yaki xizmetkerlerine) satilisa, ol *jabiq tu'rdegi aktsionerlik ja'miyet* dep ataladi.

Birinshi aktsionerlik ja'miyet XVI a'sirde Niderlandiyada sho'lkemlestirilgen «Ostind» kompaniyasi bolip, o'l Hindistan menen sawda-satip islerin alip barg'an.

Aktsionerlik ja'miyet — ustav fondi, aktsiyalardi satıwdan qa'liplesken, juwapkershiligi sheklengen iri firma.

Aktsiya — firma ustav fondına u'les qosilg'anın tasiyiqlawshı ha'm iyesine firma paydasinan belgili payda alıw huqıqın beriwshi hu'jjet — qımbat bahalı qag'az.

Ashiq tu'rdegi aktsionerlik ja'miyet — aktsiyalari qa'legen adamg'a satilatug'in ja'miyet.

Jabiq tu'rdegi aktsionerlik ja'miyet — aktsiyalari tek aldinnan belgilep qoyilg'an adamlar toparına satilatug'in ja'miyet.

AKTSIYANIN' NOMİNAL BAHASI HA'M KURSI

Aktsiya — qımbat qag'az bolip, onın' u'stine bahasi — *nominal bahasi* jazıp qoyilg'an boladi. Aktsiyani aktsioner basqa adamg'a satıwı yamasa sawg'a qılıwı mu'mkin. Aktsiyalar a'dette fond birjalarında satiladi ha'm satip alinadi. Aktsiyadan onın' iyesine kelip atirg'an payda — *dividendtin'* ko'p yamasa azlıg'ına qarap, aktsiyanın' fond birjasındag'ı bazar nırqı — *aktsiyanın' kursı* o'zgerip turadi. Ma'selen, aktsiyanın' nominal bahasi 1000 swm bolg'an jag'dayda, aktsiya 1200 swmg'a yamasa 900 swmg'a satılıwı mu'mkin. Bunday jag'daylarda, aktsiyanın' kursı o'skenligi yamasa tu'skenligi haqqında so'z etiledi. Aktsiya kursının' o'zgeriwi, onın' bazar nırqı nominal

Aktsiyanın' nominal bahasi — aktsiya u'stine jazıp qoyilg'an baha.

Aktsiya kursı — aktsiyanın' bazardag'ı nırqı.

Dividend — aktsiya iyesinin' firma paydasinan alatug'in u'lesi.

Shing'iw

Abdullaev — aksionerler ja'miyetinin' 16 a'piwayı aksiyasının' iyesi. Jil aqırında ja'miyet 2 000 000 swm payda ko'rđi ha'm onın' ha'mmesin dividend sıpatında bo'listirmekshi. Eger ja'miyettin' ja'mi 2000 dana a'piwayı aksiya satqanı ma'lim bolsa, Abdullaev aksiyalarından qansha dividend aladı?

bahasına salıstırg'andag'ı protsent mug'darı menen anıqlanadı. Joqarıdag'ı misalda, birinshi jag'dayda aksiya kursı 120 % ti, ekinshi jag'dayda bolsa 90% ti qurag'anın ko'riw mu'mkin.

AKTSİYANIN' TU'RLERİ

Aksioner satıp alg'an aksiyalarından son'ına qarap, aksionerler ja'miyetnin basqarıwda dawıs beriw jolı menen qatnasıwı mu'mkin. Ol qansha aksiya satıp alg'an bolsa, aksionerlik ja'miyettin' ulıwma ma'jilisinde sonsha dawısqa iye bolıp, ol yamasa bul sheshimdi qabil qılıwda, ja'miyet basshıların saylawda o'z dawısı menen ta'sir etiwı mu'mkin. Sol sebepli, aksionerde aksiya qansha ko'p bolsa, ol ka'rxananı basqarıw ma'selelerine sonsha ko'birek ta'sir o'tkere aladı. Eger aksioner aksiyalarından yarımınan ko'bin, yag'nıy aksiyalardı baqlaw paketin qolg'a kiritse, ol ka'rxananın jeke xojayınına aylanadı. Sebebi, aksionerlerdin' ulıwma ma'jilisinde ha'r qanday sheshimnin' qabil etiliwinde onın' pikiri — dawısı sheshiwshi bolıp qaladı.

Aksiyalar eki tu'rli — a'piwayı ha'm jen'illikke iye boladı. *A'piwayı aksiyalar* olardan keletug'in payda — dividendti kepillikke alınbaydı. *Jen'illikke iye aksiyalar* bolsa olardan keletug'in ha'r jilg'ı dividendti aksiya nırqının' belgili protsent mug'darında kepillikke aladı. *Jen'illikke iye aksiya* iyesi aksionerlik ja'miyetti basqarıwda qatnasa almaydı, sebebi ol aksionerlerdin' ulıwma ma'jilisinde dawısqa iye bolmaydı. Aksionerlik ja'miyet xızmeti menen baylanıslı en' a'hmiyetli ma'selelerdi ulıwma ma'jiliste saylanatug'in direktorlar ken'esi sheshedi. Ja'miyetti basqarıw bolsa jallang'an menedjerler ta'repinen a'melge asırıladı.

BİLİMİN'İZDİ SINAP KO'RİN'!

1. Aksionerlik ja'miyetti tolıq sıpatlap berin'.
2. Ashıq ha'm jabıq tu'rdegi aksionerlik ja'miyetlerdin' bir-birinen parqı nede?
3. A'piwayı ha'm jen'illikke iye aksiyalardıń abzallıq ha'm kemshilik ta'replerin anıqlan'.
4. Aksionerlik ja'miyettin' juwapkershiligi sheklengen sheriklik firmasından qanday abzallıq ha'm kemshilikleri bar?
5. Aymag'ın'ızdag'ı qanday aksionerlik ja'miyetlerdi bilesiz?

6. Aktsionerlik ja'miyettin' aktsiyalarin ma'mleket yamasa shet el firmalari satip alıwı mu'mkin be?
7. Aktsioner ja'miyetti basqarıwda qanday ta'sir ko'rsetiwi mu'mkin?
8. Aktsionerlik ja'miyettin' u'lken payda ko'riwinen kim ko'birek ma'pdar: a'piwayı aktsiya iyesi me yamasa jen'illikke iye aktsiya iyesi me?
9. Aktsionerlik ja'miyettin' sınıwınan kim ko'birek zıyan ko'redi: a'piwayı aktsiya iyesi me yamasa jen'illikke iye aktsiya iyesi me?

Shıng'ıw

“Ziyo” aktsionerlik ja'miyeti

Nizam jamg'arması	– 40000000 so'm.
Aktsiyalardıń turi	– a'piwayı
Aktsiyalardıń nominal baxası	– 1000 som.
Aktsiyalardıń sanı	– 40000 dana.
Aktsiyonerleri:	
– Dilorom Haydarova	– 10 % aktsiya iyesi;
– Dilshod Haydarov	– 20 % aktsiya iyesi;
– Botir Haydarov	– 35 % aktsiya iyesi;
– basqalar (20 adam)	– 35 % aktsiya iyesi.
Bir jıllıq taza payda	– 25000000 som.

“Ziyo” Aktsiyonerler ja'miyeti aktsiyonerlerinin' jıllıq taza paydasın bo'listiriw ma'selesin talqılamaqta. Dilaramnıń pikirine qarag'anda, paydalardıń ha'mmesin dividend sıhatında bo'listiriw kerek. Dilshad ha'm usı pikirde. Batırdıń hikirine qarag'anda paydanın' ten' yarımın islep shıg'arıwdı ken'eytiriwge jollantırıp, yarımın bolsa aktsiyonerler wortasında bo'listiriw kerek.

1. Sizin'she kimnin' pikiri a'xa'miyetli dep woylaysız? Nege?
2. Paydanın' ha'mmesi bo'linse, ja'miyettin' tiykarg'ı aktsiyonerlerinin' ha'r biri qanshadan dividend aladı?
3. Ha'r bir aktsiya qanshadan dividen ko'rinishindegi da'ramat alıp keledi?
4. Bul ka'rxana aktsiyalardıń bazar narxı haqqında ne dey alasız?

Buni este saqlan'.

- Akcionerlik ja'miyeti ustav fondı akciyalar satıwdan qa'liplesken, juwapershiligi sheklengen iri firma bolıp, wol ashıq ha'm jabıq tu'rde sho'lkemlestiriledi.
- Akcionerlik ja'miyet-bul iri firma.
- Akcionerlik ja'miyet aktsiya iyesi-akcionerge woz paydasınan dividend to'leydi.
- Akciyalar fond birjasında yerkin satılıwı mumkin.

4-TEMA

FİRMANI ASHIW

Jeke ta'rtiptegi
isbilermenlik

Juwapkershiligi
sheklengen firma

Aksionerlik
ja'miyet

Jeke ta'rtiptegi
firma

Shirket

Juwapkershiligi
sheklenbegen
firma

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Qanday da bir jan'a biznes ideya oylap tabin'. Onin' tiykarında joqarıda keltirilgen firma tu'rlerinen birin tan'lap, jeke o'zin'iz yamasa doslarin'iz benen birgelikte firma ashin'. Ne sebepten firmanin' tap usı tu'rin tan'lag'anın'ızdı tiykarlap berin'.
2. Firmag'a ılayıq at qoyın'.
3. Firma ustavin' du'zin'. Ustavta firm'anı ashıwdan go'zlegen maqset, firmanin' sho'lkemlestiriw-huqıqıy forması, firma ne menen shug'ıllanıwı, firma kimler ta'repinen sho'lkemlestirilgeni, firmanın' ustav fondının' mug'darı, firma ofisi jaylasqan ma'nzil haqqında mag'lıwmatlardı keltirin'.
4. Firma sho'lkemlestiriwshileri ortasında sho'lkemlestiriwshi sha'rtnamasın du'zin' ha'm qol qoyın'. Bunın' ushın da'slep kim ne menen shug'ıllanıwı, firmanı kim basqarıwı, ustav fondının' mug'darı ha'm og'an kim qansha u'les qosıwı, payda qalay bo'listiriliwi usag'an ma'selelerdi o'z-ara talqılan' ha'm sha'rtnamada ko'rsetin'.
5. Firmanın' tovar belgisin' sızın' ha'm tu'sindirin'.

FİRMANIN' USTAVI

Firma ashıw ushın to'mendegi islerdi a'melge asırıw kerek boladı. En' da'slep, firma ashıw menen baylanıslı hu'jjetler — firmanın' ustavı ha'm sho'lkemlestiriw sha'rtnamasın tayarlaw kerek. Firmanın' ustavında firmanın' atı, ma'nzili, firma ashıwdan go'zlangen maqset, firmanın' qanday xızmet tu'rleri menen shug'ıllanıwı, firma kimler — qaysı sho'lkemlestiriwshiler ta'repinen ashılıp atırg'anına, firmanın' sırtqı forması, firmanı ju'rgiziw ushın da'slep qan-sha mug'darda baslang'ısh qarjı — ustav fondı qollanıp atırg'anı, firmanı sho'lkemlestiriwshilerdin' ustav fondına qosqan u'lesi, firma mal-mu'lklerinin' quramı ha'm onı du'ziw ta'rtibi usag'an mag'lıwmatlar o'z ko'rinisin tabıwı lazım. Firmanın' ustavında ko'zde tutılatug'ın ha'r bir punkt isbilermenlik haqqındag'ı ha'rekettegi nızamlarg'a qayshı kelmewi kerek. Firmanın' ustavı, a'dette, isbilermenliktin' usı firmag'a ta'n jol-joba ha'm nızam-qag'ıydaları jıynag'ınan ibarat bolıp, keleshekte firma og'an boysing'an halda xızmet ju'rgiziwi sha'rt boladı.

Firmanın' ustavı — firmanın' ishki ha'm sırtqı xızmetlerin ta'rtipke salıwshı, huqıqıy ku'shke iye bolg'an normativ hu'jjet.

Bilesiz be?

Keyingi altı jil dawamında elimizde xızmet ko'rsetip atırg'an kishi biznes subektlerinin' sanı 1,9 ese ko'beydi ha'm 2008 - jilg'a kelip 400 mın'dı quradı.

FİRMANI SHO'LKEMLESTİRİW SHA'RTNAMASI

Sho'lkemlestiriw sha'rtnaması, firmanı sho'lkemlestiriwshiler eki yamasa onnan artıq adam bolg'anda du'ziledi. Firmanı sho'lkemlestiriw sha'rtnamasında firmanı sho'lkemlestiriw, xızmet ko'rsetiw, firmanı basqarıw printsipi ha'm mexanizmleri, ustav fondının' quramı ha'm og'an qosılatug'ın u'lesler, firma paydasın sho'lkemlestiriwshiler ortasında bo'listiriw qag'ıydaları, firmanın' ishki basqarıw strukturasını, firma statusın o'zgertiw ha'm onı tamamlaw menen baylanıslı jol-jobalar ha'm o'z-ara kelisiwler o'z sa'wleleniwın tapqan bolıwı kerek. Bul hu'jjetler rayon (qala) ha'kimiyatına firmanı ma'mleketlik dizimnen o'tkeriw ushın tapsırıladı. Ha'kimlik tapsırılğ'an hu'jjetler tiykarında firma ma'mleketlik dizimge alıng'anı haqqındag'ı qarardı qabıl qıladı ha'm arnawlı gu'walıq beredi. Bul qarardın' shıg'ıwı firma ashılğ'anınan da'rek bolıp esaplanadı. Endi bul qarar tiykarında 30 ku'n ishinde firma qanday da bir bankte o'z esap betin ashıwı, esap betine ustav fondında ko'rsetilgen qarjını qoyıp, o'z finanslıq xızmetin baslawı mu'mkin. Sonın' menen bir qatarda, firmanı salıq inspeksiyası ha'm keleshektegi xızmetine tikkeley baylanıslı bolatug'ın ka'rxanalar o'z dizimine kiritiwı kerek

boladi. Firmanin' atı, mo'ri ha'm belgileri bolıp, olar ma'mleketlik dizimnen o'tkeriledi ha'm firmag'a ekonomikalıq xızmet islewshi sıpatında yuridikalıq ta'rep statusı beriledi. Firma atı jazılğan do'n'gelek ha'm mu'yeshli mo'rler ha'm is qag'azların tayarlatıp, tolıq mag'anada o'z xızmetin a'melge asırıwg'a kirisedi. Firmanın' pul menen baylanıslı barlıq isleri bank arqalı a'melge asırladı.

Firmanı sho'lkemlestiriw sha'rtnaması — firma sho'lkemlestiriwshileri ortasında o'z-ara jumıs alıp barıw boyınsha du'ziletug'in kelisim hu'jjeti.

FIRMANIN' TANIMALI BELGILERI

Firmanın' atı, tamg'ası yamasa tovar belgisi onın' *tanimalı belgileri* esaplanadı. Olardı tan'lawda firmanın' o'zine ta'n o'zgesheliklerin esapqa alıw kerek. Firmanın' tamg'ası yamasa tovar belgisi, onın' wo'nimleri basqa firma wo'nimlerinden ajıralıp turıwı ushın xızmet etedi. Firmanın' tovar belgisi tutınıwshılar ushın da qolaylıq jaratadı. Olar prilavkalardan, reklama ha'm dag'azalardan ol yamasa bul firmanın' wo'nimlerin tovar belgelerine qarap tez ajratıp aladı. Sonday-aq, firma o'z atı, tovar belgisin de belgilengen ta'rtipte tiyisli sho'lkemlerde dizimnen o'tkeriwi kerek boladı. Sebebi, basqa firmalardıń atın qoyıw, tovar belgelerinen paydalanıw du'nya boyınsha qadag'an etilgen.

Wozbekistan Respublikası Ma'mleketlik statistika komiteti 2011-jılı 1-fevraldan baslap firma atların internet tarmagı arqalı tarqatıw sistemasın ja'riyaladı. 2014-jılı 1-martta ko'rsetilgen usı sistema arqalı 158 mın firma atı ra'smiylestirilgen.

Firma ashpaqshı bolg'an shaxs Ma'mleketlik Statistika komitetinin arnawlı saytına kirip wozi tanlagan firma atın ra'smiylestiriwge buyrıtpa beriwı mumkin.

Shinig'iw

To'mendegi su'wrette qaysı firmalardıń tovar belgileri keltirilgenin anıqlan'. Firmanın' atı, xızmet tu'ri ha'm tovar belgisi ortasında sa'ykeslik bolıwı kerek pe? Ashpaqshı bolg'an firman'ızdın' tovar belgisinin' ko'rinishin sizın' ha'm onı tu'sindirin'.

Ha'r tu'rli firmalardıń tovar belgileri

Mercedes-Benz **SONY**

Nestlé **Panasonic**

Microsoft

Windows

UZBEKISTAN
airways

Coca-Cola

Bilesiz be?

İsbilermenlik insandı tek ba'ntlik ha'm payda menen g'ana emes, al o'z keleshegin jaqsıraq basqarıw, jumıs ha'm jeke turmısın ja'ne de jaqsılaw, o'z isin o'zi sho'lkemlestiriw, o'z qa'biletin ha'm sheberligin ko'rsetiw imkanıyatı menen de ta'miyinleydi.

BİLİMİN'İZDİ SINAP KO'RİN'!

1. Firma ashıw ta'rtibin tu'sindirip berin'.
2. Firmag'a ustav ne ushın kerek ha'm ustavta ne sawlelendiriledi?
3. Firma ustavında ko'rsetilmegen xızmet tu'rleri menen shug'ıllanıw mu'mkin be?
4. Firmanı sho'lkemlestiriw sha'rtnaması qanday jag'daylarda du'ziledi ha'm ol nelerdi o'z ishine aladı?
5. Firmanı sho'lkemlestiriw sha'rtnaması ne ushın du'ziledi?
6. Firma qay jerde ma'mleketlik dizimnen o'tkeriledi?
7. Firmag'a tovar belgisi ne ushın kerek?
8. Ne sebepten firmalarg'a bir-birinin' tanımalı belgilerinen paydalanıwg'a ruqsat berilmeydi?

Tapsırma

1. En' ataqlı 10 firmanın' tovar belgilerin sızıp, olar haqqında mag'lıwmat toplan'.
2. Jaqın tuwısqanların'ız ashqan firmanın' atı, ustavı, sho'lkemlestiriw sha'rtnaması ha'm tovar belgileri menen tanısp shıg'ın'. Olardın' firma xızmetindegi a'hmiyetin soran', sol haqqında kishkene referat jazın'.

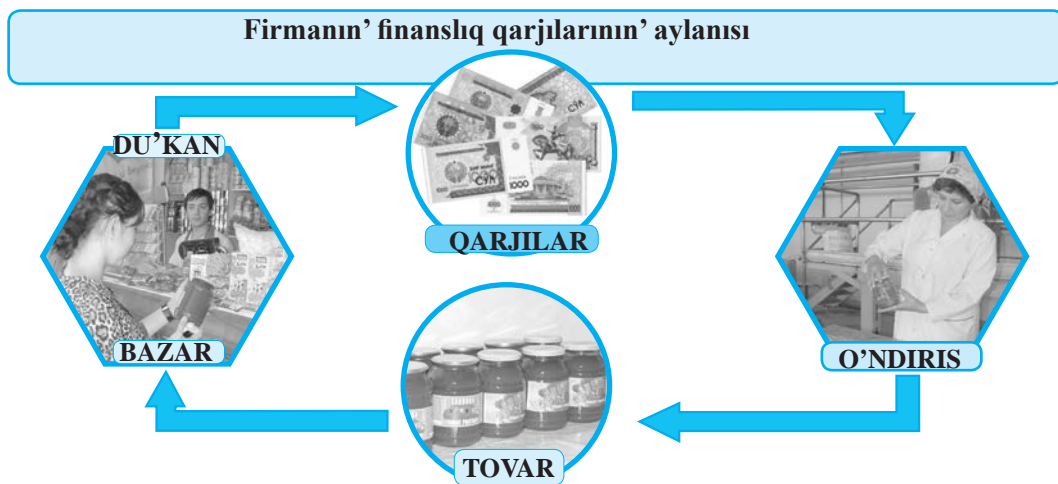

Buni este saqlan'!

- Firma ashıw ushın birinshi gezekte firmanın' tu'rin ha'm atın tanlaw za'ru'r.
- Firma ustavında wonın' xızmet tu'ri, firma ashıwdan maqset, wonın manzili, sho'lkemlestiriwshileri ha'm ustav fondı haqqında mag'lıwmatlar keltiriledi.
 - Firmanın sho'lkemlestiriw sha'rtnaması sho'lkemlestiriwshilerdin' wo'z-aramu'na'sibetlerin' anıqlastradı.
 - Firmanın' tanımalı belgileri firmanın' atı ha'm wonın' tovar belgileri sıyaqlılar.

5-TEMA

FIRMANIN' QARJILARI HA'M QA'AREJETLERI

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Joqaridag'ı su'wrette firma qarjilarinin' aylanisi su'wretlengen. Onı dıqqat penen ko'zden o'tkerin' ha'm tu'sindirin'.
2. Firmanı qarjı menen ta'miyinlewdin' ishki, sırtqı da'reklerin u'yrenip, to'mendegi sorawlarg'a juwap berin':

FIRMANIN' QARJILARININ' TU'RLERI

Ha'r qanday firma ushin ekonomikalıq xızmetti a'melge asırıwda qanday da bir qarjı kerek boladı. Adette, firmanın' qarjısı firma iyelerinin' pul qarjılarınan quraladı.

Firma qarjıları jumsalıwına, neler satıp alınıwına qarap eki tu'rge bo'linedi. İmarat ha'm qurılıslar, a'sbap ha'm u'skeneler satıp alıw'ğa sarplang'an qarjılar *tiykarg'ı qarjılar* (tiykarg'ı kapital) dep ju'rgiziledi. Tiykarg'ı qarjı — islep shıg'arıwda uzaq jıl ha'm ko'p ma'rte paydalanatug'ın tiykarg'ı o'ndiris quralların satıp alıw'ğa mo'lsherlengen qarjılar.

Shiyki zat, janılg'ı, energiya, ha'r qıylı materiallar satıp alıw'ğa ha'm jumısshı ku'shin jallaw'ğa sarplanatug'ın qarjılar *aylanba qarjılar* (aylanba kapital) dep ju'rgiziledi. Aylanba qarjı o'ndiriste isletiletug'ın resurslar satıp alıw ushin mo'lsherlengen qarjılardan ibarat boladı. Firma aylanba qarjısına resurslar bazarınan shiyki zat, ha'r tu'rli materiallar satıp aladı ha'm jumısshı ku'shin

jallaydı. Bunın' menen firmanın' aylanba qarjısı pul ko'rinisindegi formasınan materiallıq ko'rinistegi formag'a o'tedi. Bul resurslardan firmada tovarlar islep shig'arıladi. Olar satılğ'annan keyin, ja'ne pul tu'rindegi qarjıg'a aylanıp, firmag'a qaytıp keledi.

Usılayınsha firmanın' aylanba qarjıları ekonomikalıq xızmeti na'tiyjesinde aylanıp turadı. Olardıń usı o'zgesheligi sebepli, bul qarjılar aylanba qarjılar dep ataladı.

Tiykarg'ı qarjı — islep shig'arıwda uzaq jıl ha'm ko'p ma'rte qolanılatug'ın tiykarg'ı o'ndiris quralların satıp alıwıg'a mo'lsherlengen qarjı.

Aylanba qarjı — shiyki zat, ha'r qıylı materiallardı satıp alıwıg'a ha'm jumısslı ku'shin jallawıg'a sarplang'an qarjılar.

AMORTİZATSİYA FONDI

Tiykarg'ı qarjılar da «aylanadı». Olardıń aylanıw da'wiri tiykarg'ı o'ndiris quralların' qansha waqıt isletiliwine, xızmet ko'rsetiw mu'ddetine baylanıslı boladı. A'dette, imarat ha'm qurılıslardıń paydalanıw mu'ddeti 20 jıl, a'sbap-u'skenelerdiki bolsa 5—7 jıl bolıp belgilenedi. Bul waqıt dawamında olar tozıp, ha'r jılı da'slepki bahasın' belgili bir bo'legi jaratılğ'an wo'nim bahasına o'tip, arzanlasıp baradı. U'skenelerdin' arzanlasqan bahası wo'nimler satılğ'annan son' firmag'a pul tu'rinde qaytıp keledi. Mine usı *amortizatsiya ajiratpası* dep ataladı. A'dette, jıllıq amortizatsiya ajiratpası imarat yamasa buyımlar bahasın olardan paydalanıw mu'ddetine bo'lıp tabıladı.

$$A = \frac{p}{n}$$

A – jıllıq amortizatsiya ajiratpası;

p – a'sbap-u'skene bahası;

n – paydalanıw mu'ddeti.

Amortizatsiya ajiratpası — tiykarg'ı o'ndiris quralların' tozıwı na'tiyjesinde olardıń bahasın' islep shig'arılğ'an wo'nim bahasına o'tken bo'legi.

Ma'selen, kishi ka'rxana jaylasqan imarattın' bahası 16 million swm bolıp, onnan paydalanıw mu'ddeti 20 jıl qılıp belgilengen bolsın. Demek, ha'r jılı imarat bahası $16:20=0,8$ million swmg'a arzanlasıp, bul pul wo'nim bahasına o'tedi ha'm ol satılğ'annan son', amortizatsiya fondında jıynalıp barıladı.

FİNANSLIQ QARJI DEREKLERI

Firma xızmeti ushın pul qarjıların jumsaw *biznesti qarjılandırıw* dep te ataladı. Firmanın' ishki ha'm sırtqı finanslıq qarjı da'rekleri boladı. Ishki finanslıq qarjı da'reklerine to'mendegiler kiredi:

1. Firmanın' taza paydası. Firmanın' paydasın' barlıq to'lem ha'm salıqlar to'legennen son' qalg'an bo'legi firmanın' *taza paydası* dep ataladı. Firmanın'

taza paydası, a'dette, onın' sho'lkemlestiriwshileri ortasında bo'listiriledi. Lekin, firma sho'lkemlestiriwshileri taza paydanın' ha'mmesin o'z-ara bo'lispesten, onın' ma'lim bir bo'legin firmanın' keyingi xızmetin pul qarjıları menen ta'miyinlewge sarplawı mu'mkin.

2. Amortizatsiya fondı. Bul fond tek tiykarg'ı qurallardı satıp alıwǵ'a sarplanadı.

3. Ustav fondı. Ol firma xızmetinin' baslang'ısh da'wirinde isletiledi.

Firmanın' ishki qarjıları jeterli bolmag'anda, sırtqı finanslıq qarjılardı tabıw kerek boladı. Sırtqı da'reklerge to'mendegiler kiredi:

1. Firma iyelerinin' jeke fondları.

2. Bankten ya'masa basqa firmalardan alıwǵ'an qarız qarjıları.

3. Firmanın' qımbat bahalı qag'azlar shıǵ'arıp satıwdan tu'sken pul tu'simleri.

Sırtqı finanslıq da'rekler ishki da'reklerden sonısı menen ajıraladı, olardı a'lbette qaytarıw kerek.

TURAQLI HA'M O'ZGERMELI G'A'REJETLER

Firmanın' belgili bir da'wir ishinde wo'nim islep shıǵ'arıw ushın sarplag'an g'arejetleri *ulıwma g'arejetler* dep ayıladı. *TC*—inglisshe «total costs» (ulıwma g'arejet) so'zlerinin' bas ha'ripleri menen belgilenedi. O'z na'wbetinde, ulıwma g'arejetler turaqlı ha'm o'zgermeli g'arejetlerden quraladı.

Islep shıǵ'arıw ko'lemine baylanıslı bolmag'an g'arejetlerge *turaqlı g'arejetler* (inglisshe — fixed costs) delinedi ha'm *FC* ha'ripleri menen belgilenedi. Turaqlı g'arejetlerge ijara haqı, qarız protsenti, qamsızlandırıw haqı, amortizatsiya ajratpası, administrativ g'arejetler sıyaqlı g'arejetler kiredi. Bul tu'rdegi g'arejetler wo'nim ko'p yaki kem mug'darda islep shıǵ'arılıwına qaramastan, ha'tte wo'nim islep shıǵ'arılmag'an jag'dayda da firma bul g'arejetlerdi qaplawı kerek boladı.

O'zgermeli g'arejetlerge (inglisshe—variable costs) wo'nim islep shıǵ'arıw ko'lemine baylanıslı bolg'an g'arejet kiritiledi ha'm *VC* ha'ripleri menen belgilenedi. Bunday tu'rdegi g'arejetlerge shiyki zat, is haqı, janılg'ı, energiya da'rekleri, ha'r tu'rli materiallardı satıp alıw g'arejetleri kiredi. Qansha ko'p wo'nim islep shıǵ'arılsa, bul g'arejetler mug'darı da sonsha ko'p boladı.

ulıwma g'arejet: $TC = FC + VC$ *TC* — ulıwma g'arejet; *FC* — uzliksiz g'arejet; *VC* — turaqsız g'arejet.

ORTASHA G'A'REJET

Ko'pshilik jag'daylarda, islep shıǵ'arıwshını, isbilmendi belgili bir waqt dawamında islep shıǵ'arıw g'arejetlerinin' ulıwma mug'darı emes, ba'лки bir birlik wo'nimdi islep shıǵ'arıw ushın sarplag'an *ortasha g'arejet* (inglisshe—average

cost) qızıqtıradı ha'm ol AC ha'ripleri menen belgilenedi. Bul mug'dardı geyde wo'nimnin' o'zine tu'ser bahası dep te ataydı.

Wortasha g'arejet: $AC = TC : q$ AC — wortasha g'arejet; q — wo'nim mug'darı.

Ma'selen, firma bir ay dawamında 50 mın' dana wo'nim islep shıg'arıw ushın 3500000 swm mug'darında ulıwma g'arejet jumsawdı jobalastırǵ'an bolsın. Onda bir dana wo'nimdi islep shıg'arıw ushın sarplanatug'ın ortasha ulıwma g'arejet 700 swmdi quraydı. Bul ko'rsetkish isbilermenge, bul jag'dayda wo'nimdi 700 swmnan kem bolmag'an bahada satqan jag'dayda g'ana payda alıp keliwi mu'mkin ekenligin ko'rsetip turadı. Bazı bir waqıtlarda birlik wo'nimge sarplang'an ortasha g'arejetti, ko'birek mug'darda wo'nim islep shıg'arıw esabınan kemeytiwdin' ilajı tabıladı. Lekin, wo'nimnin' islep shıg'arıw ko'lemi belgili bir mug'dardan asqannan son', qansha ko'p islep shıg'arılmasın, ortasha g'arejet pa'seyiw ornına arta beredi. Wo'nim islep shıg'arıw ko'leminin', tap usı mug'darı, firma ushın en' maqul ko'rsetkish bolıp esaplanadı.

BILIMIN'IZDI SINAP KO'RIN'!

1. Firmanın' tiykarg'ı ha'm aylanba qarjıların tu'sindirin'.
2. Firmanın' ishki ha'm sırtqı qarjılandırıw da'reklerin sanan'.
3. Ne sebepten amortizatsiya fondı firmanın' ishki qarjılandırıw da'regi esaplanadı?
4. Sırtqı finanslıq qarjı da'reklerinen qanday jag'daylarda paydalang'an maqul?
5. Firma qanday qımbat bahalı qag'azlardı satıp, o'z finanslıq qarjıların ko'beytiwi mu'mkin?
6. Qaysı bir resurs ushın sarplang'an g'arejet o'zgesheligine qarap turaqlı yamasa o'zgermeli dep ataladı?
7. Nanbayshının' o'zgermeli ha'm turaqlı g'arejetlerin sanan':
8. Miynet resurslarına sarplang'an qarjının': a) turaqlı; b) o'zgermeli g'arejet bolǵ'an jag'dayına mısallar keltirin'.
9. Barlıq waqıtta da wo'nim birligine sarplang'an ortasha g'arejetti islep shıg'arıw ko'lemin ko'beytiw esabınan kemeyttiriw mu'mkin be?

Buni este saqlan'!

- Firmanın' tiykarg'ı ha'm aylanba g'arejetleri bar.
- Firma g'arejetlerinin' ishki ha'm sırtqı derekleri bar.
- Firma tiykarg'ı qurılımalardı janalaw ha'm tiykargı g'arejetlerdi tolıqtırıw ushın firma amortizaciya ajratpasın qa'liplestiredi.

6-TEMA

JALPI DA'RAMAT, PAYDA HA'M SHIG'IN

Fotostudiyalardın' may ayındag'ı pul tusimleri grafygi

1- fotostudiya		Mahsulatturi	2- fotostudiya	
Sani, dana	Narxi, som		Sani, dana	Baxasi, som
280	1200	Xujjet ushin foto	350	1000
480	800	Ko'rkem foto: kishi wolshemde	200	700
320	1300	ortasha wolshemde	150	1100
250	1800	ulken wolshemde	80	1500
120	3000	Portret (30x40 sm)	80	3000
4	250000	Toy fotoalbomı	10	150000
80	20000	Pitkeriwshiler vinetkası	120	12000
35	40000	Ma'nzaralı plakat	8	30000
20	50000	Ma'rasımlarda xızmet (saat)	30	35000
_____ som		Ja'mi	_____ som	

Fotostudiyalardın' may ayındag'ı g'arejetleri grafygi

Mug'darı, som	G'arejet turi	Mug'darı, som
1500000	Ija'ra narxı	800000
1200000	Materiallar	1650000
180000	Kommunal to'lewler	160000
1500000	İsshilerge is haqı	1250000
100000	Reklama	250000
450000	Basqa g'a'rejetler	350000
_____ som	Ja'mi xerejetler	_____ som

JEDELLESTIRISHI SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1- fotostudiya qalanın' orayında, 2- si bolsa shetreginde jaylasqan.

1. Fotostudiyalardın' ja'mi pul tusimleri ha'm g'arejetlerin yesaplan'. wolardi salıstırın'.

2. Fotostudiyalardın' mahsulatları quramın, narxların salıstırın'. wolarдын' bir birinen ajıralıp turıw sebeplerin tusintirin'.
3. Fotostudiyalardın' g'arejjetlerinin' ko'lemin talqlan'.
4. Ha'r fotostudiya wo'z isinin' na'tiyjelerin jaqsılaw ushın qanday is ha'reketler qılıwı kerek dep woylaysız?
5. Eger may ayının' ornına fevral ayı bolg'anda qanday o'zgerisler bolıwı mumkin edi?
6. Fotostudiyalardın' iyeleri 900000 iske shaqırsa, wolog'a maqul bolarma edi?

JALPI DA'RAMAT, PAYDA HA'M SHIG'IN

Ka'rxananın' belgili bir waqıt dawamında tovar ha'm xızmetlerdi satıwdan qolg'a kirgizgen ja'mi pul tu'simi — *jalpı da'ramat* dep ayıladı ha'm TR ha'ripleri (inglisshe «total revenue» (jalpı da'ramat) sozinin' bas ha'ripleri) menen belgilenedi. Eger satılğ'an tovar mug'darı (q) ha'm bir tovardın' ortasha satıw bahası (p) belgili bolsa, jalpı da'ramat to'mendegishe tabıladı:

$$\text{Jalpı da'ramat} = \text{Tovardın' ortasha satıw bahası} \times \text{Satılğ'an tovar mug'darı}$$

Payda — ka'rxananın' belgili bir waqıt dawamındağ'ı jalpı da'ramatı menen ulıwma g'arejjetleri arasındag'ı parq bolıp, P ha'ribi (inglisshe “profit” (payda) so'zinin' bas ha'ribi) menen belgilenedi. Eger bul parq teris belgige iye bolsa, onda payda emes, *shıg'in* haqqında ayıladı.

$$\text{Payda} = \text{Jalpı da'ramat} - \text{Ulıwma g'arejet}$$

Jalpı da'ramat — tovardı satıwdan tu'sken pul tu'simi.

Payda — ka'rxananın' belgili bir waqıt dawamındağ'ı jalpı da'ramatı menen ulıwma g'arejjetleri arasındag'ı parq.

Formula

Jalpı da'ramat

$$TR = p \cdot q$$

Payda

$$P = TR - TC$$

PAYDANIN' A'HMIYETI HA'M O'NI KO'BEYTIW USILLARI

Bazar ekonomikası sharayatında payda firma xızmetin bahalawshı ha'm o'lshewshı a'hmiyetli ekonomikalıq ko'rsetkish bolıp esaplanadı. İsbilermenlik penen shug'ıllanıwdın' tiykarg'ı maqsetlerinin' biri — bul payda alıw ekenligin esletiwdin' o'zi jetkilikli. Paydanı isbilermennin' ta'wekelshilik etip, o'z qarjısın iske salg'anı ushın berilgen sıylıq dep ataw mu'mkin. Ekinshi ta'repten, payda ka'rxananın' o'zine say «termometri» wazıypasın o'teydi. Ka'rxana ko'p mug'darda payda alıp atır ma, demek, ka'rxana «salamat», jaqsı islep atır. Ka'rxana zıyan ko'rip atır ma, demek, «isler shataq». U'shinshi ta'repten, payda neni, qansha ha'm qanday islep shıg'arıw kerek ekenliginde ko'rsetedi. Bazar ekonomikası sharayatında ne

ko'birok payda alıp kelse, sol na'rse ko'birok islep shıg'arıladı ha'm kerisinshe. Ekonomistler qanday da bir tarawdı rawajlandırıwǵa qarǵı sarplawdı *investitsiya etiw yamasa kapital* toplaw dep ataydı.

Investitsiya (qarjılandırıw) — qarjını islep shıg'arıwdı rawajlandırıwǵa jumsaw.

Ha'r bir firmanın' maqseti tek payda alıw emes, ba'lkı imkanı barınsha ko'birok payda alıw, yag'nıy paydanı maksimallastırıwdan ibarat. Paydanı bolsa eki tu'rli usılda ko'beytiw mu'mkin. Birinshisi, jalpı da'ramattı ko'beytiw esabınan, ekinshisi bolsa ulıwma g'arejetlerdi kemeytiw esabınan.

Firmanın' paydası to'mendegi maqsetlerge jumsaladı:

- paydanın' tiyisli bo'legi salıq tu'rinde ma'jbu'riy tu'rde to'lenedi;
- firma xızmetin rawajlandırıw ushın islep shıg'arıwdı ken'eytiwge, tu'rli a'sbap-u'skeneler satıp alıwǵa, jan'a imarat ha'm qurılıslar qurıwǵa sarplanadı;
- paydanın' qalg'an bo'legi bolsa ka'rxana iyelerinin' paydası sıpatında o'zlestiriledi, aksionerlerge dividend sıpatında bo'listirilip beriledi.

Shıng'ıw

Firma ha'pte dawamında 2000 dana wo'nimnin' 25% in 100 swmnan, 45% in 120 swmnan, qalg'anın bolsa 90 swmnan sattı. Firmanın' bul ha'ptedegi da'ramatı qanshanı quradı? Firma ha'r bir tovardı ortasha neshe swmnan satqan? Firma bul ha'ptede 56000 swm payda alg'an bolsa, onın' bir ha'ptelik ulıwma g'arejetleri neshe swmdı qurag'an? Firmanın' bir dana tovar ushın sarplag'an ortasha g'arejeti neshe swmdı qurag'an?

BİLİMİN'İZDI SINAP KO'RİN'I

1. Payda menen da'ramattın' qanday parqı bar?
2. Paydanın' isbilermenlik ushın za'ru'rılıgın ko'rsetiwshi eki faktordı aytn'.
3. Da'ramatlardıń' artıwı ha'r qashan da paydanın' artıwın an'lata ma? Nege?
4. Firmanın' ekonomikalıq jag'dayın neden biliw mu'mkin?
5. Tovardıń' bahasın tu'sirip te paydanı ko'beytiw mu'mkin be? Qalayınsha?
6. Firmanın' paydası qanday maqsetlerde isletiledi?

Bunı este saqlan'.

- Firmanın' tiyikarg'ı ha'm aylanba g'arejetleri bar.
- Firma g'arejetlerinin' ishki ha'm sırtqı derekleri bar.
- Firma tiyikarg'ı qurılımalardı janalaw ha'm tiyikargı g'arejetlerdi tolıqtırıw ushın firma amortizaciya ajratpasın qa'liplestiredi.

JEDELLESTİRİWSHİ SORAW HA'M TAPSIRMALAR

Ayaq kiyim cexi 2007-jılda 20 mln sum payda alg'an yedi. Wol 2010-jılda 23 mln sum, 2013-jılda bolsa 30 mln sum payda aldı. Nırqlar 2007-jılg'a salıstırg'anda 2010-jılı 18%, 2013-jılda 30% qımbatlag'an.

1. 2012-jılda 23 mln sum pulga isbilermen, 2007-jılda 20 mln sum pulg'a alg'an tovar ha'm xızmetlerin' satıp ala aladıma? Nege bunday?
2. 2013-jılda 30 mln sum pulg'a 2007-jılda 20 mln sum pulg'a alg'an tovar ha'm xızmetlerin' satıp ala aladıma? 2010-jılda 23 mln sumg'a alg'anınday tovar xızmetlerdi ne?
3. Usılardı itibarga alg'an jag'dayda 2010-jılda firma paydası haqıyqattan da ko'beydi dep ayta alamızba? 2013-jılda ne?

FIRMA PAYDASININ REAL MUG'DARI.

Firmanın' tovardı satıwdan alg'an kirisin yesaplag'anda, satılg'an tovar mug'darın bazar nırqına ko'beytedi. Firmanın' jıllıq da'ra'matı bolsa wonın' mine usınday kirislerinin jıyındısınan ibarat. Firmanın usı jıldag'ı da'ra'matın wonın' aldındı jıllardagı da'ra'matı menen salıstırmaqshı bolsaq, biz qanday jol tutıwımız kerek boladı?

İnfliaciya na'tiyjesinde tovar nırqı wozgergen. Wol bolsa wo'z na'wbetinde islep shıg'arılğ'an tovar mug'darı wo'zgermegen jag'dayda ha'm firma da'ra'matının' wo'zgeriwine alıp keledi. Na'tiyjede firma paydasının' wo'zgeriwine alıp keledi. Sonın ushın da real da'ra'mat ha'm real payda tu'siniklerin kergiziwimizge tuwra keledi. Firmanın' usı nırqlarda da'ra'matı yamasa paydası firmanın' nominal da'ra'matı yamasa nominal paydası dep ataladı. Firma da'ra'matı yamasa paydasının' nırqlar wo'zgergeni yesapqa alg'andag'ı ku'ni firmanın' sa'ykes real paydası boladı. Firma paydasının' real paydası to'mendegi formula boyınsha yesaplanadı.

$$P_r = \frac{P_n}{I}$$

Bul jerde: P_r — Paydanın' real mug'darı;
 P_n — Paydanın' nominal mug'darı;
 I — narxlardıń wo'zgeriw indeksi.

Paydanın' nominal mug'darı — paydanın' belgilengen nırqlarda ko'rsetilgen qunı.

Paydanın' real mug'darı — paydanı qaysı bir jıldag'ı nırqlarg'a salıstırg'anda satıp alıw quwatı.

NA'TIYJELILIK

Firmanın' belgili da'wir dawamındag'ı xızmetin ko'rsetiwshi ha'r qıylı o'lishemler bar. Olardıń biri *na'tiyjelilik* (paydalılıq yaqi rentabellik) tu'sinigi esaplanadı. Firmanın' ulıwma xızmetinin' na'tiyjeliligi (paydalılıg'ı) dep, onıń belgili da'wirde alg'an paydası mug'darının', usı da'wirde sarplang'an barlıq g'arejetlerine qatnasına aytiladı.

$$R = \frac{P}{TC} \cdot 100 \%$$

Bul jerde: R — na'tiyjelilik;
 P — payda mug'darı;
 TC — g'arejetler mug'darı.

Ma'selen, «Sherdor» firması bir ay dawamında 3000000 swm g'arejet jumsap, 750000 swm payda aldı. Demek, firma xızmetinin' bul aydag'ı paydalılıq da'rejesi $R = P : TC = 750000 : 3000000 = 0,25$ yamasa 25% ke ten' boladı. A'dette, na'tiyjelilik protsentlerde ko'rsetiledi. Ka'rxana xızmetinin' paydalılıq ko'rsetkishi 25% ke ten' bolıwı jaqsı ko'rsetkish esaplanadı.

Tapsırma

Firma birinshi jılı 2000000 swm g'arejet jumsap, 2500000 swm payda aldı. Ekinshi jılı bolsa 2500000 swm g'arejet jumsap, 3000000 swm payda aldı. Qaysı jılı firma xızmetinin' na'tiyjeliligi joqarı bolg'an?

Firmanın' belgili mug'dardag'ı ekonomikalıq xızmetinin' na'tiyjeleri firmanın' payda ha'm zıyan haqqındag'ı esabatında o'z sa'wleleniwın tabadı.

Ka'rxananın' islep shıg'arıw xızmetinin' rawajlanıwında aylanba qarjılardıń bir qa'lipte aylanıp turıwı u'lken a'hmiyetke iye. Bul wo'nimdi islep shıg'arıwdan baslap onı satıwg'a shekem bolg'an protsessti aqılǵ'a muwapıq basqarıwdı talap etedi. Aylanba qarjı mug'darının' azayıp ketiwi islep shıg'arıw ko'leminin' kemeyiwine alıp keledi. Aylanba qarjı qansha tez aylansa, ka'rxana sonsha ko'p payda ko'redi. Aylanba qarjı aylanıwının' to'menlewi, ulıwma toqtap qalıwı yamasa onıń mug'darının' kemeyip ketiwi ka'rxana ushın zıyan bolıp esaplanadı.

Firma xizmetinin' na'tiyjeliligi — firmanın' belgili bir da'wirde alg'an paydası mug'darının' sol da'wirde sarplang'an barlıq g'arejetleri mug'darina qatnası.

FİRMANIN' SINIWİ (BANKROTLIQ)

Solay etip, ha'r bir isbilermennin' en' u'lken mashqalası aylanba qarjının' bir qa'lipte aylanıp turıwın ta'miynlewden, imkaniyatı bolsa onın' mug'darın ko'beytiw ha'm aylanıwın tezletiwden ibarat dew mu'mkin. Lekin, ko'pshilik jag'daylarda uzaqtı ko'rip is ju'rgizbew aqıbetinde ka'rxana o'z aylanba qarjısınan ayrılıp qaladı. Bunday jag'daylarda keskin tu'rde ilaj ko'rilmese, basqa finanslıq da'rekler iske qosılmasa, ka'rxanada o'ndiris xızmeti toqtap qalıwı mu'mkin.

Ka'rxana wo'nim islep shıg'ara ma, joq pa, ol turaqlı g'arejetler ushın qarjı sarplawg'a ma'jbu'r bolatug'ını belgili. Sog'an baylanıslı, ka'rxanada islep shıg'arıw protsessinin' toqtawı, waqt o'tken sayın onın' qarızg'a batıwına alıp keledi. Qarızlar o'sip sonday da'rejege barıp jetedi, na'tiyjede ka'rxana bul qarızlardı to'lew imkaniyatına iye bolmay qaladı. Bunday jag'daylarda ka'rxana *bankrot* («sındı») dep ja'riyalanadı. Ka'rxanag'a tiyisli mal-mu'lk satıwg'a, a'dette, kim ziyat sawdasına qoyıladı. Satıwdan tu'sken pullar ma'mleket ha'm basqa firmalar aldındag'ı qarızların qaplawg'a isletiledi.

Respublikamızda «Bankrotlıq haqqında» g'ı nızam 1994-jılı qabıl qiling'an. Onda qarızların to'lewge shaması kelmegen ka'rxanalardı «bankrot» dep ja'riyalaw jol-jorıqları belgilengen.

Ka'rxanalar, firmalar sho'lkemlestiriwshiler ken'esi qararı boyınsha yaki bankrot dep ja'riya qiling'an jag'dayda jabılıwı mu'mkin. Firmanın' jabılıwı firma ustavında ha'm ha'rekettegi nızamlarda ko'zde tutıl'g'an jol-jorıqlar tiykarında a'melge asırıladı. Ka'rxana jawılıp atırg'an waqıtta, onın' ma'mleket ha'm basqa firmalar menen sho'lkemler aldındag'ı qarızları to'lengennen son', qalg'an mal-mu'lk ha'm pul qarjıları sho'lkemlestiriwshiler ortasında ka'rxana ustavında ko'rsetilgen usılda bo'listiriledi. Ka'rxana qala (rayon) ha'kimiyatı ta'repinen jabılıw haqqındag'ı qarar shıqqannan keyin g'ana jabıl'g'an esaplanadı.

Dag'darıs(bankrot) — firmanın' basqa firmalar ha'm ma'mleket aldındag'ı qarızların to'ley almaytug'ın jag'dayı.

BİLİMİN'İZDİ SINAP KO'RİN'!

1. Firma xızmeti na'tiyjesinin' talqılanıwı ne ushın kerek boladı?
2. Na'tiyjelilikti basqasha ja'ne qanday ta'riyiplew mu'mkin?
3. Aylanba qarjının' firmanın' ekonomikalıq xızmetindegi a'hmiyetin tu'sindirip berin'.

4. Jil na'tiyjesine qaray, firmanın' paydası—2300000 swmdı, xızmet na'tiyjeliligi bolsa 20% ti quradı. Firmanın' jıllıq sarplag'an g'arejetlerinin' mug'darın tabın'.
5. Firmanı bankrotlıqqa alıp keliwshi sebeplerdi aytıp berin'.
6. Firma bankrotlıqqa ushıramaslıg'ı ushın ne qılıw kerek?
7. Bankrot dep tabılǵ'an firmanın' qarızları qanday ta'rtipte to'lenedi?
8. Firma qashan jabılǵ'an dep esaplanadı?

Topshiriq

Firmanın' jıllıq ko'rsetkishi (sum)	1-jıl	2-jıl	3-jıl
Jalpı da'ra'mat	30 mln	45 mln	60 mln
Ulıwma g'arejet	15 mln	20 mln	30 mln
Paydanın' nominal mug'darı			
Narxlar wo'siw indeksi (1 jıl)	1,0	1,25	1,5
Paydanın' real mug'darı			

Jog'arıdag'ı grafikte “Asilbek” firmasının' song'ı ush aylıq isleri na'tiyjelieri: jıllıq ulıwma da'ramatı, ulıwma g'arejetlerinin' mug'darı ha'm narxlarının' 1- jıllıq ko'teriliw ko'rsetkishleri belgilengen.

1. Paydanın' real mug'darı, wonın' nominal bag'asının' asıw da'rejesine mas bolıp tabıladı. Bul qag'iydadan fpaydalanıp, grafiktın' bos jerlerin' toltırın'.
2. Firma qaysı jılı jaqsıraq na'tiyje ko'rsetken? Nege?
3. Firma xızmetinin' jetiskenliklerin' ha'r bir jıl ushın esaplan' ha'm wo'z-ara salıstırın'.
4. Firmanın' ulıwma g'arejetlerinin' jıl sayın' asıp barıwına ne sebep bolǵ'an?
5. Ulıwma g'arejetler qaysı pul g'arejetleri esabına kobeyedi?

Buni este saqlan'!

- Firma paydasının' real mug'darı narxlar o'zgeriwin' itibarg'a alg'an halda esaplanadı.
- Firma xızmetinin' na'tiyjeliligin' yesaplawda payda ha'm g'arejetler mug'darı itibarg'a alınadı.
- Aylanba g'arejetler aylanıwının' pa'seyiwi firma ushın zıyan bolıp yesaplanadı.

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HA'M TAPSIRMALAR

Birinshi su'wrettegi konditer cexında 6 jumısshı yekinshi su'wrettegi bankte 35 qa'niyge u'shinshi su'wrettegi toqımashılıq fabrikasında 300 qa'niyge to'rtinshi su'wrettegi zavodta bolsa 2000 jumısshı isleydi.

1. Bul ka'rxanalar qay jerde basqarıladi dep woylaysız?
2. Wolarda jumısshılardı basqarıw menen shugıllanatugın xızmetkerler sanı nege baylanıslı bolıwı mu'mkin dep woylaysız?
3. Menejment ha'm menejer atamalarının' ma'nisin bilesizbe?
4. Ka'rxana ushın basqarıw sistemasının qanshelli a'hmiyetli dep woylaysız?

MENEDJMENT DEGEN NE?

Ha'r bir firma xızmeti belgili bir maqsetti a'melge asırıwǵa qaratılatug'ını belgili. Al, bul maqsetke erisiw ushın bolsa firmanı basqarıw kerek boladı. Basqarıw protsessi— *menedjment* dep te ayıladı (inglisshe «management» so'zi «basqarıw» degen ma'nisti an'latadı). Basqarıw haqqındag'ı pa'n de *menedjment* dep ataladı ha'm ol basqarıw usılları, formaları ha'm quralların u'yrenedi.

Firmada tovar islep shıǵarıw ko'p qırlı protsess bolıp, onın' ha'r bir shaqabshası basqarıwdı talap etedi. Ma'selen, jumısshı-xızmetkerlerdi basqarıw, islep shıǵarıw

quralların basqarıw, materiallıq resurslardı basqarıw, mag'lıwmatlardı basqarıw, finanslıq qarjılardı basqarıw ha'm basqalar.

Menedjment — qanday da bir go'zengen maqsetke erisiw usılları, formaları, quralları ha'm basqarıw printsiplerin u'yrenetug'in pa'n.

MENEDJER HA'M ONIN' WAZIYPALARI

Basqarıw tikkeley adam ta'repinen iske asırıladı. Firmada isleytug'in, arnawlı basqarıw ilimin iyelegen, is ju'rgiziwshi ha'm basqarıwshi — *menedjer* dep ataladı. Ha'r qanday basshı adam yamasa menedjer jumıs waqtının' 70-80 protsentin adamlar menen qatnas jasawg'a sarplaydı. Sonın' ushın da, menedjment haqıyqıy mag'anada qol astında islep atırg'an adamlar xızmetin o'z-ara qatnas arqalı basqarıw dep te aytıw mu'mkin.

Menedjer — arnawlı basqarıw ilimin iyelegen is ju'rgiziwshi yamasa basqarıwshi.

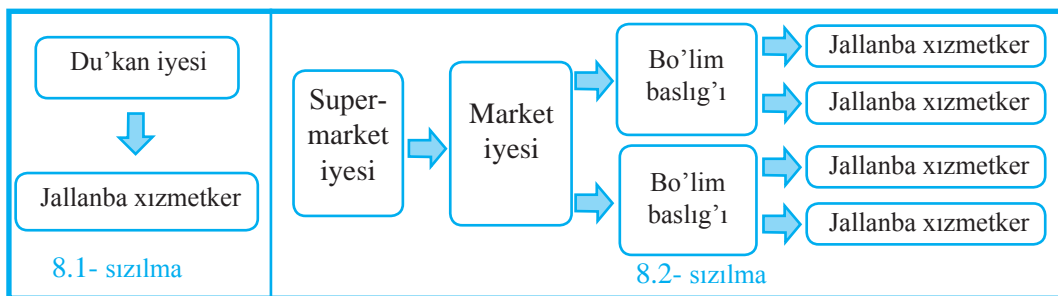
Menedjer aldında turg'an maqsetine erisiw ushın to'mendegi wazıypalardı izbez orınlawı kerek boladı: 1. Jobalastırıw; 2. Sho'lkemlestiriw; 3. Basshılıq qılıw; 4. Qadag'alaw.

Jobalastırıw basqışında menedjerler ka'rxana maqsetinen kelip shıg'ıp, keleshekke joba ha'm bag'darlama islep shıg'adı. Jobanı a'melge asırıw ushın ka'rxananın' ha'mme bo'limlerinin' jumısı o'z-ara muwapıqlastırıladı. Olardıń jumısın sho'lkemlestiredi, tikkeley basshılıq etip, jumıstın' orınlanıwın qadag'alap baradı. Menedjerler xızmetkerlerdi ka'rxana aldında turg'an ma'lim maqsetke erisiwge shaqırıwshi ha'm ja'ma'a'tti bug'an atlandırıwshi, bag'darlawshi adamlar.

Firmanı basqarıwda menedjerlerdin' u'lken mu'mkinshilikke iye ekenligi, ekonomikalıq bilimlerdi jaqsı biliwi, o'zinin' imidjine iye bolıwı, ruwxıy jetikligi, qatnas, so'ylesiw ma'deniyatının' joqarılıg'ı u'lken a'hmiyetke iye.

FİRMANI BASQARIW STRUKTURASI

Firmanın' u'lken-kishiligine qarap, basqarıwdın' tu'rli sho'lkemlestiriw sistemaları du'ziledi. Kishi du'kanda onın' iyesi ha'm ja'ne bir adam isleydi dep oylayıq. Bul jag'dayda, basqarıwshi ha'm basqarılıwshi arasındag'ı o'z-ara qatnas 8.1-sızılmadag'ıday boladı. Bul sistema — a'piwayı sho'lkemlestiriw sisteması delinedi. Bir neshe bo'limlerden quralg'an supermarkettegi basqarıw strukturasını ko'z aldımızg'a keltiretug'in bolsaq, onın' du'ziliwi (basqarıw buwınları) bir qansha quramalı boladı. Onı sxema tu'rinde 8.2-sızılmadag'ıday su'wretlew mu'mkin. Jan'a sistemanın' da'slepkinsinen tiykarg'ı parqı tek xızmetkerleri sanının' ko'pliginde

bolmasthan, al bir neshe to'men da'rejeli bo'limlerden quralg'anlıg'ında. Endi jumısshı ha'm xızmetkerlerdin' bir bo'legi tikkeley du'kan iyesine emes, al kishi bo'limlerdi basqarıwshı menedjerlerge boysınadı.

BASQARIW USILLARI

Avtokratiyalıq, yag'nıy jeke ha'kimshilik usılı. Bul jag'dayda basshı basqalardıń pikirin sorap otırmaydı, ba'łki buyırıq berip onıń orınlanıwın qadag'alap otıradı. Bunday usıldı qollanatuǵın firmalardıń ja'ma'a'tleri oraylasqan boladı, al xızmetkerler arasında bolsa baylanıslar derlik bolmaydı.

Byurokratiyalıq (qag'azpazlıq) usılı. Bul usıl da joqarıdag'ı usıldın' bir ko'rinisi bolıp, firma xızmeti joqarıdan kelgen buyırıqlar, jol-jorıqlar ha'm ra'smiy qag'azlar tiykarında basqarıladı. Bul ka'rxanalarda sho'lkemlestiriwshilik uqıpqa emes, qag'azg'a ko'birek itibar beriledi.

Demokratiyalıq usıl. Bul jag'dayda, ja'ma'a'ttin' barlıq ag'zaları sheshim qabil etiw protsessinde qatnasadı. Ja'ma'a'ttin' ha'r bir ag'zasının' pikiri esapqa alınıp, olar ulıwma iske qanday da bir u'les qosıp atırǵanınan qanaatlanadı. Bunday ja'ma'a'tte, a'dette, adamlar o'z isine sadıq boladı. Basshının' tiykarǵı wazıypası ja'ma'a't ag'zaların baslamashı bolıwǵa bag'darlawdan ibarat bolıp qaladı.

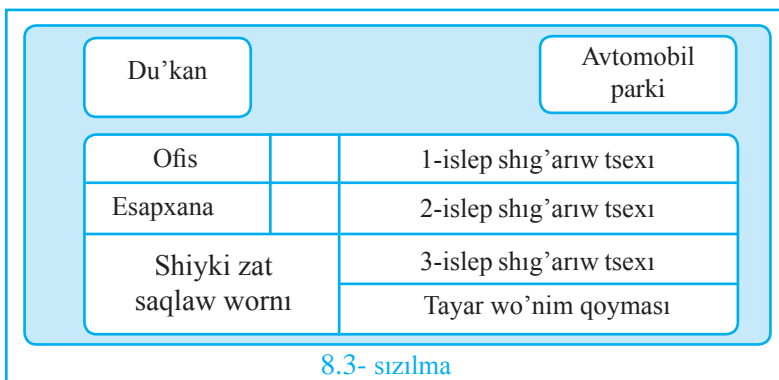

BİLİMİNİZDI SINAP KO'RİN!

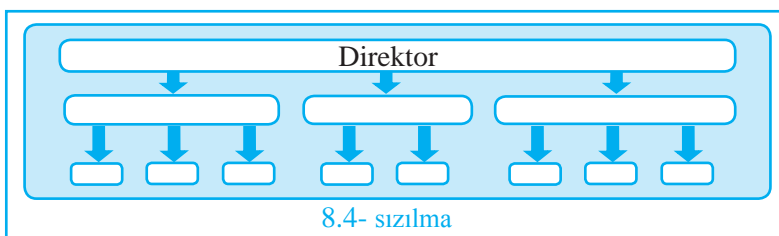
1. Menedjment degende neni tu'sinesiz?
2. Menedjerler qanday ka'sip iyeleri? Olardıń xızmetleri haqqında aytıp berin'.
3. Sizge mektepte «Nawrız» bayramın o'tkeriw tapsırıldı. Siz isti neden baslap, ne menen tamamlag'an bolar edin'iz?
4. Basqarıwdın' tiykarǵı qag'ıydalarınan biri «maqset — ha'reket jo'nelisin anıqlaydı» degen qag'ıydanı qalay tu'sinesiz? Basqarıwda nege maqset usı da'rejede za'ru'r?
5. Mektepti basqarıwdın' strukturasını sızın' ha'm tu'sindirin'.
6. Ha'r bir basqarıw usıllarının' abzallıq ha'm kemshilik ta'replerin aytın'.
7. A'skeriy bo'limdi basqarıw ushın qaysı usıldı tan'lag'an bolar edin'iz? Nege?

Tapsırma

8.3- sızılma

8.4- sızılma

Aytayıq siz ush turli konditer maqsulatlarnı islep shıg'arıp, wo'z dukanı arqalı satatug'in firmanın' basshısız. qol astın'ızda 30 ishı isleydi. Firman'ızdın' uyımlastırw tizimi 8.3- sızılmada keltirilgen. Usıdan paydalanıp, ka'rxanada islep shıg'arıwdı qanday uyımlastırw haqqında aytıp berin'.

1. Firma neshe ha'm qanday bo'limlerden ibarat boladı?
2. ha'r bir bo'limde neshe ishı isleydi?
3. Bul bo'limlerdegi ishshilerdi kimler basqaradı?
4. Bo'lim baslıqları kimge boysınadı?
5. Kim kimge qanday izbe-izlikte boysınawın ko'rsetiwshi, 8.4- sızıbag'a uqsag'an basqarıw tizimin sızın' ha'm tusintirin'.

Buni este saqlan'!

• Firma qansha u'lken tarmaqlı bolsa wonın' basqarıw sisteması da sonshellı quramalı boladı.

- Basqarıwdın' avtokratikalıq byurokratikalıq, demokratiyalıq usılları bar.
- Firmanı basqarıwshılar menejerler dep ataladı.
- Menejment basqarıw haqqındag'ı pa'n.

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Joqarıdag'ı su'wretlerde keltirilgen tovarlardan birin tan'lan'. Onı islep shıg'arıp atırg'an firma bul tovardı bazarda satıw ushın qanday ilajdı a'melge asırıwı kerek dep oylaysız?
2. Bul ilajlardın' qaysı biri tovardı islep shıg'arıwdan aldın, qaysı biri keyin o'tkeriliwi tiyis?
3. Bul tovar reklamag'a mu'ta'j be? Onı qalay reklama qılg'an bolar edin'iz?

MARKETING TU'SINIGI

Marketing so'zi inglisshe "market" so'zinen aling'an bolıp, «bazarg'a baylanıslı xızmet» degen mag'ananı an'latadı. Ekonomikada *marketing* dep, bazar sharayatında tutınıwshılardıń mu'ta'jin u'yreniwden, tovar ha'm xızmetlerdi olarg'a jetkeriwge shekem bolg'an xızmetke ayıladı. Firma ushın marketing xızmetinen na'zerde tutıl'g'an tiykarg'ı maqset — tutınıwshılardıń mu'ta'jin anıqlap, onı tolıq qanaatlandırıw esabınan ko'birek payda alıwdan ibarat, dep aytıw mu'mkin. Marketing xızmeti menen shug'ıllanıwshılar—*marketologlar* dep ataladı.

Marketing — bazar sharayatında tutınıwshılar mu'ta'jin anıqlaw ha'm onı qanaatlandırıw'g'a bag'darlang'an xızmet.

Marketolog — marketing xızmeti menen shug'ıllanıwshı, arnawlı bilimge iye qa'nige.

MARKETING IZERTLEWI

Firmanın' jalpı islep shıg'arıw xızmeti marketing izertlewine tayang'an halda sho'lkemlestiriliwi kerek. Marketing izertlewlerinen go'zlngen maqset firma aldında turg'an ne islep shıg'arıw, qansha islep shıg'arıw, qanday nırqta satıw, kim ushın islep

shıg'arıw, qaysı bazarg'a jetkeriw ha'm satıw kerek degen sorawlarg'a juwap tabıw. Marketing izertlewi tiykarınan to'rt: wo'nimdi (bazardı) u'yreniw, baha qoyıw, reklama qılıw, bazarda ornalasıw basqıshlarına bo'linedi.

Wo'nimdi u'yreniw basqıshı basqıshta, tutınıwshılardıń qalay ha'm qaysı tovarlardı satıp alıwǵ'a niyetinin' bar ekenligi anıqlanadı, bazar u'yreniledi, anketa sorawları, awızeki soraw-juwaplar usag'an izertlewler o'tkeriledi, tutınıwshılar talapların qanaatlandıratug'ın tovarlardı islep shıg'arıw jobalastırıladı ha'm rawajlandırıladı.

Baha qoyıw basqıshı basqıshta tovardıń satıw bahası belgilenedi. Tovarđın' satıw bahası sonday belgileniwi kerek, tovar o'z waqtında satılsın, yag'niy tutınıwshınıń bul tovardı satıp alıwǵ'a qu'direti jetsin. Sonın' menen birge, tovardı islep shıg'arıwshı yamasa satıwshı firma da belgili mug'darda payda alsın.

Reklama basqıshında firma ha'm tovar haqqındag'ı mag'lıwmatlardı g'alaba xabar quralları ha'm ha'r tu'rli ilajlar arqalı tutınıwshılarg'a jetkeriw a'melge asırıladı. Durıs berilgen reklama ilajı tovardıń satıw ko'lemin keskin o'siriwi mu'mkin. Reklama ilajları ha'r qıylı jollar ha'm usıllar ja'rdeminde a'melge asırıladı. Reklama tikkeley tovar, firma yamasa qanday da bir ilaj haqqında bolıwı mu'mkin. Firma, tovar ha'm ilajlar haqqındag'ı ra'n'-ba'ren' mag'lıwmatlar radio, televidenie, internet ha'm basqa baylanıs tarmaqları, gazeta ha'm jurnallar, ko'shelerde ornatılǵ'an bag'ana ha'm imarat diywallarındag'ı shaqırıqlar, dag'azalar, plakatlar arqalı qarıydarlar itibarına usınıladı. Tovarđın' salıstırmalı arzan nırqı, ju'da' jaqsı qaplang'anlıǵ'ı ha'm tovar yarlıklarındag'ı jazıwlar da o'zine ta'n reklama esaplanadı.

Tovarđı reklama qılıwdan na'zerde tutılǵ'an tiykarǵ'ı maqset:

- tutınıwshılarg'a satıwǵ'a shıg'arılǵ'an tovar haqqında xabar beriw;
- usı tovardıń tutınıwshılardıń qaysı mu'tajlıǵın qanaatlandırıwı haqqında mag'lıwmat beriw;
- tutınıwshılardı tovardı satıp alıwǵ'a shaqırıw ha'm olardıń beyimliligin asırıw.

Reklama — tutınıwshılarg'a tovar haqqında mag'lıwmat beriw arqalı olardıń tovarǵ'a bolǵ'an talabın ko'teriwge qaratılǵ'an u'gitlew ilajları.

Bazarda ornalasıw basqıshı basqıshta tovardı satıw ushın satıwshıǵ'a, qarıydarg'a qolay bolǵ'an orın ha'm waqıt tan'lanadı. Sonın' menen birge, bazarda firma o'z ornın tawıp, ornalasıp alıwına qaratılǵ'an, uzaqtı ko're bilgen ilajlar a'melge asırıladı. Tovarđı bazarg'a jetkeriw, onı saqlaw ha'm satıw orınları anıqlanadı. Qarıydardıń itibarın tovarǵ'a qaratıw ha'm olardıń tovardı satıp alıwǵ'a bolǵ'an iqlasın arttırıw yamasa saqlap turıw maqsetinde, tovardı satıwdan aldın'g'ı ha'm satıwdan keyingi servis xızmet tu'rleri ko'rsetiledi. Zamanago'y informatsiyalıq texnologiyalardıń, atap aytqanda, internet tarmag'ının' tez pa't penen ken'eyip barıwı, marketingtin'

rawajlanıwına u'ken tu'rtki boldı. Ha'zirgi ku'nde, marketing xızmeti jedellesip, onın' na'tiyjeliligi artıp barmaqta.

Bul haqqında oylap ko'rin'!

Televidenieden berilip atırǵ'an reklamanı tamashalaysız ba? Olardıń sapası haqqında ne ayta alasız? Reklamalar o'tken ku'nlerde qaysı tovardı satıp alıwın'ızǵ'a sebepshi boldı?

TOVARDI SATIW JOLLARI HA'M BAHALAR

Tovardı islep shıǵ'arıwshı ka'rxananın' o'zi tikkeley satıwı mu'mkin. Bul jag'dayda, ka'rxana tovardı islep shıǵ'arıw ushın sarplag'an g'arejetlerine u'steme paydasın qosıp, tovardı islep shıǵ'arıw nırqında satıwǵ'a ha'reket etedi. Tovardı islep shıǵ'arıwshıdan qarıydarg'a jetkeriw isi menen da'ldalshı sawda sho'lkemleri de shug'ıllanadı. Tovardı islep shıǵ'arıwshıdan satıp alıp, ko'p etip satıwshılar *ko'tere sawda sho'lkemleri* dep ataladı. Olar tovardı ko'tere bahada satadı. Tovardı danalap yaki kishi ko'lemlerde tutınıwshılarg'a satıwshılar *usaqlap sawda islewshi sho'lkemler* dep ataladı. Sawda du'kanları usaqlap sawda islewshi sho'lkemler boladı. A'dette, tovardı usaqlap satıw bahası ko'tere bahasınan, ko'tere bahası bolsa islep shıǵ'arıw bahasınan joqarı boladı.

BILIMIN'IZDI SINAP KO'RIN'!

1. Ne sebepten marketing bazar ekonomikasına ta'n tu'sinik bolıp esaplanadı?
2. Marketing xızmetinen go'zlngen tiykarg'ı maqsetti sanan'.
3. Marketing izertlew basqıshların sanan' ha'm qanday da bir firma misalında tu'sindirip berin'.
4. Reklamanın' abzallıq ha'm kemshiliklerin aytıp berin'?
5. Qanday da bir tovarǵ'a bolǵ'an talaptı asırıw maqsetinde ne islegen bolar edin'iz?
6. Tovardı satıw jolları haqqında ne bilesiz?
7. Bazarda ornalasıw degende neni tu'sinesiz?
8. Bir tovarǵ'a bolǵ'an talaptı asırıw maqsetinde ne qılǵ'an bolar yedin'iz?
9. Zamanago'y axborot texnologiyalın rawajlanıp barıwı marketing sistemasına qanday tasir qılmaqta?
10. Usaqlap ha'm ko'tere sawda sho'lkemleri haqqında nelerdi bilesiz?

Buni este saqlan'!

- Marketing tutınıwshılar za'ru'rılıǵın anıqlaw ha'm qanaatlandırıw boyınsha jumıs alıp baradı.
- Marketing jumısı menen arnawlı bilimge iye marketologlar shug'ıllanadı.
- Marketing izertlewlere wo'nimlerdi u'yreniw, baqalaw, reklama qılıw ha'm bazardı u'yreniw basqıshların wo'z ishine aladı.

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Su'wrette ko'rsetilgen zavod xızmetinen ja'miyet ha'm ekonomikag'a tiygizip atirg'an unamli ha'm unamsız aqıbetlerdi o'z aldına bag'ana etip jazın'.
2. Sonsha unamsız aqıbetler bolsa da, zavodtn' islep atirg'anın qalay tu'sindiresiz?
3. Bul aqıbetlerdin' qalay aldı alınıwı mu'mkin?

EKOLOGİYA

Ekologiya adamzattı, onı qorshap turg'an sırtqı ortalıq penen o'z-ara qatnasıqları haqqındag'ı pa'n boladı. Ol ta'biyattag'ı resurslardan u'nemlep, aqılq'a muwapıq paydalanıw, olardı qorg'aw, qayta tiklew mashqalaların u'yrenedi. Adamzattın' za'ru'rlikleri sheksiz bolıp, adamlar olardı qanaatlandırıw protsessinde ta'biyiy resurslardan paydalanatug'ını belgili. Da'slep, adamlardı ta'biyattın' o'zi baqqan bolsa, keyinshelik za'ru'rliktin' ko'beyiwi na'tiyjesinde adamlar ta'biyat inamları menen sheklenbesten, kerekli na'rselerdi ta'biyattan o'zleri alıwg'a, ta'biyiy resurslardan tu'rli wo'nimlerdi o'zleri islep shıg'arıwg'a o'tti. Bunın' menen ta'biyattag'ı ten'salmaqlıqqa sezilerli ta'sir ko'rsete basladı. Sonlıqtan, ekologiyalıq mashqalalar payda bola basladı.

EKOLOGİYALIQ MASHQALALAR

Da'slepki waqıtlarda adamlardın' bunday xızmeti na'tiyjesinde ta'biyattag'ı turaqlılıqtın' buzılıwı, og'an tiygizgen zıyandı ta'biyat qaplawg'a, ornın qaytadan tiklewge tiykarınan muwapıq bolg'an.

Keyingi ju'z jıllıqqa kelip, insannın ta'biyattag'ı protsesslerge aralasıwı, ta'biyiy resurslardan paydalanıw ko'lemi sheksiz da'rejege barıp jetti ha'm ta'biyat o'zin-o'zi tikley almay qaldı. Bu'gingi ku'nde adamzat ta'biyattı qorg'aw, resurslardan u'nemli paydalanıw ha'm olardı qayta tiklew sıyaqlı to'mendegi a'hmiyetli ekologiyalıq mashqalalarg'a dus kelip qaldı:

- hawanın za'ha'rlenıwi;
- da'rya ha'm suw saqlag'ıshlardın pataslanıwı;
- topıraq quramının o'zgeriwi ha'm jerlerdin' shorlanıp barıwı;
- ekologiyalıq taza azıq-awqat wo'nimleri mug'darının kemeyip barıwı;
- atmosferadag'ı azon qatlamının jemiriliwi;
- insan salamatlıg'ına zıyan tiygizetug'in shawqımlı texnika qurılmaların ko'plep isletiliwi.

Bilesiz be?

İlimpazlardın' pikirinshe, sanaatta, suwıtıw qurılmalarında qollanılattug'in freon gazı bizdi quyash nurı radiatsiyasınan qorg'awshı atmosferanın' ozon qatlamın jemirip barmaqta. Eger awhal usı ta'rizde dawam ete berse, jaqın keleshekte Jer atmosferası temperaturası ko'terilip, ta'biyattag'ı ten'salmaqlılıq buzılıwı, qurg'aqlıqtın ko'p bo'legi suw astında qalıwı boljanbaqta.

QORSHAG'AN ORTALIQTI QORG'AW

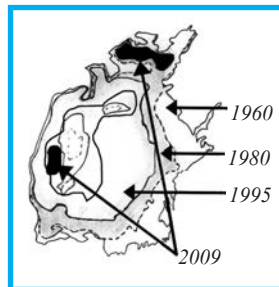
Ta'biyattı qorg'aw isleri menen tiykarınan ma'mleketlik baqlaw organları shug'ıllanadı. Ha'r bir ma'mlekette qorshag'an ortalıqtı qorg'aw boyınsha tu'rli ilaj ko'riledi, nızamlar qabil etiledi. Mısalı, zavod ha'm fabrika morılarına tu'rli za'ha'rli zatları uslap qalatug'in, hawanı tazalaytug'in maslamalar ornatiw, aqaba suwları da'ryalarg'a ag'ızıwdı qadag'an etiw sıyaqlı sharalar a'melge asırıladı. Ma'mleketlik sho'lkemler menen bir qatarda, ma'mleketlik emes, ja'miyetlik sho'lkemlerde bar, olar tek bir ma'mleket aymag'ında emes, ba'lki pu'tkil du'nyadag'ı qorshag'an ortalıqtı qorg'aw mashqalası menen shug'ıllanadı. Mısalı, «Green peace» xalıqaralıq ja'miyeti, «Ekosan» xalıqaralıq ekologiya ha'm salamatlıq qorı solar qatarına kiredi. «Ekosan» qorı respublikamız ha'm ulıwma pu'tkil Oraylıq Aziya regionında ekologiyalıq jag'daydı jaqsılawg'a, qorshag'an ortalıqtı qorg'awg'a, xalıqtın salamatlıg'in qorg'awg'a qaratilg'an bir qatar a'meliy islerdi atqarıp kelmekte.

Sonın menen birge, qorshag'an ortalıqtı qorg'aw — ha'r bir puqaranın minneti bolıp esaplanadı. Bunın ushin ha'r birimiz ku'ndelikli turmısımızda azada ju'riw, o'zimiz jasap atırg'an jerdi azada tutıw sıyaqlı a'piwayı qag'ıydalarg'a boysınıwımız za'ru'r.

ARAL TEN'IZI

KESHE ...

Bunnan yarım a'sir aldın Aral ten'izinin' teren'ligi 67 metr, arqadan qublag'a shekem 400 kilometrge sozilg'an a'jayıp ten'iz edi. Ten'izde onlag'an tu'rdegi balıqlar bolıp, ten'iz jag'asındag'ı Moynaq qalasında balıqtan konserva tayarlaytug'in zavod qurılğ'an edi. Ten'iz a'tirapındag'ı shen'gelzarlıq ha'm tog'aylarda sayg'aqlar, tu'lkiler, qoyanlar, u'yrekler h. t. b. tu'rli quslar ha'm haywanlar jasag'an. Aral ha'm Aral boyı aymag'inın' ekonomikadag'ı a'hmiyeti de u'lken bolg'an. Balıqshılıq u'lken da'ramat keltirip turg'an, ten'iz ha'm onın' a'tirapında jasaytug'in haywanlar ha'm quslardan go'sh wo'nimleri ha'm teriler tayarlang'an. Sonday-aq, ten'iz a'tirapındag'ı maydanlarda sharwa malları bag'ılğ'an, wo'nimdarlı jerlerde bolsa diyqanshılıq rawajlang'an.

... HA'M BU'GIN

Aral ten'izine quyılatug'in suw mug'darı kemeyip, ten'iz ha'zirgi ku'nde eki kishkene ko'lge bo'linip ketken. Ten'izdegi suwdın' kemeyiwi esabınan suwdın' duzlıq da'rejesi 3 esege asıp ketti. Na'tiyjede, ten'izde jasaytug'in ko'plep balıq tu'rleri ha'm haywanlar nabit boldi. Balıqshılıq penen shug'ıllanıw mu'mkin bolmay qaldı. Ten'iz ornındag'ı duzlar samal menen hawag'a ko'terilip, ten'iz a'tirapındag'ı aymaqlardı qaplay basladı. Tog'ay ha'm shen'gelzardın' ornında sho'l payda bolıp, bul jerlerde jasaytug'in haywanlar sanı keskin kemeydi. Hawa rayı ha'm ishimlik suwdın' pataslanıwı na'tiyjesinde xalıqtın' jasaw sharayatlardı awırlastı. Aral ten'izi suwının' keskin kemeyiwi Aral boyı aymag'inın' ekonomikasına da unamsız ta'sirin ko'rsetti.

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Aral mashqalasının' payda bolıwına ne sebep bolg'an dep oylaysız?
2. Aral mashqalası respublikamız ekonomikasının' qaysı tarawlarına unamsız ta'sir ko'rsetti?
3. Aral mashqalasının' insannın' ekonomikalıq xızmeti na'tiyjesi sıpatındag'ı alternativ qunın bahalan'. Bul mashqala nenin' esabınan payda boldı?

4. Aral mashqalası mısasında ekonomikanın rawajlanıw ha'm ekologiya ma'selelerinin bir-birine qayshı keletug'inın tu'sindirin'.
5. Aral mashqalasının aldın alıw ushın qanday ilaj a'melge asırılıwı za'ru'r dep oylaysız?

Tapsırma

1. Rayonın'ızda ushırasatug'ın ekologiyalıq mashqalardı anıqlap, olar haqqında qısqa referat jazın'. Bul mashqalalardıń kelip shıg'ıw sebeplerin tabın' ha'm onın' aldın alıw jol-jobaların usınıs etin'. Bul mashqalalardı joq etiwde siz ha'm dosların'ız qanday u'les qosıwın'ız mu'mkinligin anıqlan'.

2. «Aral mashqalası ha'm onı sheshiw jolları» temasında kishi proekt du'zin' ha'm onı klasta jaqlap shıg'ın'.

BİLİMİN'İZDI SINAP KO'RİN'!

1. Ne sebepten ha'zir ekologiyalıq mashqalalar ju'da' aktual bolıp qaldı?
2. Ekonomikanın rawajlanıwı barlıq waqıtta da ekologiyalıq mashqalalardı keltirip shıg'ara ma?
3. Hawanın', suwdın' pataslanıwı, topıraq quramının' o'zgeriwi menen baylanıslı ekologiyalıq mashqalalarg'a eki misal keltirin'.
4. Avtomobillerden shıg'atug'ın gaz hawanı za'ha'rlewın bile turıp, nege olardan ba'ri bir paydalanıp kelmektimiz?
5. Du'kanda biri ta'biyyıy gezlemeden tigilgen, lekin qımbat, ekinshisi jasalma gezlemeden tigilgen, lekin arzan ko'ylek satılıp atır. Siz qaysı ko'ylekti satıp alg'an bolar edin'iz?
6. Aral ten'izinin' ulıwma qurıp qalıwı ja'ne qanday ekologiyalıq mashqalalarg'a alıp keliwi mu'mkin?
7. Qorshag'an ortalıqtı qorg'aw menen nege tiykarınan ma'mleket shug'ıllanadı?
8. Qorshag'an ortalıqtı qorg'aw ushın ma'mleket qanday usıllardan paydalanadı?
9. Qorshag'an ortalıqtı qorg'aw isinde siz qaysı is-ha'reketlerin'iz benen u'les qosıwın'ız mu'mkin?

Buni este saqlan'!

- Barlıq ekologiyalıq mashqalalar tiykarınan insannın' ekonomikalıq xızmetinin' wo'nimi bolıp esaplanadı.
 - Ekonomika ha'm ekologiya arasındag'ı qarama-qarsılıqtı jumsatıw ha'm qorhsag'an ortalıqtı qorg'awdı ma'mleket o'z juapkershiligine alg'an.
 - Qorshag'an ortalıqtı qorg'aw ha'r birimizdin' muqa'ddes wazıypamız bolıwı lozim.

I BAPTI TA'KIRARLAW USHIN SORAW HA'M TAPSIRMALAR

A. SORAWLAR

1. Isbilermenlikke anıqlama berin' ha'm onın' tiykarg'ı o'zgesheliklerin sanan'.
2. Isbilermenliktin' bazar ekonomikasındag'ı rolin ta'riyiplep berin'.
3. Ekonomikalıq xızmettin' isbilermenlikke ta'n qanday tu'rlerin bilesiz?
4. Isbilermenlik xızmeti tu'rlerinin' jetiskenlik ha'm kemshiliklerin aytıp berin'.
5. Firma ha'm onı sho'lkemlestiriwdin' sho'lkemlestiriw-huqıqıy tu'rlerin sanan'.
6. Aktsionerlik ja'miyettin' sho'lkemlestiriw ma'nisi ne ha'm onın' qanday tu'rlerin bilesiz?
7. Firma qarjıları qanday tu'rlerge bo'linedi?
8. Qanday o'ndirislik g'arejetlerdi bilesiz?
9. O'zgermeli ha'm turaqlı g'arejetler bir-birinen nesi menen parq qıladı?
10. Jalpı da'ramat, payda, zıyan ha'm taza payda ortasında qanday qatnas bar? Olardı a'piwayı mısallarda tu'sindirin'.
11. Paydanın' ekonomikalıq xızmetke iytermelewshi rolin tu'sindirip berin'.
12. Firma ekonomikalıq xızmeti na'tiyjeliligi qalay tabıladı?
13. Menedjmenttin' ma'nisi, maqseti ha'm wazıypaların tu'sindirip berin'.
14. Marketingtin' ma'nisi, wazıypası ha'm firma xızmetindegi a'hmiyetin aytın'.
15. Ekologiyalıq mashqalalar insan ekonomikalıq xızmetinin' na'tiyjesi ekenin qalay tu'sindiresiz?

B. TAPSIRMALAR

ATAMALAR:

1. Isbilermenlik	9. Ulıwma g'arejet
2. Firma	10. Bankrotlıq
3. Akciyanın' nominal ku'ni	11. Menejment
4. Firmanın' nızamı	12. Marketing
5. Aylanba g'arejet	13. Akciya kursi
6. Kommerciya	14. Amortizaciya ajratpası
7. Turaqlı g'arejet	15. Wortasha g'arejet
8. Sap payda	16. Jeke ta'rtpitegi firma.

TALQILAWLAR:

- a) Firmanın' ishki sırtqı xızmetin' ta'rtpike salıwshı huqıqıy ku'shke iye bolg'an normativ hu'jjet.

- b) Shiyki zat ha'r tu'rli tovarlar satıp alıw ha'm jumısshı ku'shin sarıplawg'a jumsalg'an g'arejetler.
- d) ustav fondı aktsiyalardı satıwdan qa'liplesetug'in, juwapkershiligi sheklengen iri firma;
- e) tovar islep shıg'arıw ha'm xızmet ko'rsetiw a'melge asırılaturg'in xojalıq sho'lkemi;
- f) aktsiya iyesinin' firma paydasınan alatug'in u'lesi;
- g) o'ndiriste uzaq jil ha'm ko'p ma'rte qollanılaturg'in tiykarıg'ı islep shıg'arıw quralların satıp alıwg'a mo'lsherlengen qarjı;
- h) firmag'a tovardı satıwdan tu'sken pul tu'simi;
- i) biznes ideyanı a'melge asırıw maqsetinde isleniwi za'ru'r bolg'an, o'z-ara beyim-lestirilgen is-ha'reketler bag'darlamasınan ibarat hu'jjet;
- j) tutınıwshılarg'a tovar haqqında mag'lıwmat beriw arqalı olardıń tovarg'a bolg'an talabın asırıwg'a qaratılǵan u'git-na'siyat ilajları;
- k) arnawlı basqarıw ilimin iyelegen is ju'rgiziwshi yaqi basqarıwshı;
- l) paydanın' qaysı bir jildag'ı bahalarg'a salıstırmalı satıp alıw quwatı;
- m) firmanın' belgili bir da'wirde alg'an paydası mug'darının' sol da'wirde sarplang'an ja'mi g'arejetlerinin' mug'darına qatnası.

D. TESTLER

Berilgen sorawg'a ma'nisi jag'man en' durıs ha'm tolıq juwaptı belgilen'.

1. İsbilermenlik xızmeti na'tiyjesinde qanday ko'riniste da'ramat alnadı?

- A) protsent;
- B) renta;
- D) is haqı;
- E) payda.

2. Sheriklik tiykarında du'zilgen firmanın' paydası:

- A) sho'lkemlestiriwshiler ortasında ten' mug'darda bo'listiriledi;
- B) ustav fondına qosılǵan u'leske pro-portsional bo'listiriledi;
- D) tek firmanı ken'eytiwge sarplanadı;
- E) sho'lkemlestiriw sha'rtnamasında ko'rsetilgen kelisim tiykarında bo'listiriledi;

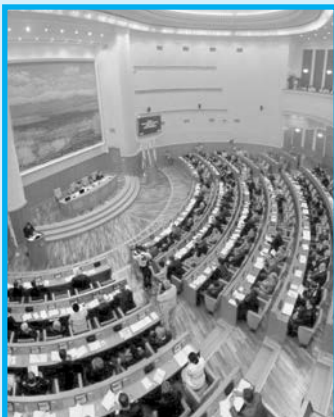
3. Firmanın' finanslıq qarjı da'rekleri to'-mendegishe:

- A) taza payda;
- B) amortizatsiya ajratpası;
- D) ustav fondı;
- E) joqarıda keltirilgen da'reklerin' bar-lıg'ı bolıwı mu'mkin.

4. A'piwayı aktsiya iyesi firmanı basqarıwda:

- A) ulıwma qatnaspaydı;
- B) ulıwma ma'jiliste dawıs beriw arqalı qatnasıwı mu'mkin;
- D) qatnasıwı sha'rt;
- E) aktsiya paketine iye bolg'an jag'dayda g'ana qatnasıwı mu'mkin;

5. **Aktsionerlik ja'miyettin' jalpı da'ramatı 5 million swmdı, ulıwma g'arejetleri 3 million swmdı, salıqlar mug'darı 1 million swmdı ha'm dividendler 500 mın' swmdı quraydı. Onın' taza paydası qansha?**
- A) 4 million swm;
B) 2 million swm;
D) 3 million swm;
E) 1 million swm.
6. **Firma jil dawamında 5000000 swm qa'-rejet jumsap, 1250000 swm taza payda aldı. Firmanın' jıllıq xızmetinin' na'tiy-jeliligın tabın'.**
- A) 125 protsent;
B) 50 protsent;
D) 25 protsent;
E) 150 protsent;
7. **Aktsionerlik ja'miyettin' jıllıq paydası mug'darının' o'siwi, qaysı aktsiya bahasının' o'siwine alıp keliwi mu'mkin?**
- A) a'piwayı aktsiyanın';
B) jen'illikke iye aktsiyanın';
D) ha'm a'piwayı, ha'm jen'illikke iye aktsiyanın';
E) hesh bir qımbat bahalı qag'azdın'.
8. **To'mendegi o'zgesheliklerdin' qaysı biri juwapkershiligi sheklengen firmag'a tiyisli emes?**
- A) ustav fondına u'lken qarjını qoyıw imkaniyatının' bar ekenligi;
B) sho'lkemlestiriwshilerdin' tolıq emes mu'lklik juwapkershiligi;
D) sho'lkemlestiriwshiler firma basqarıwına qatnasıwının' sha'rt emesligi;
E) sho'lkemlestiriwshilerdin' tolıq mu'lklik juwapkershiligi.
9. **To'mendegi o'zgesheliklerdin' qaysı biri isbilermenlikke ta'n?**
- A) ta'wekelshilik;
B) erkin ekonomikalıq xızmet;
D) payda alıwıg'a umtılıw;
E) joqarıdag'ılardın' barlıg'ı.
10. **Firma 1-jılı 1,5 million swm, 2-jılı bolsa 2 million swm payda aldı. Bahalar 2-jılı 1-jıl'g'a salıstır'anda 1,25 ese o'sken bolsa, firmanın' 2-jılı 1-jıl'g'a salıstır'anda real paydası qanshag'a o'zgergen?**
- A) 100000 swmg'a azayg'an;
B) 500000 swmg'a azayg'an;
D) o'zgermegen;
E) 100000 swmg'a o'sken.
11. **Menedjment degende qaysı wazıpanı orınlaw ko'zde tutıladı?**
- A) qaysı bir xızmetti jobalastırıw ha'm sho'lkemlestiriw;
B) qaysı bir xızmetke bassılıq etiw;
D) qaysı bir xızmetti qadag'alaw;
E) joqarıdag'ılardın' barlıg'ı.
12. **Marketing izertlewi qaysı basqısthan baslanadı?**
- A) wo'nimdi reklama etiw;
B) wo'nimdi bahalaw;
D) wo'nimdi u'yreniw;
E) wo'nimdi satıw.
13. **Marketing xızmetinen ko'zde tutıl'g'an maqset ne?**
- A) paydanı ko'beytiw;
B) tutınıwshılardın' talapların orınlaw;
D) tutınıwshılardın' talapların anıqlaw;
E) joqarıdag'ılardın' barlıg'ı.

II bap. Ma'mleket ha'm ekonomika

Bul baptag'ı materiallardı u'yreniw na'tiyjesinde to'men-degi bilim, ta'jiriybe ha'm ko'nlikpelerge iye bolasız:

- eldin' ekonomikasında ma'mleketin' tutqan ornı ha'm maqsetin tu'siniw;
- bazar ekonomikasının' kemshiliklerin sanay alıw;
- ma'mleketin' ekonomikalıq wazıypaların biliw ha'm bir-birinen parqlay alıw;
- ma'mleketlik byudjettin' da'ramat ha'm g'arejet bo'leklerinin' quramın biliw;
- byudjet jetispewshiligi ha'm ma'mleket qarızının' payda bolıw sebep-lerin biliw;
- salıqlardıń ma'nisin ha'm ekonomikadag'ı a'hmiyetin tu'siniw;
- salıqlardıń tu'rlerin biliw ha'm bir-birinen parqlay alıw;
- banklerdin' ma'mleket ekonomikasındag'ı a'hmiyetin tu'siniw;
- ma'mleketimiz bank sisteması haqqında tu'sinikke iye bolıw;
- oraylıq ha'm sawda banklerin bir-birinen parqlay alıw;
- a'piwayı mısallarda kredit protsenti mug'darın taba alıw;
- ma'mleketin' byudjet-salıq siyasatının' ma'nisin tu'siniw;
- ma'mleketin' pul-kredit tarawındag'ı siyasatının' ma'nisin tu'siniw;

11-TEMA

MA'MLEKETTİN' EKONOMİKALIQ WAZIYPALARI

JEDELLESTİRİWŞİ SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Bazar ekonomikasi sharayıtında ekonomikalıq xızmet qatnasları, erkinligi ha'mde konkurentsya talaplarının' saqlanıwın kim ta'mynleydi?
2. Ko'p da'ramat qılatug'ın jeke ha'm yuridik puxaralar menen bir qatarda ha'r bir ma'mlekette kem ta'minlengen shan'araqlar, qariyalar, jas balalar bar. wolardıń sotsyal ta'minleniwi menen kim, qayturde shug'ıllanadı?
3. Ana ta'biyatımızdı asrap-abaylamasaq, wol keleshekte ayanıshlı axualg'a tusip qalıwı anıq. Ta'biattıqorg'aw isleri menen kim shug'ıllanıwın bilesiz be? bunda qanday is ha'reketleri a'melge asırılıwı haqqında aytın'
4. Mektebin'iz qanday g'arejetler esabına qurıl'g'an ha'm uskenelengen? Woqıtıwshı-larg'a aylıq is xaqqın kim to'leydi? Bunın' ushın g'arejetler qay jerden ha'm qalqy alınadı?

MA'MLEKETTİN' TIYKARG'I EKONOMİKALIQ HA'M SOTSIAL MAQSETLERI

Ma'mlekettin' tiykarg'ı ekonomikalıq ha'm ja'miyetlik ma'seleleri ha'r bir ma'mleket wo'z puqaralarının' ekonomikalıq xa'reketin jurgiziwi ushın qolaylı jag'daylar

jaratıp beriwdi wo'z aldına maqset etip qoyadı. Sonlıqtan wolardın' tabıslı ha'reket jurgiziwinen tek g'ana ma'mleket emes, ba'lkim ja'miyet ha'm ma'pdar.

Ha'r qanday eldin' ekonomikası aldında to'mendegi maqsetler turadı:

- **Ekonomikalıq erkinlik** — ekonomika qatnasıwshılarının' o'z betinshe ha'm erkin ekonomikalıq sheshim qabıllawı;
- **Ekonomikalıq na'tiyjelik** — minimal g'arejet jumsap, maksimal payda alıw;
- **Ekonomikalıq ten'lik** — barlıq ekonomikalıq is-ha'reketlerdi a'dil tu'rde a'melge asırıw;
- **Ekonomikalıq qa'wipsizlik** — xalıqtı ekonomikalıq dag'darıs, jarlılıq, jumıssızlıq, inflyatsiya aqıbetlerinen qorg'aw;
- **Ekonomikalıq o'siw** — tovar ha'm xızmetler islep shıg'arıwdı barg'an sayın asırıw.

BAZARDIN' QOLAYSIZLIG'I

Sonday bir mashqala ha'm wazıypalar bar, olardı bazarın' o'zi sheshe almaydı. Sonlıqtan, bul wazıypalar ma'mleket moynına ju'klenedi. Bular to'mendegiler: hadal ba'seki ortalıg'ın jaratıw, bazar haqqında mag'lıwmatlar alıwda ha'mmege birdey imkaniyat jaratıw, qosımsha sırtqı ta'sirlerdi ta'rtipke salıw, *sotsiallıq* tovar ha'm *xızmetlerdi* islep shıg'arıw. El qa'wipsizligin ta'miyinlew, qorshag'an ortalıqtı qorg'aw, bilimlendiriw, ilim ha'm densawlıqtı saqlaw tarawların rawajlandırıw sıyaqlı bir qatar sotsiallıq xızmetler bar, olardı sho'lkemlestiriw ha'm basqarıw u'lken qarjı ha'm oraylasqan halda a'melge asırıwdı talap etedi. Olardan tek *birgelikte paydalanıw* mu'mkin. Sonday-aq, bul xızmetlerdi tek haqısın to'legenge ko'rsetip, basqalardı bolsa bunnan paydalana almaytug'ın etip shekley almaysan'. Bul ekonomikalıq tovarın' sheklep bolmas o'zgesheligi. Bunnan tısqarı, bunday xızmet na'tiyjesi ha'r dayım da tikkeley payda alıwg'a qaratılmag'an boladı. Sonın' ushın da, bunday sotsiallıq wo'nimdi jaratıw, bazar ekonomikası sharayatında isbilermenler itibarınan shette qaladı ha'm onnı' menen ma'mleket shug'ıllanadı.

Sotsiallıq wo'nimler — bazar usına almaytug'ın, ma'mleket ta'repinen islep shıg'arılatus'ın ha'm ma'mleket xalqı ta'repinen paydalanılatus'ın tovar ha'm xızmetler.

Tovardın' birgelikte paydalanıw o'zgesheligi — tovar ha'm xızmetlerdin' ko'plep adamlar ta'repinen bir waqıttın' o'zinde paydalanılıwı.

Tovardın' paydalanıwın sheklep bolmaytug'ın o'zgesheligi — haqı to'lenbegen jag'dayda adamlardı bul tovar ha'm xızmetlerdi paydalanıwın sheklep qoya almaslıq.

MA'MLEKETTİN' EKONOMİKALIQ WAZIYPALARI

Joqarıdag'ı pikirlerden kelip shıqqan halda, ma'mleket o'z moynına to'mendegi ekonomikalıq wazıypalardı aladı:

1. Ja'miyettin' huqıqıy ha'm sotsiallıq tiykarın saqlap turıw. Ma'mleket insanlardın' ja'miyette jasawı, miynet etiwine baylanıslı ha'm olar ortasındag'ı qatnasıqlardı belgilewshi nızam ha'm huqıqıy normativlerdi ornatadı, nızam aldında ha'mmenin' ten'ligin kepillestiredi ha'm olardıń orınlanıwın qadag'alaydı.

2. Ba'sekini qollap-quwatlaw. Ma'mleket monopoliyag'a qarsı gu'resedi, ba'sekini qorg'aydı ha'm qollap turadı.

3. Sotsiallıq wo'nimler—tovar ha'm xızmetler menen ta'miyinlew. Ma'mleket bazar ta'miyin ete almaytug'ın, lekin ja'miyet ushın kerekli bolg'an qorshag'an ortalıqtı qorg'aw, qorg'anıw, densawlıqtı saqlaw, bilimlendiriw sıyaqlı tarawlarda tovar ha'm xızmetlerdi islep shıg'aradı ha'm xalıqqa usınadı.

4. Qosımsha sırtqı ta'sirlerdi ta'rtipke salıw. Ha'r qanday tovar ha'm xızmettin' tikkeley islep shıg'arıwshısı ha'm tutınıwshısı bolatug'ını belgili. Lekin, sonday islep shıg'arıw protsessleri de bar, olar islep shıg'arıwshı ha'm tutınıwshıg'a baylanıslı bolıp qalmaq, ba'liki bul protsesske tikkeley baylanıslı bolmag'an u'shinshi ta'repke de ta'sir etedi. Mısalı, zavod morısınan shıg'ıp atırg'an tu'tin, bul zavodtag'ı o'ndirislik protsesske hesh qanday qatnası bolmag'an, zavod a'tirapında jasap atırg'an xalıqtın' densawlıg'ına ta'sir etedi. Bul jag'day ekonomikada *qosımsha sırtqı ta'sir* dep aytiladı. Bunday sırtqı ta'sirlerdi de ta'rtipke salıw ma'mlekettin' moynına ju'klenedi. Eger sırtqı ta'sir unamsız bolsa, onda onın' aldın alıw ilajları ko'riledi. Eger unamlı bolsa, onda bunday islep shıg'arıw qollap-quwatlanadı. Ma'selen, ma'mleket qorshag'an ortalıqtı pataslap, ta'biyatqa unamsız ta'sir ko'rsetiwshi ka'rxanalarg'a ja'riyma ha'm salıqlar belgileydi, bilimlendiriwdi rawajlandırıp, pu'tkil ekonomikag'a unamlı ta'sir ko'rsetiwshi ma'kemelerge bolsa finanslıq jen'illikler beredi.

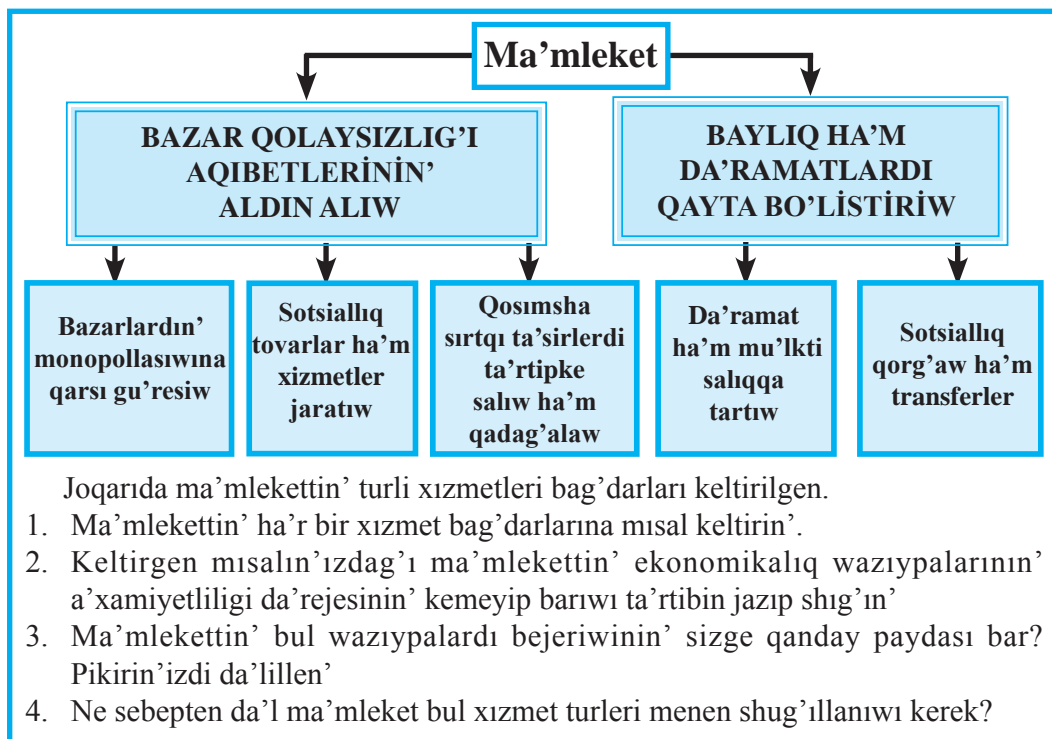
5. Da'ramat ha'm baylıqlardı bo'listiriw. Ma'mleket kem ta'miyinlengen shan'araqlardı sotsiallıq qorg'aw, bay adamlardan da'ramatına ılayıq salıq o'ndiriw, studentlerge stipendiya beriw arqalı da'ramatlardı bo'listirip turadı.

6. Ekonomikani turaqlastırıw. Ma'mleket inflyatsiyanı qadag'alap barıw, jumıssızlıqtın' aldın alıw, ma'mleket byudjeti ha'm pul ko'lemin baqlaw menen ekonomikani ten'salmaqlıqta saqlap turadı.

Bilesiz be?

Ma'mlekettin' ekonomikada tutqan ornı haqqında ha'r tu'rli bir-birine qarama-qarsı pikirler bar. Birinshi ta'reptin' pikirinshe, ma'mlekettin' roli keskin qısqartılıwı kerek, sebebi ma'mlekettin' ekonomikag'a kereginen artıq aralasıwı ekonomikalıq erkinlikte sheklep qoyıwı mu'mkin. Ekinshi ta'rep ma'mlekettin' rolin asırıw ta'repdarı. Sebebi, sonday mashqalalar bar, bazar olardı ma'mlekettin' qatnasız sheshe almaydı.

BİLİMİN'İZDİ SINAP KO'RİN'!

1. Eldin' ekonomikasını aldında qanday sotsiallıq maqsetler turadı? Olardı tu'sindirin'.
2. Ma'mleketin' ekonomikanı ta'rtipke salıp turıwshı wazıypaları haqqında ne bilesiz? Ne sebepten ma'mleket bul wazıypalardı o'z moyınına aladı?
3. Ma'mleketin' ekonomikalıq wazıypalardı orınlawg'a qaratıl'g'an xızmetine mısalları keltirin'.
4. Unamlı ha'm unamsız qosımsha sırtqı ta'sirge mısalları keltirin'.
5. Sotsiallıq tovarlar qanday o'zgeshelikke iye bolıwı kerek? Juwabın'ızdı mısıl menen tiykarlan'.
6. Eger jeke firma sotsiallıq tovar islep shıg'arsa, ol qanday qıyınshılıqqa dus keliwi mu'mkin?

Buni este saqlan'!

- Tovar ha'm xızmetler eki tu'rli boladı: sotsiallıq wo'nimler ha'm jeke firmalar ta'repinen islep shıg'arılatug'ın tovar ha'm xızmetler.
- Sotsiallıq wo'nimler ma'mleket ta'repinen islep shıg'arıladı ha'm olar ushın xalıq salıqları ko'rinisinde haqı to'leydi.

1

2

3

4

5

6

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HA'M TAPSIRMALAR

Siz mektebin'iz haqqında “Mektep ma'mleket byudjet yesabınan qurılǵ'an” degen ga'plerdı yesitkensız. Sonday-aq, yemlewxana, poliklinika, ma'mleket ma'kemeleri ha'm sho'lkemleri “ma'mleket byudjeti ta'repinen qarjılandırıladı” degen ga'pler de qulag'in'izg'a shalıng'an shıg'ar.

1. Ma'mleket byudjeti haqqında nelerdi bilesız?
2. Ma'mleket byudjetin siz qanday ko'z aldın'ızg'a keltiresız? Wonın' a'hmiyeti haqqında wo'z pikirinizdi aytn' ha'm klasısların'ız benen wortaqlasın'.
3. 3-6 su'wrette su'wretlengen kisiler xızmeti kim ta'repinen ha'm nenin' dereginen materallıq qollap-quwatlanadı dep woylaysız.

4. Wo'tken sabaqta siz ma'mlekettin' wazıypaları menen tanıstın'ız. Ma'mleket wo'z wazıypaların bejeriw ushın g'a'rejetti qayerden aladı? bul wazıypalardı worınlawg'a g'a'rejetler qayerden salıqlastırıladı?

Bilesiz be?

O'zbekstan Respublikasının' ma'mleketlik byudjeti O'zbekstan Respublikasının' Oliy Majlisinde dodalanadı ha'm tastıyqlanadı. Jıl juwmaqlang'annan son' hu'kimet byudjettin' orınlanıwı boyınsha Oliy Majliske esap beredi.

MA'MLEKET BYUDJETI HAQQINDA TU'SINIK

Ma'mleket byudjeti ma'mlekettin' bir jıllıq da'ramatları ha'm g'arejetleri jobalastırıl'g'an tiykar'ı finanslıq hu'jjet esaplanadı. Ma'mleket byudjetin du'ziwdegi go'zlngen tiykar'ı maqset: ma'mleket aldında turg'an ekonomikalıq ha'm sotsiallıq wazıypalardı orınlaw ushın finanslıq tiykardı qa'liplestiriw, ma'mleket ekonomikasın rawajlandırıwdın' keleshektegi jobasın a'melge asırıw, xalıq da'ramatların qayta ko'rip shıg'ıw boladı. Ma'mleket byudjeti da'ramat ha'm g'arejet bo'limlerinen quraladı.

Ma'mleket byudjeti — ma'mlekettin' bir jıllıq da'ramatları ha'm g'arejetleri jobalastırıl'g'an tiykar'ı finanslıq hu'jjeti.

MA'MLEKET BYUDJETININ' DA'RAMAT BO'LIMI

Ma'mleket byudjetinin' da'ramat da'reklerine to'mendegiler kiredi:

- puqaralar da'ramatınan alınatug'in salıqlar;
- ka'rxanalar paydasınan alınatug'in salıqlar;
- ma'mleketlik ka'rxanalardıń paydası;
- ma'mleketke qımbatlı qag'azlardı satıwdan tu'sken pul;
- ma'mleket mu'likin satıwdan tu'sken qarjılar;
- ha'r tu'rli baji ha'm salıqlardan tısqarı basqa tu'simler.

Ma'mleket ta'repinen ko'rsetiletug'in bazı bir xızmetler ushın tuwrıdan-tuwrı to'lenetug'in haqı *baji* dep ataladı. Salıqlar ma'mleket byudjetinin' da'ramat bo'liminin' tiykar'ı da'regi esaplanatug'inın aytıp o'tiwimiz lazım. Bul da'rekler tiykarında ma'mleket o'z pul qarjılarının' oraylasqan fondı — ma'mleket byudjetinin' da'ramat bo'limin payda etedi ha'm onı jıl dawamında g'arejet qıladı.

Baji — ma'mleket ta'repinen ko'rsetiletug'in bazı bir xızmetler ushın tuwrıdan-tuwrı to'lenetug'in haqı.

MA'MLEKET BYUDJETININ' G'AREJET BO'LIMI

Byudjet qarjıları to'mendegi tarawlarg'a jumsaladı:

- bilimlendiriw ha'm ilim, ma'deniyat ha'm ko'rkem-o'ner;
- sport ha'm densawlıqtı saqlaw;

- milliy qa'wipsizlik;
- kekselik ha'm mayıplıq pensiyaları menen stipendiyalar;
- jumıssızlıq napaqaları ha'm kem ta'miyinlengen shan'araqlarǵa materiallıq ja'rdem beriw;
- qorshag'an ortalıqtı qorg'aw;
- ja'miyetlik ta'rtipti saqlaw;
- ma'mleket ka'rxanaları, ken'se ha'm basqarıw organlarının' finanslıq ta'miyinleniw;
- bazı bir ma'mleketlik a'hmiyetke iye bolg'an tarawlardı finanslıq jaqtan qollap-quwatlaw ha'm basqalar.

Transfer to'lemleri — ma'mleket byudjetinen xalıqtın' materiallıq jaqtan kem ta'miyinlengen qatlamların qollap-quwatlaw ushın jumsalatug'ın qarjılar.

Ko'rip turg'anın' ızday, ma'mleket byudjeti qarjıları tiykarınan ja'miyet ushın za'ru'r tovar ha'm xızmetler satıp alıwg'a ha'm xalıqtın' tu'rli qatlamların qollap-quwatlawg'a arnalg'an transfer to'lemlerine sarplanadı eken.

BYUDJET JETISPEWSHILIGI

A'dette, ma'mleket byudjetinin' da'ramat ha'm g'arejet bo'limleri o'z-ara ten' bolmaydı. Ko'binese da'ramatqa qarag'anda g'arejet ko'birek boladı. Ma'mleket g'arejeteri ha'm da'ramatları arasındag'ı parqtı *byudjet jetispewshiligi* dep ataydı. Jıllar dawamında toplanıp kelgen byudjet jetispewshiliginin' ja'mi mug'darı ma'mleket qarızın quraydı. Ma'mleket qarızı ishki ha'm sırtqı qarız ko'rinisinde bolıwı mu'mkin. Ishki qarız ma'mleketin' o'zinin' puqaraları, firma ha'm sho'lkemler aldındag'ı minneti bolsa, sırtqı qarız sırt eller, xalıqaralıq bankler ha'm finanslıq ma'kemeler aldındag'ı qarız.

Byudjet ka'mamati – ma'mleket byudjetinin' g'a'rejetleri da'ramatınan ko'p bolg'an jag'daydag'ı g'a'rejetler ha'm da'ramatlar wortasındag'ı ayırmashılıq.

Byudjet jetispewshiligi — ma'mleketin' g'a'rejetleri da'ramattan ko'p bolg'an jag'daydag'ı, g'a'rejetler ha'm da'ramatlar arasındag'ı parq.

Ma'mleket qarızı — jıllar dawamında jıynalıp qalg'an byudjet jetispewshiliginin' ja'mi mug'darı.

MA'MLEKET BYUDJETININ' G'AREJETLERI HA'M DA'RAMATLARI

O'zbekistan Respublikasining 2012-jilg'ı ma'mleketlik byudjeti
Da'ramatlar bo'limi (mlrd. swm esabında)

<i>Da'ramat da'rekleri</i>	<i>Mug'dari</i>
Tuwrı salıqlar	5414,2
Aylanba salıqlar	10434,2
Mu'lk salıg'ı ha'm resurs to'lemleri	3312,5
Basqa da'ramatlar	2134,4
Ja'mi daromadlar	21295,7

G'arejetler bo'limi (mlrd. swm esabında)

Bilimlendiriw, densawlıqtı saqlaw, ma'deniyat, ilim	12299,9
Sotsiallıq qorg'aw	6,0
Ekonomika	2317,0
Oraylastırılğ'an investitsiyalar	1131,7
Ma'mleket basqarıwı	852,8
Basqa g'arejetler	4274,6
Ja'mi g'arejetler	20882,0

1. O'zbekistan Respublikasining 2012- jilg'ı ma'mleketlik byudjeti da'ramat bo'legin payızlarda anıqlan' ha'm aylanalı diagrammada ko'rsetin'
2. Ma'mleket byudjetinin' tiykarg'ı g'a'rejetlerin anıqlan'.
3. Ma'mleket byudjetinin' ha'r bir bo'legin payızlarda anıqlan' ha'm aylanalı diagrammada ko'rsetin'
4. Ma'mleket byudjetinin' en' kop g'a'rejeti qaysı tarmaqta jumsalmaqta?
5. Ma'mleket byudjetinin' payda ha'm g'a'rejetin wo'zara salıstırın'. 2012- jilda byudjet g'a'rejetleri paydasınan qanshag'a kem bolg'an?

BİLİMİNİZDİ SINAP KO'RİN'!

1. Ma'mleket byudjeti ne ha'm ol ne ushın kerek? 2. Ma'mleket byudjetinin' da'ramat bo'limi da'reklerin sanan'. Bul da'ramatlar qanday maqsetke isletiledi? 3. Ma'mleket byudjetinin' g'arejet bo'limi, da'ramat bo'liminen ko'p bolsa ne boladı? Kem bolsa she? 4. Byudjet jetispewshiligin kemeytiwdin' qanday jolları bar? 5. Ma'mleket qarızı degen ne? O'nin' qanday ko'rinisleri bar?

Buni este saqlan'!

- Ma'mleket byudjeti ma'mlekettin' jıllıq tiykarg'ı finanslıq jobası bolıp, bunda ma'mlekettin' da'ramat da'rekleri ha'm g'arejetleri ko'rsetilgen boladı.
- Ma'mleket byudjetinin' da'ramat bo'legi, tiykarınan salıqlar esabınan qa'liplestiriledi.

13-TEMA

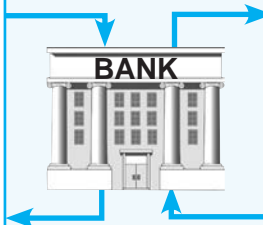
BANK SİSTEMASI

İSBİLERMEN

Biznes ideyasına iye.

Pul qarjısına za'ru'rliğı bar.

Qarjını islep tapqan da'ramatın qarjı iyesi menen bo'lisiwge tayar.

AMANATSHI

Pul qarjısına iye.

Pul qarjısınan da'ramat alıw niyeti bar.

Belgili haqı esabına pul qarjısınan payda-lanıwǵ'a ruqsat beriwge tayar.

Oraylıq bank

Qadag'alaw

Nazarat

Pul qorları

Kredit

Kommertsiya bankleri

Xalıq ha'm firmalardıń amanatı

Xalıq ha'm firmalarg'a kreditler

JEDELLESTİRİWŞI SORAW HA'M TAPSIRMALAR

Joqarıdag'ı su'wretti diqqat penen ko'zden o'tkerin' ha'm to'mendegi sorawlarg'a juwap berin':

- 1) bankler puldı qay jerden aladı?
- 2) banklerdin' qanday wazıypaların bilesiz?
- 3) banklerdin' ma'mleket ekonomikasındag'ı roli neden ibarat?
- 4) respublikamızda xızmet ko'rsetip atıwǵan qanday banklerdi bilesiz?
- 5) shan'araq ag'zaların'ız banktin' qanday xızmetlerinen paydalanadı?

BANKLERDİN' EKONOMİKADAG'I ORNI

Bazar ekonomikasi sharayatında bazar qatnasıqlarının' rawajlanıwı ushın belgili ortalıq ha'm sharayatlar jaratılıwı lazım. Ma'mlekette bazar qatnasıqlarının' teren'lesiwı bazar infrastrukturasının' ko'pligi ha'm olardıń xızmetinin' qanshelli tuwrı sho'lkemlestirilgenine baylanıslı boladı. Bazar infrastrukturasının' tiykarg'ı buwınlarınan biri — bank boladı.

Bank — kommertsyalıq sho'lkem bolıp, bank xa'reketi dep esaplanatug'ın tiykarg'ı xızmet turlerin a'melge asıratug'ın yuridik shax bolıp esaplanadı:

— yuridikha'm jeke puqaralardan amanatlar aling'an qajılardan ta'wekel qılıp, kredit beriw yaki investitsiyalaw uchin paydalanıw;

— to'lewlerdi a'melge asırıw.

O'zbekistan Respublikasının' "Bankler ha'm bank wazıypaları boyınsha" nızamınan.

Bank xalıq, firma ha'm ka'rxanalarg'a pul ha'm qımbat baha qag'azlar menen baylanıslı bolg'an ha'r tu'rli xızmetler ko'rsetiwshi finanslıq ma'keme esaplanadı. Bank:

— pul ha'm qımbat bahalı qag'azlardı shıg'aradı;

— xalıq ha'm firmalar qarjuların saqlap beredi;

— xalıq ha'm firmalarg'a belgili protsent esesine pul qarız beredi;

— tu'rli qımbat bahalı buyımlardı saqlap beredi;

— basqa ma'mleketler pulların satıp aladı ha'm satadı;

— qımbat bahalı qag'azlardı satıp aladı ha'm satadı;

— to'lem ha'm esap-kitap isleri boyınsha xızmet ko'rsetedi.

Bank o'zine ta'n ulıwma fond bolıp, xalıq qolında «paydalanılmay jatırg'an» pullardı «paydalanıwg'a» ma'jbu'r etedi. Toplang'an pullardı, pulg'a mu'ta'j bolg'an isbilermenlerge belgili protsent esesine qarızg'a beredi. İsbilermenler bolsa, o'z na'wbetinde, bul pullardı wo'ndiriske sarplap, ekonomikalıq wo'nim jaratadı. Solay etip, bank ekonomikasının' rawajlanıwına u'les qosadı.

BANK SİSTEMASI

A'dette, bankler eki tu'rge bo'linedi: oraylasqan bank ha'm kommertsiyalıq bankler. Oraylıq ha'm kommertsiyalıq bankleri birgelikte ma'mleketin' eki basqishlı bank sistemasın quraydı. Woraylıq bank ma'mleketke qarashlı bolıwı da, qarashlı bolmawı da mu'mkin. Woraylıq bank ma'mleketke qarashlı bolg'an jag'dayda, og'an ma'mleketin' tiykarg'ı banki sıpatında ma'mleketlik a'hmiyetke iye huqıq ha'm wazıypalar ju'klenedi. Oraylıq bank to'mendegi wazıypalardı orinlaydı:

— ma'mleketin' milliy valyutasın ha'm qımbat bahalı qag'azların aylanısqa shıg'aradı;

— ma'mlekette pul qatnasın ta'rtipke salıp, qatnastag'ı pul mug'darın qadag'alap turadı;

— kommertsiyalıq banklerge belgili protsentte qarız beredi;

— sırt el valyutalarınin' milliy valyutag'a salıstırg'andag'ı kursın belgileydi;

— kommertsiyalıq bankler xızmetin qadag'alaydı;

— ma'mleketin' pul ha'm altın qorların saqlaydı.

Sonlıqtan, oraylıq bank — «banklerdin’ banki» esaplanadı ha’ m ol tek kommertsiyalıq banklerge xızmet ko’ rsetedi.

Bilesiz be?

Bank ataması italyansha «banco» so’ zinen kelip shıqqan, «kursi» («stul») ma’ nisin bildiredi. Orta a’ sirlerdegi birinshi bankler xalıq tıg’ ız jaylasqan orınlarda, maydanlarda stolda otırıp alıp, pullardı almastırıp beriw, amanatqa qabıl qılıw ha’ m qarız berip turıw islerin tikkeley atqarg’ an. Sonlıqtan, olar otırg’ an orın «banco» («kursı») yag’ iny bank atın alg’ an.

KOMMERTSIYALIQ BANKLER

Kommertsiyalıq bankler bolsa xalıq, firma ha’ m sho’ lkemlerge xızmet ko’ rsetedi. Kommertsiyalıq bankler:

- oraylıq bankten qarızg’ a pul aladı;
- klientlerdin’ pul qarjıların saqlaydı ha’ m toplawg’ a ko’ meklesedi;
- pulg’ a mu’ ta’ j bolg’ an klientlerge pul qarız (kredit) beredi;
- sırt el valyutaların satıp aladı ha’ m satadı;
- qımbat bahalı qag’ azlardı satıp aladı ha’ m satadı;
- o’ z klientlerinin’ pul menen baylanıslı bolg’ an tu’ rli esap-kitap islerin, tiykarınan to’ lem islerin orınlaydı.

Bankke qoyılğ’ an qarjı *amanat* yaqi *depozit* dep ju’ ritiledi. Bankke qarjı qoyg’ an klientler amanatshılarg’ a aylanadı. Eger bank amanatshılarının’ pul qarjıların olarg’ a belgili haqı (protsent) to’ lew sha’ rti menen belgili bir mu’ ddetke saqlap beriw minnetlemesin alsa, bunday amanatlar *mu’ ddetli depozitler* dep ju’ ritiledi. Eger bank amanat ushın hesh qanday haqı to’ lemesten, amanatı qa’ legen payıtta amanatshıg’ a qaytarıw minnetlemesin alg’ an bolsa, bunday amanat *ha’ rekettegi depozit* dep ju’ ritiledi. Birinshi jag’ dayda bank klientinin’ pul qarjıların toplawg’ a ha’ m bunun’ esabına protsent ko’ rinisindegi da’ ramat alıwg’ a ko’ meklesse, ekinshi jag’ dayda bolsa qarjını saqlawg’ a, klienttin’ birinshi talabına bola qaytarıwg’ a yaqi qa’ legen bir to’ lemdi a’ melge asırıwg’ a ja’ rdem beredi.

Kommertsiyalıq bank — xalıq, firma ha’ m sho’ lkemlerge xızmet ko’ rsetiwshi bank.

Depozit — amanat yaqi bankke qoyılğ’ an qarjı.

KREDİT PROTSENTİ HA’ M STAVKASI

“Qarız” bank tilinde *kredit* dep ataladı (latinshada *creditum* — qarız ma’ nisin an’ latadı). A’ lbette, bank klientlerine qarız berip turg’ anlıg’ ı ushın klient bankke qarız haqı to’ leydi. Qarız haqı — *kredit protsenti* dep ataladı. Kredit protsenti mug’ darı jılıq protsent stavkasına qarap belgilenedi.

Formula

$$\text{Kreditin' jilliq payiz stavkası} = \frac{\text{Kredit narxı}}{\text{Kredit mug'darı}} \cdot 100\%$$

Ma'selen, kishi ka'rxana bankten 4 million swmdı bir jil mu'ddetke 20% jilliq protsent stavkası menen alg'an bolsın. Demek, ka'rxana bir jildan son' 4 million swmdı qaytarıw menen birge, bankke qarız haqı sıpatında qarızdın' 20 protsent mug'darında, yag'nıy $4000000 \cdot 20\% = 800000$ swm mug'darında qosımsha kredit protsent te to'leydi. Eger bul qarızdı eki jilg'a alg'an bolsa, kredit protsenti mug'darı eki ma'rte ko'p boladı, yag'nıy 1600000 swmdı payda etedi ha'm tag'ı basqalar.

Ulıwma alg'anda, aling'an qarız, kredit mug'darı — P , jilliq protsent stavkası — r , aling'an qarızdı qaytarıw mug'darın — t dep alsaq, ol jag'dayda kredit protsenti mug'darı — I to'mendegi formula ja'rdeminde tabıladı.

$$I = P \cdot r \cdot t.$$

Bankke ulıwma qaytarılatus'ın pul mug'darı S bolsa, $S = P + I$ formula menen aniqlanadı.

Aytayıq, «Ziyo» firması «Savdogarbank» ten 1000000 swmdı yarım jilg'a 20% jilliq protsent stavkası menen alıp atirg'an bolsın. Bul firma bankke

$$I = P \cdot r \cdot t =$$

$$= 1000000 \cdot 20\% \cdot 0,5 = 1000000 \cdot 0,2 \cdot 0,5 = 100000 \text{ swm}$$

kredit protsentin to'lep, yarım jildan son' bir million swm puldı, ja'mi $S = P + I = 1000000 + 100000 = 1100000$ swm qılıp qaytaradı.

Bank kredit protsentin esaplawdın' bul usılı *a'piwayı protsent* dep ataladı.

Ja'ne sonı da aytıp o'tiw kerek, bankler kredit protsenti mug'darın ja'ne basqa usıllar menen de esaplaydı. Ma'selen, bank jilliq kredit protsenti tiykarg'ı qarızg'a qosıp, keyingi jılı kredit protsentin usı summadan esaplap barıwı mu'mkin. Bul jag'dayda, jilliq protsent stavkası — r bolg'an, n — jilg'a aling'an P swm mug'dardag'ı qarızdı n jildan son'

Bilesiz be?

Bank kredit berip atirg'anda bul qarjılardıń to'liq qaytıwı bank ushın ju'da' a'hmiyietli esaplanadı. Kerisinshe bolsa, bank sınadı. Sol sebepten bankler qarız alıwshıdan qandayda bir mu'lkin girewgwe qoyıwdı talap etedi. Eger girew sıpatında kredit pulına satıp aling'an u'skenenin' o'zi qoyılsa, bunday kreditlewdi *lizin'* dep ataydı. Eger girewge kredit pullarına qurılatus'ın uy-jay yamasa imarat qoyılsa, bunday kredit *ipoteka krediti* dep ataladı.

2008 – jılı baslang'an Dunya juzlik finanslıq – ekonomikalıq krizis AQSH ta ipoteka kreditlew sistemasında juzege kelgen krizisten kelip shıqqan.

$$P_n = P \cdot (1+r)^n$$

swm qılıp qaytarıwı lazım boladı. Bul usıl *quramalı protsentler* usılı dep ataladı.

Kredit — bank ta'repinen klientlerge berilgen qarız.

Kredit protsenti — berilgen qarızdan paydalang'anı ushin to'lenetug'in qosimsha haqı.

Kreditin' jıllıq protsent stavkası — jıl dawamında qarızdan paydalang'anı ushin to'lenetug'in qosimsha haqının' tiykarg'ı qarız mug'darına salıstırg'andag'ı protsent mug'darı.

BİLİMİNİZDI SINAP KO'RİN!

1. Banktin' payda bolıwına ne sebep bolg'an?
2. Bankke pul qay jerden tu'sedi?
3. Banktin' ma'mleket ekonomikasında tutqan ornın tu'sindirip berin'.
4. Oraylıq ha'm kommertsialıq banklerdin' ayırmashılıg'ı nede?
5. Oraylıq banktin' ma'mleket ekonomikasındag'ı a'hmiyetin tu'sindirip berin'.
6. Kommertsialıq banklerdin' wazıypaların aytıp berin'.
7. Aytaylıq, «Sardar Faiz» firması bankten jıllıq protsent stavkası 32% bolg'an 5000000 swm mug'darında kredit aldı. Bul firma 1 jıldan son' bankke qansha mug'darda pul qaytaradı?

Shınıg'ıw

Jıl basında Aliev 400000 swm puldı 17% jıllıq protsent stavkası menen, Valiev bolsa 600000 swm puldı 16% jıllıq protsent stavkası menen bankke qoydı.

«Samo» firması 1000000 swm puldı 18% jıllıq protsent stavkası menen bankten aldı.

1. Aliev bank penen birge islesip jılına qansha da'ramat ko'rdi? Valiev she?
2. «Samo» firmasının' bul puldı islep shıg'arıwg'a isletiwı na'tiyjesinde bir jıllıq da'ramatı keminde qanshanı qurawı kerek? Firma bankke qansha pul qaytaradı?
3. Bank joqarıda ko'rsetilgen «isten» jılına qansha da'ramat aldı?
4. Joqarıda ko'rsetilgen bank operatsiyasınan kim ko'birek payda ko'rdi?

Buni este saqlan'!

- Banklerdin' en' tiykarg'ı wazıypası amanatlardı saqlaw ha'm qarız beriw, bul ma'mleket ekonomikasında a'hmiyetli rol oynaydı.
- Ma'mleketimizde eki basqıshlı bank sisteması engizilgen, Oraylıq bank kommertsialıq banklerge, kommertsialıq bankler bolsa ka'rxana, firma ha'm xalıqqa tiyisli xızmetlerdi ko'rsetedi.

Kemeydi	Xalıqtın' jumıs penen ta'miyin-lengenlik da'rejesi	?
Arttı	Nırq-baha	?
Kemeydi	Tovar islep shıg'arıw ha'm xızmet ko'rsetiw ko'lemi	?
Kemeydi	Tovar ha'm xızmetlerge bolg'an jalpı talap	?
Kamaydi	Xalıq ha'm firmalar ıqtıyarındaǵı pul qarjılarının' mug'darı	?
Kemeydi	Salıq stavkası	Kemeydi

JEDELLESTİRİWSHİ SORAW HA'M TAPSIRMALAR

Joqarıdag'ı sızılmadama'mleket ta'repinen salıq stavkası asırılıwı na'tiyjesinde ma'mleket ekonomikasında bolıp wo'tken wo'zgerislerko'rsetilgen. Siz salıq stavkası kemeytirilgen turde ma'mleket iekonomikasında bolatug'in wo'zgerisler joybar qılıng'an.

MA'MLEKETTİN' BYUDJET-SALIQ SİYASATI

Bizlerge ma'lim, ma'mleket byudjetinin' da'ramat bo'limi, tiykarınan salıqlardan, g'arejet bo'limi bolsa ma'mleket talapları ushın za'ru'r tovar ha'm xızmetler satıp alıw g'arejetleri ha'm xalıqqa to'lenetug'in transfer g'arejetlerinen ibarat boladı. Ma'mleketin' byudjet-salıq (fiskal) siyasatı tiykarında tap sol salıqlar, ma'mleket g'arejetleri ha'm transfer to'lemleri mug'darın o'zgeritiw ja'rdeminde jalpı talap ha'm jalpı usınıs ko'lemine ta'sir etiw jatadı.

Jalpı talap — ma'mlekette belgili waqıt dawamında ja'mi satıp alınatug'in tovar ha'm xızmetler qunı.

Jalpı usınıs — ma'mlekette belgili waqıt dawamında, ja'mi islep shıg'arılatug'in tovar ha'm xızmetler qunı.

Ma'selen, eger salıqlar stavkası asırılrsa, xalıq ha'm firmalar ıqtıyarında kemirek pul qaladı. Bul jag'dayda tovar ha'm xızmetlerge bolg'an jalpı talap kemeyedi. Bul bolsa,

o'z na'wbetinde, tovar ha'm xizmetler islep shig'arivdin' kemeyiwine, xalıqtın' jumis penen ta'miyinleniw da'rejesinin' to'menlewine alıp keledi. Kerisinshe, eger salıqlar stavkası kemeytilse, xalıq ha'm firmalar ıqtıyarında ko'birek pul qaladı. Bul jag'dayda tovar ha'm xizmetlerge bolg'an jalpı talap artadı. Bul o'z na'wbetinde, tovar ha'm xizmetler islep shig'arivdin' ko'beyiwine, xalıqtın' jumis penen ta'miyinlengeniw da'rejesinin' artıwına alıp keledi.

Tap usı sıyaqlı, eger ma'mleket salıqlarg'a tiymesten, o'z g'arejetlerin yaki transfer to'lemlerin asırsa, tovar ha'm xizmetlerge bolg'an jalpı talap artadı. Bul bolsa, o'z na'wbetinde, tovar ha'm xizmetler islep shig'arivdin' ko'beyiwine, xalıqtın' jumis penen ta'miyinlengenlik da'rejesinin' asıwına yaki inflyatsiya da'rejesinin' asıwına alıp keledi. Kerisinshe, eger salıqlar o'zgerissiz qalıp, ma'mleket g'arejetleri yaki transfer to'lemleri kemeytilse, tovar ha'm xizmetlerge bolg'an jalpı talap kemeyedi. Bul bolsa, tovar ha'm xizmetler islep shig'arivdin' kemeyiwine, xalıqtın' jumis penen ta'miyinleniw da'rejesinin' pa'seyiwine yaki inflyatsiya da'rejesinin' pa'seyiwine alıp keledi. Ko'pshilik jag'daylarda, ma'mleket bir waqıttın' o'zinde ha'm ma'mleket g'arejetlerin, ha'm salıqlar stavkasın o'zgeritiw menen ekonomikanı turaqlastırıwg'a urınadı.

Ma'mlekettin' byudjet-salıq (fiskal) siyasatı — ma'mleket byudjetinin' da'ramat ha'm g'arejet bo'limlerin o'zgeritiw arqalı ekonomikanı ta'rtipke salıw.

Ma'mleket byudjet-salıq siyasatı menen bir qatarda, pul-kredit siyasatın da alıp baradı. Ma'mlekettin' ol yaki bul bag'dardag'ı siyasatı, onın' neni o'z aldına maqset etip qoyg'anına baylanıslı boladı.

Ma'mleket byudjeti qıtshılıg'ının' mug'darı, ma'mlekette islep shig'arılğ'an bir jıllıq jalpı wo'nim ko'leminin' 2-3 protsent mug'darında bolıwı normal jag'day esaplanadı. Lekin, qıtshılıq ko'lemi ha'dden tis artıp ketkende, onı kemeytiw is-ilajların ko'riwi lazım boladı. Ma'mleket byudjetinin' qıtshılıg'ın to'mendegi jollar menen kemeytiw mu'mkin:

1. Ma'mleket g'arejetlerin kemeytiw;
2. Qosımsha da'ramat da'reklerin tabıw;
3. Tovar ha'm xizmetler menen ta'miyinlenbegen, artıqsha puldı aylanısqa shig'arıw;
4. O'z puqaralarınan, firmalardan, sırt el hu'kimetleri, xalıqaralıq bank ha'm finanslıq sho'lkemlerden qarız alıw.

MA'MLEKETTİN' PUL-KREDIT SIYASATI

Ma'mleket o'zinin' pul-kredit siyasatın oraylıq bank arqalı alıp baradı. Oraylıq bank ha'm kommertsiyalıq bankler birgelikte ma'mlekettin' eki basqıshlı bank sistemasın payda etedi. Oraylıq bank ma'mleketke tiyisli bolıp, ol arqalı ma'mleket elimizdeki

aylanıstag'ı pul massasın ta'rtipke salıp turadı. Oraylıq banktin' wazıypalarınan biri, islep shıg'arıp atırg'an tovar ha'm xızmetler bahasına ten' mug'dardag'ı puldı aylanısqa shıg'arıwdan ibarat. Aylanısqa pul shıg'arıw *pul emissiyası* dep ataladı. Qag'az pul ha'm tiyin ko'rınisindegi naq pullardı tek oraylıq bank shıg'aradı ha'm tarqatadı.

Pul massası — elimizdeki aylanısta bolg'an ja'mi pul qarjılarının' jıyındısı.
Ma'mlekettin' pul-kredit siyasatı — ma'mlekette aylanısta bolg'an pul massasın ha'm kredit protsent stavkasın ta'rtipke salıw arqalı ekonomikanı turaqlastırıw.

Pul emissiyası — ma'mleket ta'repinen aylanısqa pul shıg'arıw.

KREDIT PROTSENT STAVKASI HA'M PUL MASSASI

Oraylıq bank kommertsiyalıq banklerge belgilegen protsent stavkalarda puldı qarızg'a beredi. Kommertsiyalıq bankler bolsa bul puldı o'z klientleri: firma ha'm xalıqqa joqarıraq protsent stavkasında qarızg'a beredi. Solay etip, eki basqıshlı kredit sisteması ju'zege keledi. Bul jag'dayda, eger ma'mleket aylanıstag'ı pul mug'darın kemeytip, inflyatsiyanın' aldın almaqshı bolsa, oraylıq banktin' kommertsiyalıq banklerge beretug'in qarızların' protsent stavkası asırılardı. O'z-o'zinen kommertsiyalıq bankler de klientlerine beretug'in qarızların' protsent stavkasın asırardı. Na'tiyjede, kommertsiyalıq bankler klientleri, firma ha'm xalıq joqarı protsent stavkalı qarızları almay qoya baslaydı. Aylanıstag'ı pul mug'darı kemeye baslaydı. Qarjı joq bolg'anlıg'ı sebepli isbilermenler iskerligi de pa'seye baslaydı. Kerisinshe, eger ma'mleket aylanıstag'ı pul mug'darın asırıp, isbilermenlerdi qarjı penen ta'miyinlep, olardıń iskerligin asırmaqshı bolsa, oraylıq bank qarızların' protsent stavkası kemeytiledi.

BANKTİN' ZAPAS NORMASI HA'M PUL MASSASI

Oraylıq bank aylanıstag'ı pul mug'darın kommertsiyalıq banklerdin' zapas normaların belgilew arqalı da qadag'alap barıw imkaniyatına iye. Kommertsiyalıq banklerdin' qarjıları eki bo'lekten ibarat bolıp, birinshisi kreditke beriw mu'mkin bolg'an qarjı bolsa, ekinshisi banklerdin' zapas qarjıları. Kommertsiyalıq banklerdin' zapas qarjıları tu'rli ku'tilmegen jag'daylarda paydalanıwg'a mo'lsherlengen, ha'r itimalg'a qarısı oraylıq bankte toplanıp qoyılatug'in qarjılarınan ibarat boladı.

Kommertsiyalıq bankler barlıq qarjılarının' qansha bo'legin (qansha protsentin) zapasqa alıp qoyıwı da oraylıq bank ta'repinen belgilenedi ha'm bul ko'rsetkish *banklerdin' zapas norması* dep ju'ritiledi. Oraylıq bank kommertsiyalıq banklerdin' zapas normasın asırıw yamasa kemeytiw arqalı da aylanıstag'ı pul mug'darın kemeytip yamasa asırıp, ta'rtipke salıp turıw imkaniyatına iye. Ma'selen, eger oraylıq bank kommertsiyalıq banklerdin' zapas norması mug'darın arttırsa, kreditke beriletug'in qarjı

mug'darı kemeyedi. Na'tiyjede, aylanıstag'ı pul mug'darı kemeye baslaydı. Kerisinshe, eger oraylıq bank zapas norması mug'darın azaytsa, kommertsiyalıq banklerdin' kreditke beriwı mu'mkin bolg'an qarjılarının' mug'darı artadı, aylanısqa ko'p pul shıg'arladı. Ko'rip turg'anın'ızday, zapas normasının' o'zgeriwı de ma'mlekettin' bank sisteması arqalı ekonomikag'a, tiykarınan, inflyatsiyanın' aldın alıw, nırqlardı ta'rtipke salıp turıw ha'm isbilermenlikti rawajlandırıw ma'selelerine ta'sir etiwine xızmet qıladı.

Banktin' zapas qarjısı — banktin' zapası sıpatında oraylıq bankte saqlanıwı kerek bolg'an pul qarjısı.

Banktin' zapas norması — oraylıq bank ta'repinen belgilenetug'ın, bank zapas qarjılarının' barlıq qarjısına salıstırg'anda protsent mug'darı.

BİLİMİN'İZDI SINAP KO'RİN'!

1. Ma'mlekettin' byudjet-salıq siyasatının' a'hmiyeti nede?
2. Ma'mleket o'z byudjet-salıq siyasatın qaysı usıllar ja'rdeminde qalay ju'rgizedi?
3. Eger ma'mleket xalıqtın' jumıs penen ta'miyinleniw da'rejesin asırmaqshı bolsa, qanday is-ilajlar ko'riwi kerek?
4. Ma'mlekettin' transfer to'lemlerin asırıwı ma'mleket ekonomikasında qanday o'zgerislerge alıp keledi?
5. Ma'mleket byudjetinin' qıtshılıg'ın kemeytiwdin' qaysı jolı na'tiyjeli? Nege?
6. Oraylıq bank elimizdegi pul massasın qanday jollar menen ta'rtipke salıwı mu'mkin?
7. Banklerdin' zapas normasın belgilew ne ushın kerek?
8. Eger oraylıq bank kredit protsenti stavkasın ko'terse, ma'mlekette islep shıg'arıw pa'ti qalay o'zgeredi?
9. Eger oraylıq bank zapas normasın azaytsa, bul ma'mlekettegi inflyatsiya da'rejesine qanday ta'sir ko'rsetedi?

Shınıg'ıw

Oraylıq bank kommertsiyalıq bankler ushın zapas normasın 20% qılıp belgiledi. Kommertsiyalıq bankler oraylıq bankten 5 mlrd. swm kredit aldı. Olar o'z klientlerine neshe swm qarız bere aladı?

Bunı este saqlan'!

- Ma'mlekettin' byudjet-salıq siyasatına nırqlar turaqlılıg'ı, tolıq ba'ntlik ha'm ekonomikalıq o'siwge qaratılğ'an salıqqa tartıw ha'm ma'mleket byudjetin muwapıqlastırıw is-ilajları kiredi.
- Ma'mlekettin' pul-kredit siyasatı Oraylıq bank ta'repinen aylanıstag'ı pul massası ha'm kredit beriw imkaniyatların o'zgeriw arqalı a'melge asırıldı.

II BAPTI TA'KIRARLAW USHIN SORAW HA'M TAPSIRMALAR

A. SORAWLAR

1. Elimizdin' ekonomikasında ma'mleketin' tutqan ornı ha'm onın' maqsetlerin tu'sin-dirip berin'.
2. Bazar ekonomikasının' qolaysızlıg'ın sanan'.
3. Ma'mleketin' qanday ekonomikalıq wazıypaları bar?
4. Ma'mleket byudjetinin' da'ramat ha'm g'arejet bo'limlerinin' quramın aytn'.
5. Byudjet jetispewshiligi ha'm ma'mleket qarızının' payda bolıw sebeplerin tu'sindirin'.
6. Salıqlardın' ma'nisi ha'm ekonomikadag'ı a'hmiyetin tu'sindirip berin'.
7. Salıqlardın' qanday tu'rleri bar ha'm olar bir-birinen qalay parqlanadı?
8. Banklerdin' ma'mleket ekonomikasındag'ı a'hmiyeti nede?
9. Elimizdin' bank sisteması haqqında aytpı berin'.
10. Oraylıq ha'm kommertsialıq bankler bir-birinen qalay parqlanadı?
11. A'piwayı mısallarda kredit protsenti mug'darın esaplap berin'.
12. Ma'mleketin' byudjet-salıq siyasatı tiykarları ha'm onı qollanıw mexanizmin tu'sindirip berin'.
13. Ma'mleketin' byudjet-salıq siyasatı boyınsha is-ha'reketleri qalay bahalanadı?
14. Ma'mleketin' pul-kredit tarawındag'ı siyasatının' mazmunın tu'sindirip berin'.

B. TAPSIRMALAR

To'mende da'slep atamaların' atları, keyin olardıń talqılawları berilgen. Ha'r bir atamag'a mas talqılawdı tabın'.

ATAMALAR:

1. Qosımsha sırtqı ta'sir.	6. Depozit.
2. Tovardın' birgelikte paydalanılıw o'zgesheligi.	7. Kredit protsenti.
3. Ma'mleket byudjeti.	8. Jalpı usımıs.
4. Ma'mleket qarızı.	9. Banktin' zapas qarjısı.
5. Kommertsialıq bank.	10. Banktin' zapas norması.
	11. Ma'mleketin' pul-kredit siyasatı.

TALQILAWLAR:

- a) ma'mleketin' bir jıllıq da'ramatları ha'm g'arejetleri jobalastırılıg'an tiykarğ'ı finanslıq hu'jjeti;
- b) jıllar dawamında jıynalıp qalg'an byudjet jetispewshiliginin' ja'mi mug'darı;
- d) xalıq, firma ha'm sho'lkemlerge xızmet ko'rsetiwshi bank;
- e) tovardı islep shıg'arıw yaki tutınıw protsessinde, islep shıg'arıwshı ha'm

- tutınıwshıdan tısqarı, u'shinshi ta'reptin' ko'retug'in paydası yaqı zıyanı;
- f) tovar ha'm xızmetlerdin' ko'plegen adamlar ta'repinen bir waqıttın' o'zinde paydalanılıwı;
 - g) amanat yaqı bankke qoyılğ'an qarjı;
 - h) berilgen qarızdan paydalanğ'anı ushın to'lenetug'in qosımsha haqı;
 - i) ma'mlekette belgili bir waqıt dawamında, ja'mi islep shıg'arılatur'ın tovar ha'm xız-metlerdin' qunı;
 - j) banktin' zapası sıpatında Oraylıq bankte saqlaw lazım bolğ'an pul qarjısı;
 - k) Oraylıq bank ta'repinen belgilenetug'in, bank zapas qarjısının' ja'mi qarjıg'a salıstırğ'an-dag'ı protsent mug'darı;
 - l) eleimizde aylanısta bolğ'an pul massasın ha'm kredit protsent stavkasın ta'rtipke salıw arqalı ekonomikasın turaqlastırıw.

D. TESTLER

Berilgen sorawg'a mazmunı jag'ınan en' tuwrı ha'm tolıq juwaptı belgilen'.

1. **Transfer to'lemleri ma'mleket ta'repinen qaysı tarawlarg'a jiberiledi?**
 - A) sotsiallıq wo'nimlerdi islep shıg'arıw ushın;
 - B) kem ta'miyinlengen shan'araqlardı qollap-quwatlaw ushın;
 - D) ba'sekini qollap-quwatlaw ushın;
 - E) isbilermenlikti qollap-quwatlaw ushın.
 2. **Ha'r qanday ma'mleket ekonomikası aldında qanday maqset turadı?**
 - A) ekonomikalıq erkinlik;
 - B) ekonomikalıq na'tiyjelilik;
 - D) ekonomikalıq ten'lik ha'm qa'wipsizlik;
 - E) joqarıdag'ılardıń barlıg'ı.
 3. **Bazardın' jarılıg'ı degende ne tu'sini-ledi?**
 - A) barlıq sotsiallıq wo'nimlerdi jarata almaslıq;
 - B) inflyatsiyag'a qarsı gu'rese almaslıq;
 - D) monopolialarg'a qarsı gu'rese almaslıq;
 - E) joqarıdag'ılardıń barlıg'ı.
4. **Ma'mleket byudjetinin' g'arejet bo'limi:**
 - A) da'ramat bo'limine ten' boladı;
 - B) da'ramat bo'liminen kishi boladı;
 - D) da'ramat bo'liminen u'lken boladı;
 - E) da'ramat bo'liminen u'lken de, kishi de, ten' de bolıwı mu'mkin.
 5. **Aylanba salıq neden alınadı?**
 - A) da'ramattan;
 - B) mu'lkten;
 - D) jerden;
 - E) tovardan.
 6. **Ma'mleket byudjetinin' da'ramat bo'liminin' da'reklerine ne kirmeydi?**
 - A) transfer to'lemler;
 - B) ma'mleket mu'lkin satıwdan tu's-

ken qarjılar;

D) ma'mleketke tiyisli qımbat bahalı qag'azlardan tu'sken dividendleri;

E) salıqlar.

7. To'mendegilerdin' qaysı biri tuwrı salıq tu'rine kirmeydi?

A) jer salıg'ı;

B) da'ramat salıg'ı;

D) mu'lk salıg'ı;

E) qosımsha qun salıg'ı.

8. To'mendegi wazıypalardın' qaysı biri tek oraylıq bankke tiyisli?

A) pul qarjıların qarızg'a beriw;

B) pul emissiyası;

D) pul qarjıların qarızg'a alıw;

E) sırt el valyutaların satıp alıw ha'm satıw.

9. Qaysı ilaj ma'mleketin' pul-kredit siyasatına tiyisli emes?

A) pul emissiyası;

B) kredit protsent stavkasın ta'rtpke salıw;

D) ma'mleketin' g'arejetlerin qısqartıw.

E) ma'mleketin' bahalı qag'azların shıg'arıw;

10. Qaysı ilaj ma'mleketin' byudjet-salıq siyasatına baylanıslı emes?

A) pul emissiyası;

B) ma'mleket byudjetinin' g'arejet bo'-limin qısqartıw;

D) ma'mleket byudjetinin' da'ramat bo'limin ko'beytiw;

E) xalıqaralıq fondlardan qarız alıw;

11. Sotsiallıq tovarlar — bul ...

A) bir adamnın' paydalanıwı menen basqalardın' paydalanıw imkaniyatları kemeymeydi;

B) tovardı tutınıwshı, tovar ushın haqı to'legenlerdin' tutınıwı menen sheklep bolmaytug'ın tovar;

D) A ha'm B tastıyqlawlar durıs;

E) tek ma'mleket ta'repinen islep shı-g'arılatus'ın tovarlar.

12. To'mendegilerdin' qaysı biri sotsiallıq tovar bola almaydı?

A) qalanı o'rtten saqlaw xızmeti;

B) qalanı selden saqlaw xızmeti;

D) u'ylerdi jaqtılandırıw;

E) ko'shelerdi jaqtılandırıw.

13. Salıqlar stavkasın asırıw nege mısıl bola aladı?

A) kredit-byudjet siyasatına;

B) byudjet-salıq siyasatına;

D) pul-kredit siyasatına;

E) pul-finanslıq siyasatına.

14. To'mendegi ilajlardın' qaysısı byudjet-salıq siyasatına tiyisli emes?

A) bank paydasına salınatus'ın salıqlar stavkasının' o'zgeriliwi;

B) Oraylıq bank ta'repinen bank zapası normalarının' o'zgeriliwi;

D) jan'a islep shıg'arıwg'a qarjı kirgizip atırg'an ka'rxanalar ushın salıq je-n'illiklerinin' beriliwi;

E) kem ta'miyinlengen shan'araqlar ushın sotsiallıq to'lemlerdin' ko'-beytiliwi.

EKONOMIKALIQ PRAKTIKUM

Bankten kredit alamız

Keyingi waqıtları banklerge bolg'an isenim artıp, ko'plegen adamlar o'z amanatların banklerde saqlawdı maqul ko'rmede. Bul jag'day respublikamız ekonomikasının turaqlasıp baratırğ'anınan da'rek beredi. Solay eken, ha'r bir puqara bankler usınıs etip atırğ'an imkaniyatlardı salıstırıp biliwi kerek boladı. Tu'rli imkaniyatlar ishinen en' jaqsısın tan'lap alıw ha'r bir puqaranın' ekonomikanı qanshelli jaqsı biliwine baylanıslı bolıp qaladı.

To'mende bank protsentlerin esaplaw ha'm olardı salıstırıw menen shug'ıllanamız.

Aytayıq, «Ipoteka» banki 2009-jılı dekabr ayında klientlerge «Shodlik» ha'm «Kafolat» dep atalg'an to'mendegi amanatlardı saqlaw tu'rlerin usınıs etip atırğ'an bolsın.

«Shodlik» amanat tu'ri: jıllıq protsent stavkası 18%, saqlaw mu'ddeti 8 ay, protsent a'piwayı protsentlerde to'lenedi.

«Kafolat» amanat tu'ri: jıllıq protsent stavkası 12%, saqlaw mu'ddeti 8 ay, protsent quramalı protsentler usılında to'lenedi.

Eger sizin' 100000 swm puln'ız bolg'anda, bul eki amanat tu'rinin' qaysı birinen paydalang'an bolar edin'iz? Kelin', birge pikir ju'rgizip ko'reyik.

«Shodlik» amanat tu'ri ha'r bir ayda $18:12=1,5\%$ mug'darda a'piwayı protsent to'leydi. Demek, formula boyınsha banktin' 8 ay ushın to'leytug'in protsent mug'darı:

$$I = P \cdot r \cdot t = 100000 \cdot 0,015 \cdot 8 = 12000 \text{ swm.}$$

Segiz aydan keyin bank qaytaratug'in ja'mi pul mug'darı: $S = P + I = 100000 + 12000 = 112000$ swmdı quraydı.

«Kafolat» amanat tu'ri ha'r bir ayda $12:12=1\%$ mug'darında quramalı a'piwayı protsentlerde, yag'my ha'r bir aydag'ı protsent mug'darın amanatın'ızg'a qosıp, keyingi ayda ko'beygen amanattan protsent esaplaydı. Demek, formula boyınsha:

$$P_s = P \cdot (1 + r)^s = 100000(1 + 0,01)^8 \approx 100000 \cdot 1,083 = 108300 \text{ swmdı quraydı.}$$

Demek, bul jag'dayda «Kafolat» amanat tu'ri paydalıraq eken.

Mirza Ulug'bek
(1394-1449)

Mirza Ulug'bektin' ma'mleket basshısı sıpatında ekonomika tarawında yen' ahmiyetli islerden biri -bul 1428-jılğ'ı pul reforması, usı pul reforması waqtında aylanısta bolg'an altın ha'm gu'mis pullar fulusiy (mıstan islengen) pullarg'a almasırlıg'an. Adamlar usı jan'a puldı "fulusı adliya", "a dalatlı shaqa" dep ataydı. Bul da'wirde sırtqı sawdag'a da u'lken itibar berildi. Ko'p ma'mleketler menen sawda baylanıslar ornatıldı. Ulug'bek da'wirinde salıq siyaseti qatan' ta'rtipke salındı. Salıq salıw ha'm jıyıw jumısları sistemalı ra'wishte jolğ'a qoyıldı. Na'tiyjede bir qansha mashqalalı' bolg'an salıq sisteması ju'zege keldi.

III bap. Salıq tu'rleri

Bul baptag'ı materiallardı u'yreniw na'tiyjesinde to'mendegi bilim, ta'jiriye ha'm ko'nlikpelerge iye bolasız:

- fizikalıq ta'replerden alınatug'ın da'ramat salıg'ının' ma'nisin tu'siniw;
- fizikalıq ta'replerden alınatug'ın da'ramat salıg'ının' stavkaların biliw;
- fizikalıq ta'replerden alınatug'ın da'ramat salıg'ın esaplay alıw;
- yuridikalıq ta'replerden alınatug'ın da'ramat (payda) salıg'ı haqqında mag'lıwmatqa iye bolıw;
- fizikalıq ha'm yuridikalıq ta'replerden o'ndiriletug'ın mal-mulk salıg'ı haqqında tu'sinikke iye bolıw ha'm o'nın' stavkaların biliw;
- fizikalıq ha'm yuridikalıq ta'replerden alınatug'ın jer salıg'ının' ma'nisin tusiniw;
- qosımsha baha salıg'ın biliw;
- aktsiz salıg'ının' ma'nisin tu'siniw;
- sotsiallıq fondlarga ma'jbu'riy to'lewlerdin' ma'nisin tu'siniw.

1

2

3

4

5

6

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Su'wretlerdegi puqaralardın' qanday da'ramat da'rekleri bolıwı mu'mkin?
2. Ne sebepten bul puqaralar o'z da'ramatlarınan ma'mleketke salıq to'lewi sha'rt?
3. Fizikalıq ta'replerden o'ndiriletug'in da'ramat salıq'ı onı to'lewshilerge qanday ko'rinislerde qaytıp keledi?
4. «Kim ko'p da'ramat tapsa, sol ko'birek salıq to'lewi lazım» degen pikirge o'z ko'zqarasın'ızdı bildirin'.

FIZIKALIQ TA'REPLERDEN O'NDIRILETUG'IN DA'RAMAT SALIQ'I

Ha'r bir puqara o'z da'ramatlarınan salıq to'lewi sha'rt. Salıq to'lemleri ma'mleket byudjetine kelip tu'sedi ha'm salıq to'lewshilerge bilimlendiriw, meditsinalıq jardem, qorg'anıw, ja'miyetlik ta'rtipti saqlaw, pensiya, napaqa, stipendiya ha'm basqa ma'mleketlik ka'rxanaları ta'repinen ko'rsetiletug'in xızmetler ha'm ja'rdem pullar ko'rinisinde qaytıp keledi. Sol sebepli, salıqlardı o'z waqtında to'lew har bir puxara ushın ha'm qarız, ha'm parız.

Da'ramat salıq'ı ma'mleketlik salıq'ı bo'lıp, tuwrı salıqlar turine kiredi. Da'ramat salıq'ı fizikalıq ta'replerdin' ja'mi jıllıq da'ramatınan alınadı. Demek, fizikalıq ta'replerdin' ja'mi jıllıq da'ramatı *salıq salıw obekti* esaplanadı. Ha'r bir adamnıń jıllıq da'ramatı is haqı, xoshametlewler, mulk arendasınan alıng'an da'ramat, bankke qoyılğ'an amanatlardan keletug'in protsentler, aktsiyadan alıng'an dividendler ha'm isbilermenlik isinen alinatug'in da'ramatlardan quralıwı mu'mkin.

Fizikalıq ta'repler aktsiya ha'm basqa qımbat bahalı qag'azlardan alinatug'in dividendlerinen, amanat protsentlerinen 10 protsentli stavkada salıq o'ndiriledi.

Jergilikli ha'kimiyat ta'repinen berilgen arnawlı ruxsatnama — patent tiykarında jeke ta'rtipte isbilermenlik penen shug'ıllanıwshı fizikalıq ta'repler isbilermenlikten alg'an daramatlarınan qatan' belgilengen salıq to'leydi. Yag'niy bul puqaralar isbilermenlik isinen qansha da'ramat alıwına qaramastan, olardan belgilengen ko'lemde da'ramat salıg'ı o'ndiriledi.

Da'ramat salıg'ın to'lewshiler, da'ramat salıg'ı stavkaları ha'm onı esaplaw menen baylanıslı ta'rtip ha'm qag'ıydalar Salıq kodeksinde ko'rsetip o'tilgen. Fizikalıq ta'replerden alinatug'ın da'ramat salıg'ı O'zbekistan Respublikası Prezidenti 2013-jılı 25-dekabrdegi PP-2009- sanlı qararına muwapıq, belgilengen yen' kem is haqı mug'darına baylanıslı halda yesaplanadı. Respublikamız puqaraları 2014-j. yanvar ayınan baslap to'mendegi ta'rtipte daramat salıg'ın to'ley baslaydı:

Salıq salınatug'ın daramat mug'darı	Salıq mug'darı
Yen' kem aylıq is haqının' 5 yesesine shekem bolsa	$A = \text{daramattın}' 7.5 \%$
Yen' kem aylıq is haqının' 5 yesesinen 10 yesesine shekem bolsa	$B = A + \text{daramattın}' \text{ yen' kem aylıq is haqının}' 5 \text{ yesesinen asqan bo'liminin}' 16 \%$
Yen' kem aylıq is haqının' 10 yesesinen ko'p bolsa	$C = B + \text{daramattın}' \text{ yen' kem aylıq is haqının}' 10 \text{ yesesinen asqan bo'liminin}' 22 \%$

Bul jerde yen' ko'p aylıq is haqı hukimet ta'repinen belgilenetug'ın mug'dar bolıp, ma'selen 2014- jil basında 96105 sumdı quraydı,

Ko'rip turg'anımızday, daramat asıp barg'an sayın salıq stavkasıda asıp baradı. Bul a'dil qarar bolıp, wog'an ko're kem daramatlı puqaralarg'a qarag'anda kemlew, u'lken daramatlı puqaralar bolsa ko'birek salıq to'lew kerek boladı.

DA'RAMAT SALIG'IN ESAPLAW

Is haqıdan alınatu'g'ın salıqlardı ha'm basqa sotsiallıq to'lemlerdi ka'rxana esapshısı esaplaydı. Esaplang'an salıqlar is haqıdan shegirilip ma'mleket byudjetine o'tkeriledi. Solay bolsa da, da'ramattan o'ndiriletug'ın salıqtı esaplap biliw ha'r bir puqara ushın ahmiyetli.

A'meliy shing'ıw. Firma wo'z xizmetkerlerine 2014- jılı yanvar ayı ushın 1000000 sum is haqı yesapladı. Xizmetkerdin' bul daramatınan ma'mleketke qansha salıq to'lew kerek?

2014-jili yanvar ayında yen' kem aylıq is haqı 96105 sum yekenligin esapqaalsaq, to'mendegi salıq shkalasına iye bolamız. (Shkalanın' ha'r bir bo'limi yen' kem is haqını bildiredi).

$$5 \cdot 96105 \cdot 7,5\% + 5 \cdot 96105 \cdot 16\% + (1000000 - 961050) \cdot 22\% = 36039,4 + 76884 + 8569 = 121492,4 \text{ sum.}$$

Demek, xızmetker alatug'ın is haqıdan ma'mleketke 1214924.4 sum daramat salıg'ı to'lew kerek.

Esletpe: *Fevral ayı ushın salıq ko'lemin esaplawda, tap joqarıdag'ıday is tutıladı. Biraq, salıq tek fevral ayı ushın emes, al jil basınan berli o'tken 2 ay ushın esaplanadı ha'm yanvar ayında to'lengen salıq ko'lemi ayrıladı. Bul jag'dayda da'ramat ha'm en' kem is haqı ($2 \cdot 37680 = 75360$ swm) ko'lemleri de 2 ay ushın alınadı ha'm tag'ı basqa.*

YURIDİKALIQ TA'REPLERDEN O'NDİRİLETUG'IN DA'RAMAT SALIG'I

Fizikalıq ta'repler siyaqlı yuridikalıq ta'repler de o'zlerinin' xızmeti na'tiyjesinde alg'an da'ramatlarınan da'ramat (payda) salıg'ına tartıladı.

Yuridikalıq ta'replerdin' da'ramat (payda) salıg'ı stavkaları ha'r jılı Ministrler Kabinetinin' yamasa O'zbekstan Respublikası Prezidentinin' qararı menen tastıyqlanadı.

To'mendegi yuridikalıq ta'replerden alınatug'ın da'ramat (payda) salıg'ı stavkaları jıllar boyınsha keltirilgen:

Jıllar	1998	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007–2010	2014
D a ' r a m a t (payda) salıg'ı stavkası	36%	26%	24%	20%	18%	15%	12%	10%	8%

Usı kestden ko'rinip turıptı, ma'mleketimizde isbilermenlikke ken' jol ashıp berilip, salıq stavkası jıldan-jıl'ga kemeytirilmekte. Sonın' menen birge, Salıq kodeksinde ko'zde tutıl'gan, O'zbekstan Respublikası Salıq komiteti qararları tiykarında belgilenen yuridikalıq ta'repler turli salıq jen'illiklerinen paydalanıwı mu'mkin. Mısalı, jan'adu'zilgen firma ha'm ka'rhanalar, yag'nıy yuridikalıq ta'repler dizimnen o'tken kunnan baslap 1-jılı 25%, 2-jılı 50% belgilenen stavkadan kemeytirilgen jag'dayda, keyingi jıllarda bolsa, belgilenen stavka boyınsha salıq to'leydi.

Bilesiz be?

A'yyemde a'melde bol'gan turli ajiratpa ha'm qamsızlandırıw to'lemleri wornına O'zbekistan Respublikası wa'zirler Ken'esinin' 2005-jılı 25-dekabrdegi 567-sanlı qararına tiykarlanıp jeke sociallıq to'lew a'melge yengizildi.

Sociallıq jamg'armalarının' maqset ha'm waziypaları g'arrılıq pensiyaları, waqtınsha miynetke jaramsızlıq pensiyaları, analar ha'm tuwıw jasındag'ı analar'g'a beriletug'ın napaqalar, bala tuwilg'anda beriletug'ın napaqa, 16 jasqa shekem

bolg'an na'giran balalardın' ata-analarına qosımsha dem alıw ku'ni ushin haqı to'lew, berilip atirg'an imkanıyatlar wornına kompensaciya sıpatında pul to'lemlerin qamsızlandırıw ha'm usı maqsetler ushin za'rur finanslıq qarjıladı toplawdan ibarat. Sonın' ushında, bul jamg'armalarg'a to'lemlerdi a'melge asırıw ha'r bir yuridikalıq ha'm fizikalıq shaxslar ushin yen' za'rur jumıs yesaplanadı.

BİLİMİN'İZDI SINAP KO'RİN'I

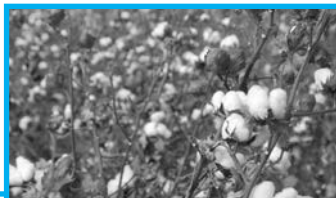
1. Fizikalıq ta'replerdin' ja'mi da'ramatlar quramına ne kiredi?
2. Fizikalıq ta'replerdin' qanday da'ramatlarınan da'ramat salıg'ı o'ndiriledi?
3. Fizikalıq ta'replerdin' dividendleri ha'm protsentler ko'rinisinde alg'an da'ramatlarınan qanday stavkada salıq alınadı?
4. Fizikalıq ta'replerdin' isbilermenlik iskerliginen to'leytug'ın da'ramat salıg'ının' stavkaların tu'sindirip berin'.
5. Yuridikalıq ta'replerden alınatug'ın da'ramat (payda) salıg'ı stavkaları haqqında ne bilesiz? Olardın' pa'seyttiriliwinin' sebebi nede?
6. To'mende keltirilgen respublikamızdag'ı fizikalıq ta'replerden alınatug'ın da'ramat salıg'ı stavkaların' o'zgeriw kestesin analiz qılm'. Salıq stavkaların' pa'seyttiriliw sebebi nede dep oylaysız?

En' kem is haqı da'rejesi	1 ese	2 ese	3 ese	4 ese	5 ese	6 ese	7 ese	8 ese	9 ese	10 ese	10 ese-den ko'p
2001- jil	12%			25%			36%				
2004- jil	13%			21%			30%				
2007- jil	13%			18%			25%				
2010- jil	11%			17%			22%				
2014- jil	7,5%			16%			22%				

Bunı este saqlan'

- Fizikalıq shaxslardın' jıllıq da'ramatlarınan da'ramat salıg'ı alınadı.
- Yuridikalıq shaxslar wo'z da'ramatlarınan da'ramat (payda) salıg'ın to'leydi.
- Yuridikalıq ha'm fizikalıq shaxslardan wo'ndiriletug'ın salıq stavkası ma'mleket ta'repinen belgilenedi

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Su'wretler ishinen mal-mulk salıg'ı bola alatug'ın mu'lklerdi ajiratıp ko'rsetin'? Ne sebepten bunı tan'lag'anın'ızdı tusindirip beriwge ha'reket qılın'.
2. Jay yamasa imarat mal-mulk salıg'ı obekti bolıwı ushın o'z iyesine da'ramat keltiriwi sha'rt pe? Bul haqqında pikir ju'rgizin'. O'z pikir'in'izdi klaslasların'ız benen talqılan'.
3. Mal-mulkten alınatug'ın salıq stavkasın belgilegende nelerdi esapqa alıw kerek dep oylaysız?
4. Mal-mu'lkten salıq alıng'anda mal-mu'lk bahası ma'mleket ta'repinen belgileniwi haqqında nelerdi bilesiz? Pikirin'izdi klaslasların'ız benen ortaqlasın'.

FİZİKALIQ TA'REPLERDEN O'NDIRILETUG'IN MAL-MU'LK SALIG'I

Ha'r qanday fizikalıq ta'reptin' belgili mug'darda mal-mu'lk boladı. Nızamshılıqqa muwapıq, mal-mu'lkten salıq to'lewshi adam *mal-mu'lk salıg'n to'lewshi* esaplanadı.

Fizikalıq ta'reptin' mal-mulki bolsa *saliq obekti* boladı. Salıq neden o'ndirilse, sol zat *saliq salıw obekti* bolıwı belgili.

Salıq kodeksine muwapıq, mal-mu'lk salıg'ı obekti to'mendegiler: O'zbekstan Respublikası aymag'ında jaylasqan u'y-jaylar, kvartiralar, dala ha'wlileri, garajlar ha'm basqa imaratlar, u'yerler ha'm basqa qurılıslar;

2014 – jılı Ma'mleketimizde fizikalıq shaxslardan wo'ndiriletug'in mal-mulk salıg'ı stavkası mal-mulk bahasının' 1.2 % ko'leminde belgilengen.

SALIQTI ESAPLAW HA'M TO'LEW

Fizikalıq ta'replerdin' mal-mu'lkine salınıwshı salıq ma'mleketlik salıq ma'kemeleri ta'repinen esaplanadı. İmarat, jaylardan to'lenetug'in salıqlardın' ko'lemi olardın' ha'r jil 1 yanvardag'ı bahasına tiykarlanıp belgilenedi.

İmarat, u'y-jaylardın' iyeleri bir neshe bolsa, olardan to'lenetug'in salıq mug'darı ha'r bir adamnın' u'lesine qarap belgilenedi. Jan'a qurılğ'an yamasa satıp alıng'an imaratqa salıq keyingi jil basınan esaplanadı.

Mal-mu'lk joq qılıng'an, pu'tkilley wayran bolğ'an jag'daylarda mal-mu'lk salıg'ın to'lew olar joq qılıng'an yamasa pu'tkilley wayran bolğ'an aydan baslap toqtatıladı.

Miyras bolıp qalg'an mu'lkten mal-mu'lk salıg'ı, miyras alıng'an waqıttan baslap to'lenedi. Eger mu'lktn' iyesi almassa, onın' alding'ı iyesi sol jıldın' 1-yanvarınan baslap iyelik huqıqın jog'altqan waqıtqa (ayg'a) shekem salıqtı to'leydi. Mu'lktn' jan'a iyesi bolsa iyelik huqıqın alg'an aydan baslap to'leydi.

Eger mu'lk iyesi salıq to'lewde ayırım jen'illiklerge iye bolıw huqıqın qolg'a kirgizse, mal-mu'lk salıg'ı sol huqıq payda bolgan aydan baslap qayta esaplanadı.

Mal-mu'lk salıg'ın to'lew haqqında to'lew xabarnamaları ma'mleketlik salıq ma'kemeleri ta'repinen to'lewshilerge ha'r jılı 1-maydan keshiktirmey tapsırıladı.

Tapsırma

Puqara Akbarovtn' uy-jayı baxası 2014- yılı- yanvarda hukimet ta'repinen 12500000 som dep baxalandı. Akbarov ma'mleketke usı jil qansha mal-mu'lk salıg'ı to'leydi?

YURIDİKALIQ TA'REPLERDEN O'NDİRİLETUG'IN MAL-MU'LK SALIG'I

Fizikalıq ta'repler sıyaqlı yuridikalıq ta'repler de mal-mu'lk salıg'ın to'leydi.

Yuridikalıq ta'replerdin' mal-mu'lk salıg'ı to'mendegiler:

- tiykarğ'ı qurallar, sonın' ishinde finanslıq ijara (lizing) sha'rtnaması boyınsha alıng'an qurallar;
- materiallıq emes aktivler;
- qurılısı pitpegen obektler;

- belgilengen mu'ddetlerde ornatılmag'an u'skuneler.
Mal-mu'lk salıg'ı ka'rxana mal-mulkinin' ortasha jıllıq qaldıq bahasınan alınadı.
2014-jılı yuridikalıq ta'repler mal-mulk salıg'ının' stavkası — mal-mu'lkın' ortasha jıllıq qaldıq bahasınan' 4 protsenti ko'leminde belgilengen.
Usı salıq stavkası ka'rxana mu'lkınin' qayta bahalang'an qaldıq bahasınan o'ndiriledi.

BİLİMİN'İZDİ SINAP KO'RİN'!

1. Fizikalıq ta'replerdin' qanday mal-mu'lkleri salıq obekti bola aladı?
2. İyesi bir neshew bolg'an mu'lkten qanday ta'rıpte salıq alınadı?
3. Fizikalıq ta'replerdin' mal-mu'lk salıg'ın to'lew muddetleri qanday?
4. Mirasqorlar mal-mu'lk salıg'ın qashannan baslap to'leydi?
5. Yuridikalıq ta'replerdin' mal-mu'lk salıg'ı obekti nelerden ibarat bolıwı mu'mkin?
6. Fizikalıq ha'm yuridikalıq ta'repler ushın mal-mu'lk salıg'ı stavkaları qanday? Olardın' ha'r turli bolg'anlıg'ın tu'sindirip beriwge ha'reket qılın'. Nege yuridikalıq ta'repler ushın mal-mu'lk salıg'ı stavkası fizikalıq ta'replerge qarag'anda joqarı? Pikirin' izdi tiykarlap berin'.
7. 2014-jıl «Daniyar Faiz» firmasına qaraslı imarat ma'mleket ta'repinen 35 mln. swm qılıp belgilengen bolsa, firma bul imarat ushın qansha mal-mu'lk salıg'ın to'leydi?

Buni este saqlan'

- Mu'lkinde salıq salınatug'ın mal-mu'lki bolg'an napaqa alıwshılar ushın mal-mu'lk salıg'ı boyınsha salıq salınbaytug'ın en' kem ko'lemi u'y-jay maydanının' 60 kvadrat metri ko'leminde belgilenedi.
 - Salıqqa tartılıwı sha'rt bolg'an mal-mulk iyesi mal-mulk salıg'ın to'lewshiler yesaplanadı.
 - Fizikalıq ha'm yuridikalıq shaxstın' salıqqa tartılatug'ın mal-mulk salıg'ı salıq salıw obyekti yesaplanadı.
 - Salıqqa tartılatug'ın mal-mulk bahası ha'r jılı 1-yanvardag'ı jag'dayg'a qarap yesaplanadı.

Bul duniyada wo'lim ha'm salıqlardan basqa hesh na'rsege aniq isenip bolmaydı.
Benjamin Franklin. 1979 – jılı aytilgan.

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Suurettegi jer maydanlarinan qanday maqsette paydalaniladi?
2. Sizin' pikirin' izshe, wolardın' qaysı birinen ko'brek da'ramat alınadı?
3. Bul jerden ma'mleketke salıq to'leniwi sha'rtpe? Juabın'ızdı a'saslan'.
4. Suurettegi jerlerdin' sıpatı birdey dep oylayıq, wolardan alinatug'ın jer salıg'ı birdey bolg'anı a'dalatlı bolama yaki kerisinshe, ha'r turli bolg'anı maqulma? Juabın'ızdı da'lillen'.

FİZIKALIQ TA'REPLERDEN O'NDİRİLETUG'IN JER SALIG'I

Ma'mleketimiz salıq sistemasında jer salıg'ı *jergilikli salıq* ha'm *jiyinlar* tu'rine tiyisli. Jer salıg'ı basqa salıq turlerinen ayrıqsha, o'zine ta'n o'zgesheliklerge iye. Usı salıq turi qatan' to'lem boladı. Yag'nıy jer iyeleri ha'm paydalanıwshılar o'z iskerligi dawamında qansha payda yaki ziyın ko'rgenine qaramastan, jer salıg'ın to'lewi sha'rt. Sebebi, usı salıqtı engiziwden tiykarg'ı maqset — jerden aqıllıq penen paydalanıw, onı abaylaw, talan-taraj qılınıwına jol qoymaw.

Mu'lk huqıqı, iyelik qılıw huqıqı, paydalanıw huqıqı yamasa ijara huqıqı tiykarında jer ushastkalarına iye bolg'an ta'repler jer salıg'ın to'lewshiler esaplanadı.

Fizikalıq ta'replerdin' to'mendegi jer maydanları salıq obekti esaplanadı:

- diyqan xojalıg'ın ju'rgiziw ushın miyras qılıp qaldırılatus'ın o'mirlik iyelik qılıwg'a berilgen jer maydanları;
- jeke ta'rtiptegi u'y-jay qurılısı ushın miyras qılıp qaldırılatus'ın o'mirlik iyelik qılıwg'a berilgen jer ushastkaları;

- ja'ma'a't bag'shılıg'ı, ju'zimshiligi ha'm palızshılıg'ın ju'rgiziw ushın berilgen jer ushastkaları;
- xizmet boyınsha berilgen shek jerler;
- miyras boyınsha, sawg'a yaki satıp alıw na'tiyjesinde u'y-jay ha'm imarat penen birgelikte mu'lk huqıqı, iyelik qılıw ha'm paydalanıw huqıqı da o'tken jer ushastkaları;
- nızam hu'jjetlerinde belgilengen ta'rtipte mu'lk qılıp aling'an jer ushastkaları;
- isbilermenlik iskerligin ju'rgiziw ushın u'zliksiz paydalanıwg'a yamasa ijarag'a berilgen jer ushastkaları.

YURİDİKALIQ TA'REPLERDEN O'NDİRİLETUG'IN JER SALIG'I

Mu'lk huqıqı, iyelik qılıw huqıqı, paydalanıw huqıqı yamasa ijara huqıqı tiykarında jer ushastkalarına iye bolg'an yuridikalıq ta'repler *jer salıg'ın to'lewshiler* bo'lıp esaplanadı.

Jalg'ız salıq to'lewge o'tken yamasa ayırıqsha tu'rlerine o'tken ka'rxanalar, sawda ma'kemeleri jer salıg'ın to'lewshiler bolmaydı.

Yuridikalıq ta'repler ajratıp berilgen jerler ushın jerden paydalang'an yamasa paydalanbag'anına qaramastan, jer salıg'ın to'leydi.

Yuridikalıq ta'repler ushın to'mendegi jer maydanları jer salıg'ı obekti bolıp esaplanadı:

- nızamda belgilep ko'rsetilgen ta'rtip boyınsha o'z mu'лки qılıp aling'an jer maydanları;
- tog'ay xojalıqları ushın iyelik qılıwg'a berilgen jerler;
- ka'rxana jaratıwg'a, imarat qurıwg'a yamasa basqa awıl xojalıg' islerinen tisqarı maqset ushın paydalanıwg'a berilgen jerler.

JER SALIG'I STAVKALARI

O'zbekistan Respublikasında jer salıg'ında to'mendegi stavkalar qollaniladı.

1. Jer salıg'ın to'lewde awıl-xojalıg'ı tovarların islep shıg'arıwshıları ushın jer salıg'ıstavkası.
2. Jer salıg'ın to'lewge wo'tpegen awıl-xojalıg'ı karxanaları ushın jer salıg'ı stavkalari.

Jer salıg'ı stavkası ma'mleketimizde 2012-jıldan baslap awıl-xojalıg'ı jerlerinin' tiyqarg'ı bahasınan 6 % mug'darında belgilengen. Adamlardıń dala ha'wlileri ha'm ja'miyetlik imaratları ba'nt yetken jerler qiymati 2ge

Buni este saqlan'!

Jer salıg'ı stavkalari ha'r jan'a jil ushın O'zbekstan Respublikası Ministrler Kabineti ta'repinen belgilenedi.

ko'beytirilgen (2 koeffisient qollanilg'an) halda bahalanadi ha'm sol bahadan jer salig'in to'leydi.

JER SALIG'I JEN'ILLIKLARI

Fizikalıq ta'replerdin' salıq salınbaytug'in jer ushastkalarına to'mendegi jerler kiredi.

Jeke ta'rtipte u'y-jay qurıw ha'm jeke ja'rdemshi xojalıqtı ju'rgiziw ushin nızam hu'jjetlerinde belgilengen ko'lemde berilgen jerler — jer ushastkası berilgen waqıttan berli eki jil dawamında salıq salınbaydı.

Diyqan xojalıqlarınan o'ndiriletug'in jer salıg'ı stavkaları, jer sapasına baylanıslı tu'rde belgilenedi.

To'mendegi jer maydanları jer salıg'ınan azat etiledi:

- qalalar, qala qorg'anları, awıl puqaralarının' ulıwma paydalanıwdag'ı jerleri (maydanlar, ko'sheler, o'tiw jerleri, jollar, salma jag'alari, salmalar, a'wliye ha'm tag'ı basqalar);
- bag'shılıq, ju'zimshilik, palızshılıq ja'ma'a'tleri ushin ulıwma paydalanıwg'a berilgen jerler;
- ta'biyatti qorg'awg'a mo'lsherlengen jerler;
- tariyxıy - ma'deniye a'hmiyetke iye bolg'an jerler;
- suw fondı jerleri (da'ryalar, ko'ller, suw saqlag'ishlar, kanallar, ten'izler ha'm sol sıyaqlı ulıwma paydalanatug'in jerler).

Bilesiz be?

Berilgen jerlerden eki jil dawamında paydalanbag'an fizikalıq ta'replerden jer salıg'ı u'sh ese ko'p ko'lemde o'ndiriledi.

BİLİMİN'IZDI SINAP KO'RİN'!

1. Qanday jer ushastkalari jer salıg'ı obekti esaplanadı? 2. Jer salıg'ı stavkalari kim ta'repinen ha'm qanday mu'ddet ushin belgilenedi? 3. Qanday jer maydanlarınan salıq u'sh ese ko'p mug'darda o'ndiriledi? 4. Jer salıg'in to'lewshiler ushin qanday jen'illikler bar? 5. Jer salıg'ı qanday mu'ddetlerde to'lenedi? 6. Jan'a ajratıl'g'an jer maydanı ushin qashannan baslap jer salıg'ı to'lenedi? 7. Qanday yuridikaliq ta'repler jer salıg'in to'lewshiler boladı? Qanday jerler jer salıg'ı obekti boladı? 8. Jer salıg'in basqa salıq tu'rlerinen ajratıp turuwshı bir o'zgesheligin aytıp berin'. 9. Jer salıg'ı ne ushin kerek? Juwabın'ızdı tiykarlan'. 10. Jer salıg'ı qanday salıq ha'm qanday jıyınlar tu'rine tiyisli? 11. Ma'mleketimizde jer salıg'ınin' stavkası qanday mug'darda belgilenedi? 12. Jer salıg'ı stavkasıman basqa qanday salıq stavkalari bar?

18-TEMA

AKTSIZ HA'M QOSILG'AN BAHA SALIG'I

O'zbekistan Respublikasida islep shig'arilip atrig'an tovarlar

Shet elden O'zbekistan Respublikasi aymag'ina alip kiritilip atrig'an tovarlar

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HA'M TAPSIRMALAR

Joqaridag'ı 2-4- su'wretlerde ma'mleketimizde 5-7- su'wretlerde bolsa, shet yelde islep shig'arilg'an ha'm ma'mleketimizge alip kelingan tovarlar su'wretlengen. Wolardi ulıwmalast'irıwshı zat - bul aksiz salıg'ı. Wolardin' ha'mmesine aksiz salıg'ı salınatug'ın tovarlar.

1. Sizin' pikirinizshe bul tovarlarg'a qosımsha aksiz salıg'ı salınıwına sebep nede? Sorawg'a juwap beriwdi u'si tovarlardın' bazardag'ı wornı ha'm tutınıwshı qa'siyetlerine itibar berin'.
2. 1-su'wret aksiz markası su'wretlengen. Sonday aksiz markalı qanday tovarlarg'a jabıstırılıwınin' sebebi nede dep oylaysiz?
3. Qosilg'an baha salıg'ı dep atalıwshı salıq tovarlarına ne sebepten salınıwı haqqında pikir bildiriwge ha'reket qılın'. Bunda salıqtın' atına itibar berin'.
4. Aksiz markası joq temeki wo'nimi haqqında qanday na'tiyje shig'arıw mu'mkin?

AKTSIZ SALIG'I

Aksiz salig'ı tiykarg'ı salıqlardıń biri bolıp esaplanıp, ayırım tovarlardan g'ana alınadı. Xızmetlerden bolsa aksiz salig'ı alınbaydı. Aksiz salig'inin' to'lewshileri aksiz to'lenetug'in tovarlar islep shıg'arıwshı ha'm import qılıwshılardı. Aksiz salig'ı

O'zbekistan Respublikasında islep shıg'arılg'an ha'm aksiz salınatug'in tovarlardın' ayırımlarına aksiz salig'ı STAVKALARI

№		Salıq stavkalari	
		Realizaciya qiling'an tovarlar qun salıstırg'anda %	Bir birlik Tovar ushin som.
1	Konyak,araq h.t.b. Alkagol ishimlikler (1dekolitr ushin)		32 700
2	Paxta mayı (1tonna)		875 665
3	Sigaretalar (1000dana) filtrli		17451
4	Zergerlik buyımı	25	
5	Gu'misten jasalg'an asxana buyımları	11	
6	Benzin AI-80 (1tonna)		321 430

O'zbekistan Respublikasi aymag'ına alıp kirilgen aksiz salig'ı salınatug'in tovarlardın' ayırımları ushin aksiz salig'ı STAVKALARI.

№	Tovar atı	Soliq stavkasi, %
1	Go'sh ha'm go'sh wo'nimlari	30
2	Ma'yek	70
3	Bal	10
4	Biyday unı	11
5	Osyotr baliq ikrasi	50
6	Shaynaw ushin saqqız (jevachka)	100
7	Shokolad	30
8	Konyak (1) litr ushin	14,5 AQSH dollari
9	Sigaretalar (1000 dana ushin)	50 AQSH dollari
10	Altınnan zergerlik buyımı (1 gr)	10 AQSH dollari

ma'mleketimizde islep shıg'arılıg'an alkogol ishimlikleri, temeki maqsulatlari, etil spirti, altın, gumisten tayarlang'an buyımlar, neft, gaz maqsulatlari (benzin, dizel, gaz) kibi wo'nimlerge salınadı.

Aksiz salıg'ı salınatug'ın shet yeldin' ma'mleketimizge alıp kirgizilgen tovarlar dizimi bir qansha ken'. Bunda salıq ayırım tovarlar baji to'leminden % yesabında wo'ndirilse, ayırımlarınan bir birlik tovar ushın qatan' jag'dayda shet yel volyutasında wo'ndiriledi.

QOSILG'AN BAXA SALIG'I

O'nimlerdi islep shıg'arıw, satıw yaki import qılıw waqıtında o'nimler narxına qosilg'an baxanın' bir bo'legi memleketke to'lenedi. A'neusi to'lew – *qosilg'an baxa salıg'ı dep ataladı*. Qosilg'an baxa salıg'ın to'lewshiler – O'zbekistan Respublikası aymag'ında ta'dbirkarlıq islerin a'melge asırıwshı yuridik puxara ha'mde o'nimler importimenen shug'ıllanıwshı yuridikha'm jeke puxaralardı.

Qosilg'an narxlar salıg'ının' obyektı bolıp, o'nimlerdi realizatsiya qılıw (satıw)yaki import o'nimleri aylanba g'a'rejetleri esaplanadı.

Qosilg'an narxlar salıg'ın to'lewshı ha' qanday puqara satılğ'an o'nim yaki xızmetler ushın alınatug'ın to'lew g'a'rejetlerinin' qashan kelip tusiwine qaramastan, byudjetke qosilg'an narx salıg'ın to'lewi sha'rt boladı.

Salıq nızamına ko're, 2000- jıldan ma'mleketimizde qosilg'an narx salıg'ı stavkası 20 % qılıp berilgen.

BILIMIN'IZDI SINAP KO'RIN'!

1. Aktsiz salıg'ı degen ne? Ol qanday o'nimlerden alınadı?
2. Qanday o'nimler aktsiz salıg'ınan azat etiledi?
3. Qosilg'an baha salıg'ı qanday salıq?
4. Kimler qosilg'an baha salıg'ının' to'lewshileri boladı?
5. Qosilg'an baha salıg'ının' obektin aytın'?
6. Qosilg'an baha salıg'ının' protsenti qaysı nızam hu'jjetlerinde belgilep beriledi?
7. Qosilg'an baha salıg'ının' protsent stavkası neshe protsent ko'leminde belgilenedi?

Buni este saqlan'

- Aksiz salıg'ı aylanba salıq
- Aksiz salıg'ı ma'mleketimizde islep shıg'arılıg'an yaki import qiling'an ayırım tovarlarg'a salınadı.
- Qosilg'an baha salıg'ı wo'nim (xızmet) islep shıg'arıw, satıw yaki import yetiw protsesinde wonin' bahasına qosilg'an bahanın' bir bo'limi.

III BAPTI TA'KIRARLAW USHIN SORAW HA'M TAPSIRMALAR

A. SORAWLAR

1. Yuridikaliq ta'replerden alinatug'in da'ramat salig'inin' saliq saliniwshi da'ramati qaysi nizam yamasa qarar tiykarında anıqlanadı?
2. Fizikalıq ta'replerden alinatug'in da'ramat salıg'ı stavkasın tu'sindirip berin'.
3. Respublikamızda fizikalıq ta'replerden alinatug'in da'ramat salıg'ı stavkalarının' pa'seyip barıwının' sebebi nede?
4. Ullı babamız Zahriddin Muhammed Baburdın' salıq haqqındağ'ı pikirleri haqqında ne bilesiz?
5. Yuridikaliq ta'replerden alinatug'in payda salıg'ı stavkaları kim ta'repinen belgilenedi?
6. Salıq kodeksi qanday qatnasıqlardı ta'rtipke saladı?
7. Qosılğ'an baha salıg'ı haqqında ne bilesiz?
8. Qanday o'nimlerge qosılğ'an baha salıg'ı salınadı?
9. Aktsiz salıg'ı qanday salıq tu'rine kiredi?
10. Jer salıg'ı qanday maqsette salınadı?

B. TAPSIRMALAR

To'mende da'slep atamaldın' atları, keyin olardıń talqılawları berilgen. Ha'r bir atamag'a sa'ykes talqılawdı tabın'.

ATAMALAR:

1. Fizikalıq ta'replerden o'ndiriletug'in da'ramat salıg'ı obekti.	2. Jer salıg'ın to'lewshiler.
	3. Qosılğ'an baha salıg'ı.
	4. Aktsiz salıg'ın to'lewshiler.

TALQILAWLAR:

- a) Mu'lk, iyelik qılıw, paydalanıw huqıqı yamasa ijara huqıqı tiykarında jer ushastkalarına iye bolğ'an ta'repler;
- b) Fizikalıq ta'reptin' ja'mi bir jıllıq da'ramatı;
- d) Aktsiz to'lenetug'in o'nimler islep shıg'arıwshi ha'm import qılıwshılar;
- e) O'nim islep shıg'arıw, satıw yamasa onı import qılıw protsessinde o'nim nırqına qosılğ'an baha.

D. TESTLER

- To'mendegilerdin' qaysi biri da'ramat salig'ı obekti bola aladi?**
A) is haqi;
B) aktsiyadan aling'an dividend;
D) bank amanat protsentleri;
E) joqaridag'ılardın' barlıg'ı.
- Jeke turar jailardan ha'm daladag'ı u'ylerden qanday protsent stavkasında mal-mu'lk salig'ı o'ndiriledi?**
A) 3,5%; B) 2%; D) 0,5%; E) 1%.
- O'nimdi islep shig'arıwda, satıwda yamasa import etiwde o'nim nırqına qosılg'an qunnın' bir bo'legi ma'mleketke to'lenetug'm salıq tu'ri qaysı juwapta berilgen?**
A) qosılg'an baha salıg'ı;
B) mal-mu'lk salıg'ı;
D) aktsiz salıg'ı;
E) bajıxana to'lemi.
- Respublikamızda 2000-jıldan baslap qosılg'an qun salıg'ı stavkası neshe protsent etip belgilengen?**
A) 10%; B) 15%; D) 18%; E) 20%.
- Qaysı juwapta aktsiz salıg'ı salnatug'm o'nim tu'ri berilmegen?**
A) da'ri-da'rmaq;
B) temeki o'nimi;
D) neft, gaz o'nimleri;
E) altın ha'm gu'misten tayarlang'an onimler.
- Aylanba salıq neden alınadı?**
A) da'ramattan; B) mu'lkten;
D) jerden; E) tovardan.
- Puqaralardan qanday salıq o'ndiriledi?**
A) tek da'ramat salıg'ı;
B) tek da'ramat ha'm mu'lk salıg'ı;
D) daramat, mu'lk ha'm jer salıg'ı;
E) daramat, mu'lk ha'm ekologiya salıg'ı.
- To'mendegi juwaplardın' qaysı birinde tek jergilikli salıqlar keltirilgen?**
A) qosılg'an qun salıg'ı, aktsiz, jer salıg'ı;
B) da'ramat salıg'ı, qosılg'an qun salıg'ı;
D) mu'lk, jer ha'm da'ramat salıg'ı;
E) mu'lk ha'm jer salıg'ı.
- Fizikalıq ta'repler jeke ta'rtiptegi isbilermenlik isinen to'leytug'm salıq qalayınsha belgilenedi?**
A) qatan'; B) progressiv;
D) proporsional. E) regressiv.
- 2008-jılı yuridikalıq ta'replerden o'ndirilgen mal-mu'lk salıg'ı stavkası qansha etip belgilendi?**
A) 3%; B) 3,5%; D) 4%; E) 4,5%.
- 2010-jıl yanvar ayında 300000 swm is haqi alg'an jumisshi qansha da'ramat salıg'ın to'legen? (en' kem aylıq is haqi mug'darı 37680 swm dep aln')**
A) 37435,2 swm;
B) 35056,4 swm;
D) 24990,9 swm;
E) 28790,2 swm.

IV bap. Ekonomikalıq o'siw

Bul baptag'ı materiallardı u'yreniw na'tiyjesinde to'mendegi bilim, ta'jiriybe ha'm ko'nlikpelerge iye bolasız:

- ma'mleket ekonomikasının' tiykarg'ı ko'rsetkishlerin biliw ha'm olardı parqlay alıw;
- a'piwayı mısallarda JIO', JMO', SIO' di esaplay alıw;
- tolıq ha'm aralıq o'nimlerde parqlay alıw;
- du'nya ellerinin' ekonomikalıq rawajlanıw da'rejesine qarap toparlarg'a ajiratiw;
- xalıqtın' turmıs da'rejesi nelerge baylanıslı ekenin tu'sindirir';
- makroekonomikalıq ko'rsetkishlerdin' nominal ha'm real bahaların parqlay alıw;
- ekonomikalıq da'wir ha'm ekonomikalıq o'siwdin' ma'nisin tu'sinip jetiw;
- O'zbekstannın' ekonomikalıq mu'mkinshiliginin' tiykarg'ı makroekonomikalıq ko'rsetkishlerin biliw ha'm tu'sindire alıw.

JEDELLESTİRİWSHİ SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Tayanış atamalar punkitinen tiykarg'ı tu'siniklerdi bilip alın' ha'm joqarıdag'ı su'wretlerde su'wretlengen tovar ha'm xızmetlerdin' qaysı biri tolıq o'nim ekenligin anıqlan'.
2. Qaysı tovar ha'm xızmetlerdin' bahası jalpı milliy o'nim quramına kiredi? Juwabın'ızdı tu'sindirin'.
3. Joqarıda keltirilgen tovarlar ishinde bahası jalpı ishki o'nim quramına kiriwshi, biraq jalpı milliy o'nim quramına kirmeytug'in tovar ha'm xızmetlerdi ajıratın'.
4. Qunı jalpı milliy o'nim quramına kiriwshi, biraq jalpı ishki o'nim quramına kirmeytug'in tovar ha'm xızmetler bolıwı mu'mkin be? Pikirin'ızdı mısallar ja'rdeminde tiykarlan'.
5. Jalpı ishki o'nim ha'mme waqıtta da jalpı milliy o'nimlerden ko'p bola ma?

JALPI İSHKI O'NİM

Ma'mleket ekonomikasının' na'tiyjeleri ha'r qıylı ko'rsetkishler ja'rdeminde o'lshenedi. *Jalpı ishki o'nim* (JİO') — elimiz aymag'ında bir jıl dawamında islep shıg'arılg'an, tolıq ko'rinistegi tovar ha'm xızmetlerdin' bazar nırqlarındağ'ı ulıwma bahası. JİO' esaplanıp atırg'anda islep shıg'arıwdın' aralıq basqışında tayarlang'an shiyki zat, kerekli bo'lekler, tuqımlar, janar may, energiya, materiallar, transport xızmeti, ko'tere sawda xızmeti, kommertsiya ha'm basqa aralıq o'nimler ha'm xızmetler esapqa alınbaydı. JİO' ge tolıq ko'rinistegi tutınıwg'a tayar tovarlar bahası g'ana qosıladı. Ma'selen, traktor do'n'gelegi traktor islep shıg'arıw protsessinde isletilip, traktordın'

quramlıq bo'legine aylansa, JİO' ge kirgizilmeydi, sebebi, ol toliq o'nim bolmay qaladi. Traktor bolsa JİO' ge kirgiziledi, sebebi, ol toliq o'nim esaplanadi. Eger do'n'gelek JİO' ge kiritilgende, onin' bahasi eki ma'rte: birinshi ret do'n'gelek sipatında, ekinshi ret bolsa traktordın' bo'legi sipatında JİO' ge kirgizilgen bolar edi. Sog'an baylanisli, JİO' esaplanıp atirg'anda tek toliq ko'rinistegi tovarlar inabatqa alınadi. JİO' ma'mleket aymag'ında jaylasqan, qaysı ma'mleketke tiyisli bolıwına qaramastan, barlıq ka'rxana, firma ha'm xalıq ta'repinen jaratılğ'an o'nimnin' bazar nırqlarındağ'ı bahası boladı.

Jalpi ishki o'nim (JİO)—ma'mleket aymag'ında bir jil dawamında islep shıg'arılğ'an toliq ko'rinistegi tovar ha'm xızmetlerdin' bazar nırqlarındağ'ı ulıwma bahası.

BASQA MAKROEKONOMİKALIQ KO'RSETKİSHLER

Jalpi milliy o'nim (JMO)—jil dawamında ma'mleket puqaraları ta'repinen (jer ju'zinin' qay jerinde bolıwına qaramastan) jaratılğ'an barlıq tovar ha'm xızmetlerdin' bazar nırqlarındağ'ı ulıwma qunı boladı. Eger JİO' nin' belgili bir ma'mleket aymag'ında sırt elli puqaralar ha'm firmalar ta'repinen islep shıg'arılğ'an tovarlar quninan ayırıp, bul ma'mleket puqaraları ha'm firmaları ta'repinen basqa ma'mleketler aymag'ında jaratılğ'an tovarlar qunına qossağ, belgili bir ma'mlekettin' ulıwma milliy o'nimi (JMO') mug'darı payda boladı.

Sap ishki o'nim (SİO) — JİO' nen amortizatsiya ayırmasının' alıng'anına ten'. Bizge belgili, islep shıg'arıw protsessinde a'sbap-u'skene, imarat sıyaqlı tiykarg'ı qurılmalar tozıp, olardin' nırqının' bir bo'legi, sol qurallar qatnasında tayarlang'an tovarlar nırqına o'tedi. Buni amortizatsiya dep atag'an edik. Demek, tovar nırqının' bir bo'legi bul amortizatsiya ayırması bolıp, bul qun jan'adan payda bolg'an emes. Sonlıqtan, JİO' nen ja'mi amortizatsiya ayırmasın alıp taslasağ, sap ishki o'nim (SİO') mug'darı shıg'adı. SİO' elimizde bir jilda jan'adan jaratılğ'an tovar ha'm xızmetlerdin' bazar nırqlarındağ'ı qunın ko'rsetedi.

Milliy da'ramat (MD) — ma'mleket xalqının' bir jıllıq ja'mi is haqı, protsent, renta sıyaqlı ha'mme da'ramatları ha'm ka'rxanalar paydasının' jalpi jıyındısınan ibarat. Ol, SİO' nen ha'mme aylanba salıqlardı ayırıw jolı menen anıqlanadı.

Tu'rli ma'mleketlerdegi ekonomikalıq iskerliktin' na'tiyjeliligin ha'm xalıqtın' turmısın salıstırıwda xalıqtın' jan basına esaplang'an JİO' qullanıladi.

Xalıqtın' jan basına tuwrı keletug'in JİO' (JMO') — JİO' (JMO') qunın ma'mleket xalqı sanına bo'lgende shıg'adı. Bul ko'rsetkish ma'mleket xalqının' miynet o'nimdarlıg'ın da ko'rsetedi.

Jalpı milliy o'nim (JMO') — jil dawamında ma'mleket puqaraları ta'repinen (jer ju'zinin' qay jerinde bolıwına qaramastan) jaratılǵ'an barlıq tolıq tovar ha'm xızmetlerdin' bazar nırqlarındaǵı ulıwma bahası.

Sap ishki o'nim (SİO') — jalpı ishki o'nimnen amortizatsiya ayırmasın ayırg'ang'a ten'.

Milliy da'ramat (MD) — ma'mleket xalqının' bir jıllıq ja'mi is haqı, protsent, renta sıyaqlı da'ramatları ha'm barlıq ka'rxanalar paydasının' jalpı mug'darı.

Formula

$$JMO' = JİO' + E - İ; SİO' = JİO - A$$

Bul jerde: E — ma'mleket kapitalı tiykarında sırt elde jaratılǵ'an tovar ha'm xızmetler qunı; İ — sırt el kapitalı tiykarında ma'mlekette jaratılǵ'an tovar ha'm xızmetler qunı; A — amortizatsiya ajratpası.

Bilesiz be?

2013-jılı O'zbekstan Respublikasının' JİO' i ko'lemi 118986,9 mlrd. swmdı quradı. Bul 2012-jıl dekabr jag'dayına salıstırǵ'anda 8% artıq.

JMO' bolsa JİO' nen ko'p boldı. Ha'r bir ma'mleket JMO' nin' JİO' nen u'ken bolıwına tırısadı.

BİLİMİN'İZDİ SINAP KO'RİN'!

1. JİO', JMO', SİO', SMO' ha'm MD bir-birinen nesi menen parqlanadı?
2. Ne sebepten ma'mlekette islep shıǵ'arılǵ'an ha'mme tovar ha'm xızmetler bahası JİO' ge qosılmaydı?
3. Toliq ha'm aralıq o'nimlerge 3 ewden mısıl keltirin'.
4. Bir ma'mlekettin' JMO' mug'darı 7669 mln. AQSH dolların, «sırt elli puqaralarg'a to'lengen da'ramatlar 190 mln. AQSH dolların, basqa ma'mleketlerge qoyılǵ'an qarjılardan tu'sken da'ramatlar bolsa — 205 mln. AQSH dolların quraydı. Bul ma'mleketlerdin' JİO' mug'darın tabın'.
5. Ma'mleket JİO' mug'darının' o'siwi ekonomikanın' rawajlanıwına qanday ta'sir etedi?
6. Xalıqtın' jan basına tuwrı keletug'm JİO' neni belgileydi?

Buni este saqlan'!

- Jalpı ishki o'nim ma'mlekettin' ekonomikalıq mu'mkinshiliginin' tiykarǵı o'lishemi. Ol ma'mleket ekonomikasının' awhalın ko'rsetedi.
- Tu'rli ma'mleketlerdegi ekonomikalıq iskerликтin' na'tiyjeliligi, bul ma'mleketler xalqının' jan basına tuwrı kelgen JİO' ja'rdeminde o'z-ara salıstırıladı.
- Xalıqtın' jan basına tuwrı kelgen JİO' ma'mleket xalqının' miynet o'nimdarlıǵ'ın da ko'rsetedi.

REAL HA'M NOMİNAL BAHALAR

Ma'mlekettin' anıq bir jıldag'ı makroekonomikalıq ko'rsetkishleri (JİO', JMO', SİO', SMO' ha'm MD) usı jıldag'ı nırqlarda esaplanatug'ını belgili. Bul ko'rsetkishlerdin' qaralıp atırg'an jıldag'ı ha'rekettegi nırqlarda esaplang'an bahası—*nominal baha* dep ju'ritiledi. Lekin, nırqlar jıldan-jılga o'zgerip turatug'ını belgili. Sonın' ushın, ma'mlekettin' ha'r tu'rli jıldag'ı ko'rsetkishleri o'z-ara salıstırılıp atırg'anda, olardıń real bahasınan paydalanıladı.

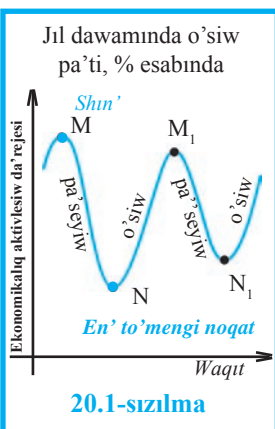
JİO' real ha'm nominal bahaları arasındag'ı baylanıs

$JİO'_r$ — real baha; $JİO'_n$ — nominal baha;
 i — nırqlardıń o'siw da'rejesi.

$$JİO'_r = \frac{JİO'_n}{i}$$

Aytayıq, 2005—2008-jıllarda ma'mlekettegi nırq 1,5 ma'rte ko'terilgen, yag'nıy bul da'wirdegi nırqlardıń o'siw da'rejesi 1,5 g'a ten' bolıp, 2005-jıldag'ı JİO' nin' nominal bahası 19,35 trln. swm, 2008-jıldag'ı JİO' nin' nominal bahası bolsa 36,84 trln. swmdı qurag'an bolsın. Bul ko'rsetkishlerdi o'z-ara salıstırıw ushın olardı birdey nırqlarda esaplaw kerek boladı. Bunın' ushın, 2005-jıldag'ı nırqlar tiykar etip alınadı. Bul nırqlarda 2005-jılga JİO' bahası berilgen. Endi 2008-jıldag'ı JİO' di 2005-jıldag'ı nırqlarda esaplaymız. Bunın' ushın, 2008-jıldag'ı JİO' nin' nominal bahasın nırqlardıń o'siw da'rejesine bo'lek jetkilikli. Payda bolg'an baha—24,56 trln. swm 2008-jılga JİO' nin' 2005-jılga salıstırg'anda real bahadan ibarat boladı. Sonnan son', 2005-jılga JİO' nominal bahası ha'm 2008-jılga real bahası o'z-ara salıstırılıdı ha'm 2008-jılga 2005-jılga salıstırg'anda JMO' bahası $24,56 : 19,35 = 1,27$ ese o'sken

degen juwmaqqa kelinedi. Ulıwma alg'anda, sol jıldag'ı ekonomikalıq ko'rsetkishtin' bazı bir jılga salıstırg'andag'ı real bahasın tabıw ushın onın' nominal bahasın, usı da'wirdegi nırqlardıń ulıwma o'siw da'rejesine bo'linedi.

EKONOMİKALIQ DA'WIR

Bazar ekonomikasınin' eki a'sirlik tariyxı, og'an tolıqın sıyaqlı rawajlanıw ta'n ekenligin tastıyıqladı. Ma'lim bolıwınsha, bazar ekonomikası hu'kim surgen ma'mleketlerdegi ekonomikalıq jedellik belgili da'wirlerde o'sip, keyin ala bolsa pa'seyip, da'wirlik ra'wishte tebenip turadı eken. Ma'mleket ekonomikasınin' bir ma'rte tebeniwine, bir ma'rte o'sip,

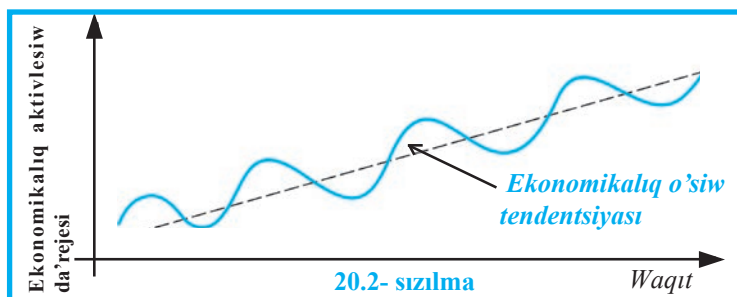
keyin pa'seyiwine ketken waqt — *ekonomikalıq da'wir* dep ataladı. 20.1-sızılmadag'ı ekonomikalıq da'wirdi alıp qaraytug'ın bolsaq, ol ekonomikalıq o'siw ha'm ekonomikalıq pa'seyiw aralıqlarınan ibarat bolıp, M noqat bul da'wirdegi ekonomikalıq jedelliktin' en' joqarg'ı noqatı (shın'ı), N noqatı bolsa en' to'men noqatınan ibarat ekenligin ko'riwimiz mu'mkin.

Ekonomikalıq ko'rsetkishtin' nominal bahası — bul onn' ko'rsetilgen nırlarg'a salıstırmalı bahası.

Ekonomikalıq ko'rsetkishtin' real bahası — onn' qanday da bir tiykar etip alıng'an jıldag'ı nırlarg'a salıstırmalı esaplang'an bahası.

Ekonomikalıq da'wir — ma'mleket ekonomikasınn' bir ma'rte tebreniwine — bir o'sip, keyin pa'seyiwine ketken waqt.

Eger ekonomikalıq rawajlanıwdın' u'lkenirek da'wirin ko'zden keshiretug'ın bolsaq, 20.2.-sızılmada su'wretlengen jag'daydı ko'riwimiz mu'mkin. Aytıp o'tiwimiz kerek, bul jag'dayda ekonomikalıq jedellik o'zgerip tursa da, ulıwma alg'anda, ekonomikada o'siw ku'tilmekte. Ekonomikada keminde altı ay dawamında real JİO' nin' kemeyiwi baqlansa, bul ekonomikalıq pa'seyiwden da'rek beredi.

EKONOMİKALIQ O'SIW

Ma'mlekettin' en' a'hmiyetli wazıypalarınan biri — elde ekonomikalıq o'siwdi basqarıp turıwdan ibarat. Sebebi, xalıqtın' sanı ko'beyip, olardıń mu'tajleri ku'nnenku'нге jetilisip, o'sip baradı. Demek, barg'an sayın ko'birek tovar islep shıg'arıw ha'm xızmet ko'rsetiw kerek boladı. Bunday sharayatta ma'mleket eldin' islep shıg'arıw imkaniyatların jıldan-jılǵ'a jetilistiriwi, yag'nıy ekonomikalıq o'siwın ta'miyinlewi kerek boladı. *Ekonomikalıq o'siw* dep, ma'mlekette jıldan-jılǵ'a, turaqlı tu'rde jalpı o'nim islep shıg'arıw ko'leminin' artıp barıwına ayıldı. Ekonomikalıq o'siw da'rejesin bir neshe usıllarda esaplaw mu'mkin. A'dette, ekonomikalıq o'siw — ma'mlekettegi real JİO' nin' o'siw da'rejesi menen o'lshenedi. Joqarıda ko'rilgen mısaldı, 2005—2008-jılları JİO' nin' real bahası 1,27 ma'rte o'sken bolıp, bul — ma'mlekette qaralıp atırg'an da'wirde ekonomikalıq o'siw baqlang'anınan da'rek beredi. Geyde,

ekonomikalıq o'siw — JMO' nin' o'siw da'rejesi menen yamasa xalıqtın' jan basına tuwrı kelgen real JMO' nin' (yamasa JİO' nin') o'siw da'rejesi menen de o'lshenedi.

Ekonomikalıq o'siwge eki tu'rli: ekstensiv ha'm intensiv jollar menen erisiw mu'mkin. Ekstensiv o'siwge qosımsha mug'dardag'ı islep shıg'arıw resursların' o'diriske engiziw menen erisiledi. Bunın' ushın, jan'a jerler o'zlestiriledi, ko'p mug'dardag'ı paydalı qazılmalar ha'm miynet resursları o'ndiriske engiziledi. İntensiv o'siw — bar resurslardan na'tiyjeli paydalanıw arqalı ta'miyinlenedi. Og'an ilim ha'm texnika jetiskenlikleri, jan'a texnologiyalardı o'ndiriste qollanıw, miynet o'nimdarlıg'ın, jumısshılardıń bilim ha'm qa'nigeligin ko'teriw usag'an jollar menen erisiledi.

EKONOMİKALIQ RAWAJLANG'AN HA'M RAWAJLANIP ATIRG'AN MA'MLEKETLER

Ma'mlekette bay ha'm ka'mbag'al shan'araqlar bolg'anlıg'ı sıyaqlı, du'nyada da bay ha'm ka'mbag'al ma'mleketler bar. Xalıqtın' bay yamasa ka'mbag'allıg'ın, onın' ekonomikalıq o'siw da'rejesi, yag'nıy xalıqtın' jan basına tuwrı keletug'ın jalpı milliy o'nim ko'lemi menen o'lshenedi. Xalıqtın' jan basına tuwrı kelgen JMO' mug'darının' ko'p yamasa azlıg'ına qarap, ma'mleket rawajlang'an ha'm rawajlanıp atırg'an toparlarg'a bo'linedi. Rawajlang'an ma'mleketler ekonomikası zamanago'y islep shıg'arıw texnologiyaları, ta'jiriybeli mutaxassisler menen ta'minlengen bolıp, a'sirese sanaat islep shıg'arıw tarmaqlarına arnap belgilengen.

Rawajlang'an ma'mleketlerdin' wo'zi ekige: payda da'rejesi ortasha ha'm pa's bolg'an ma'mleketlerge bo'linedi. Bul ma'mleketler ekonomikası a'sirese shiyki zat eksporti ha'm awıl xojalıqqa arnalg'an. O'zbekistan da'ramatları da'rejesi ortasha bolg'an rawajlang'an ma'mleketler qatarına kiredi. Da'ramatlar da'rejesi pa's bolg'an ma'mleketlerde xalıq da'ramatının' juda' pas da'rejede bolg'anlıqtan islep shıg'arıwdı rawajlantırıwg'a jumsalatuğ'ın g'a'rejetler (investitsiyalar)-lar ha'm juda' kem boladı. Natiyjede, miynet o'nimdarlıg'ı pa'sliginshe qaladı. İslep shıg'arıw ko'lemi kemeyip, o'sip baratırg'an xalıq da'ramatları barg'an sayın kemeye beredi.

XALIQTIN' TURMIS DA'REJESI

Ma'mleket xalqının' turmıs da'rejesi ekonomikalıq rawajlanıw da'rejesin ayqın ko'rsetedi. Sebebi, ol tek xalıqtın' jan basına tuwrı kelgen JMO' bahası menen g'ana emes, al, ja'ne bir qatar ko'rsetkishler tiykarında o'lshenedi. Xalıqtın' turmıs da'rejesi adam basına ko'birek materiallıq o'nim jaratıwg'a g'ana emes, ba'lki, toplag'an da'ramattı qalay ha'm qay jerge isletiwge de baylanıslı. Bir ma'mlekette u'lken mug'darda JMO' jaratılsa, biraq, onın' ko'p bo'legi a'skeriy maqsetlerde isletile berse, bul ma'mleket xalqının' turmıs da'rejesinde qanday unamlı o'zgeris bolıwı mu'mkin? Ha'r tu'rli ma'mleketler xalqının' turmıs

da'rejesi o'z-ara bir qatar ekonomikalıq ha'm sotsiallıq ko'rsetkishler ja'rdeminde salıstırıladi. Ha'r jılı Birlesken Milletler Sho'lkeminin' "İnsan rawajlanıwı haqqında"ı bayanat"ında bul ko'rsetkishler haqqında mag'lıwmat berip barıladı.

Xalıqtın' turmıs da'rejesin salıstırıwda, tiykarınan, to'mendegiler esapqa alınadı: 1) xalıqtın' sawatlılıq da'rejesi; 2) ko'rsetilip atırǵ'an meditsinalıq xızmet da'rejesi; 3) xalıqtın' salamatlıq da'rejesi; 4) o'mir ko'riwdin' uzınlıǵı; 5) qala xalqının' sanı; 6) u'y-jay menen ta'miyinleniw da'rejesi; 7) shan'araqtın' ma'deniy-turmıslıq tovarlar: televizor, telefon, jeke kompyuter, internet tarmag'ı, muzlatqısh usag'an tovarlar menen ta'miyinleniw da'rejesi; 8) bilim-lendiriwge ajratılǵ'an qa'rejet mug'darı; 9) insan huqıqlarının' kepillengenlik da'rejesi; 10) jinayatshılıq da'rejesi; 11) salamatlıǵın saqlawǵ'a ajratılǵ'an qa'rejetler mug'darı; 12) qorshag'an ortalıqtın' qorg'alıp atırǵ'anlıǵı ha'm basqalar.

BİLİMİNİZDİ SINAP KO'RIN'!

1. Makroekonomikalıq ko'rsetkishlerdin' nominal ha'm real bahalarının' bir-birinen ayırmashılıǵı nede?
2. Ekonomikalıq da'wir degen ne ha'm onın' qanday noqatları bar?
3. Bazar ekonomikası sharayatında nege ekonomika da'wirli ra'wishte tebrenip rawajlanadı?
4. Ekonomikalıq o'siw degen ne ha'm ol qalay o'lshenedi?
5. Ekonomikalıq o'siwdin' ekstensiv ha'm intensiv usıllarının' abzallıq ha'm kemshilik ta'replerin anıqlan'.
6. Ekonomikalıq o'siwdi xalıqtın' turmıs da'rejesinin' o'siwi dep ta'riplew mu'mkin be?
7. Ekonomikası rawajlang'an ma'mleket degende neni tu'sinesiz?
8. Ma'mleketler ekonomikalıq rawajlanıwı da'rejesine qaray qanday toparlarg'a bo'linedi?
9. Ma'mleketin' ekonomikalıq rawajlanıwı, ha'r qashan xalıqtın' turmıs da'rejesi joqarı ekeninen da'rek bere me?
10. Xalqının' turmıs da'rejesi ju'da' to'men bolǵ'an ma'mleketlerge 5 misal keltirin'.
11. Ekonomikalıq jetiskenlik ne ha'm ol nege baylanıslı?

Buni este saqlan'!

- Ma'mleket xalqının' turmıs da'rejesi joqarı bolıwı ekonomikalıq jetiskenlikti ko'rsetedi.
- Ekonomikalıq jetiskenlik ma'mleket boyınsha jaratılǵ'an jalpı o'nimnin' ko'pligi menen emes, al, milliy baylıqtın' xalıq ma'plerin go'zlep, a'dil ha'm aqılǵ'a muwapıq qayta bolıstırılıwına baylanıslı.

A'meliy jumis

Rawajlang'an ha'm to'men rawajlang'an ma'mleketlerdegi xalıqtın' jan basına tuwrı kelgen JİO (xalqaralıq valuyta pa'ni mag'liwmati boyınsha, 2013-jil)

<i>Rawajlang'an ma'mleketlerde</i>			<i>To'men rawajlang'an ma'mleketlerde</i>		
<i>O'rin</i>	<i>Ma'mleket</i>	<i>AQSH doll.</i>	<i>Orın</i>	<i>Ma'mleket</i>	<i>AQSH doll.</i>
1.	Lyuksenburg	110573	177.	Efiopiya	483
2.	Qatar	104655	178.	Madagaskar	451
3.	Norvegiya	101271	179.	Markaziy Afrika Resp.	447
4.	Shvetsariya	80276	180.	Liberiya	436
5.	Avstraliy	64157	181.	Niger	408
6.	Daniya	57999	182.	Burundi	282
7.	Shvetsiya	57297	183.	Malavi	253
8.	Singapur	52918	184.	Kongo Demokr. Resp.	237

Tablicadan ko'rinip turg'anınday yen' rawajlang'an ha'm to'men rawajlang'an ma'mleketlerde xalıqtın' jan basına yesaplang'an JİO narqı ju'da u'iken.

Demek bul, usı ma'mleketlerdegi adamlardıń tutınıw da'rejesi usı da'rejede parq qıladı degeni yemes. Sonday-aq Lyuksenburg, Qatar yamasa Norvegiyada jasawshı shan'araq azıq-awqat, kiyim-kenshek, yamasa u'y-jaylardı satıp alıwg'a sarplang'an q'arejet penen usı tovarlarg'a Burundi, Malavi yamasa Kongo Demokratik Respublikasındag'ı xojalıq sarıp qılıng'an qa'rejet arasındag'ı parq bul xojalıqlardıń bay yamasa ka'mbag'allıg'ına baylanıslı yemes. Bul xojalıqlardıń tutınıw qa'rejetleri wo'nim sıpatı, bahası tutınıw tovarları ta'rtibine ha'm basqa faktorlarg'a baylanıslı. Solardı itibarg'a alıp ha'm wo'z qa'lewin'izshe bir woqiwshı bir rawajlang'an ha'm to'men rawajlang'an ma'mleketlerdi tan'lan', wolardag'i xojalıqlardıń jasaw sharayatın salıstırıp ko'riwge ha'reket qılın'. Bunda to'mendegilerge itibar beriw lazım:

- 1) azıq-awqat wo'nimlerinin' tu'rleri, wolardıń qay jerden ha'm qanday bahada satıp alıwı, qalay tayarlanıwı.
- 2) Kiyim-kenshekting' turleri wolardıń qay jerden ham qanday narqta satıp alınıwı ha'm tigiliwi .
- 3) U'y-jay, a'spaw-u'skeneler, bezeniw buyımlarının' sıpatı ha'm qanday darejede qurılıwı , islep shıg'arılıwı yamasa satıp alınıwı
- 4) Transport qurallarınan paydalanıw da'rejesi ha'm sıpatı
- 5) Sociyallıq qorg'aw da'rejesi ha'm sıpatı.

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Joqaridag'ı su'wretlerden paydalanıp, O'zbekstan Respublikası ekonomikasının' tiykarig'ı islep shıg'arıw tarmaqların' aytn'.
2. Ha'r bir islep shıg'arıw tarmaqlarındağ'ı jetekshi taraw ha'm ko'zge ko'ringen islep shıg'arıw ka'rxanalarının' qaysısın' bilesiz?
3. Bul tarmaqlardan qaysı biri respublikamız ekonomikasında jetekshi taraw esaplanadı?
4. Sizin'she, ma'mleket qaysı tarawlarğ'a ko'birek itibar beriwı kerek?
5. Ekonomikanın' qaysı tarawında jeke sektordın' u'lesi ko'birek? Qaysı tarawlarda kemirek?
6. Sanaat, awıl xojalıg'ı ha'm xızmet ko'rsetiw tarawlarının' keleshegi haqqında ne dey alasız?
7. Respublikamız ekonomikasının' du'nya ekonomikalıq ja'miyetine kirip barıwı (integratsiyası) haqqında ne bilesiz?

O'ZBEKSTANNIN' EKONOMİKALIQ MU'MKINSHİLIGI

Maydanı. Respublikamız maydanı 448,9 mln' kvadrat kilometrdir quraydı ha'm ol Jer sharının' qurg'aqlıq bo'leginin' 0,3% in iyeleydi. Onın' 60%i awıl xojalıg'ına jaramlı jerler.

Xalqı. Ma'mleketimiz xalqı 2013-jilda 30 million adamg'a jetti. İsshı kushi resursları xalıqtın' ten' yarimınan turadı. Xalıqtın' wortasha jası 24 jıldı quraydı

Ta'biyiy resurslari. O'zbekistan aymag'ında 2700 den artıq paydalı qazılmalardıń keleshekтеgi ka'nleri tabılǵ'an. Respublikada jer astınan jılına qazıp alınatug'ın paydalı qazılmalardıń qunı 5,5 milliard dollardan ko'p.

O'zbekistan altın qorı boyınsha du'nyada to'rtinshi, onı qazıp alıp shıǵ'arıw boyınsha ekinshi orında turadı. Respublikamızdın' jer astı gu'miske de bay. Ma'mleketimiz mıs qorlarının' mug'darı boyınsha du'nyada jetinshi orında turadı. Urannın' tabılǵ'an qorları onı 50-60 jil qazıp alıwdı ta'miyinleydi. Respublikamızda 160 tan artıq gaz, neft, ko'mir ka'nleri izlep tabılǵ'an ha'm ashılǵ'an, olardıń ko'bisi paydalanıwǵ'a tapsırılǵ'an. Olardan 5 million tonnadan artıq neft ha'm gaz kondensatı islep shıǵ'arıladı, bul bolsa o'z talabamızı tolıq ta'miyinleydi.

Ha'r jılı respublikamızda 51 milliard 200 million kub metrden artıq ko'gis janılǵ'ı-gaz alınadı. Bul o'z talabamızı tolıq ta'miyinlegen halda gazdı qon'silas ma'mleketlerge eksport etiw mu'mkinshiligin beredi. Bir jilda qazıp shıǵ'arılatus'ın ko'mir to'rt million tonnani quraydı. O'zbekstandag'ı izlep tabılǵ'an ko'mirdin' ulıwma qorları 2 milliard tonnadan ko'p.

Sanaati. Paxta tazalaw, mashinasazlıq, neftti qayta islew, ren'li metallurgiya, energetika, toqımashılıq, gaz, samolyotsazlıq, avtomobilsazlıq, awıl xojalıǵ'ı o'nimlerin qayta islew, elektrotexnika, radiotexnika ha'm basqalar. 100 den artıq tarmaqqa tiyisli 2200 den artıq islep shıǵ'arıw ka'rxanaları miynet etpekte. 1996-jılı 19-mayda A'ndijan wa'layatının' Asaka qalasında ashılǵ'an ma'mleketimizdegi birinshi avtomobil zavodı bes tu'rdegi "Lasetti", "Neksiya", "Matiz" ha'm "Tiko" markalı jen'il avtomobiller menen birge "Damas" markalı kishi avtobustan jılına 200 mın' dana avtomashina shıǵ'arıw quwatına iye. Ha'zirgi kunde AQSH tın' "General Motors" kompaniyası menen qılınıp atırǵ'an ha'mka'rlqtın' arqasında "Matiz", "Lacetti", "Orlando", "Malibu", "Cobalt" va "Spark" atamalı ja'xa'n standartlarına tolıq juap беретug'ın avtomobiller islep shıǵ'arılmaqta. Samarqand qalasında "Isuzu" atamasındag'ı orta ko'lemli, avtobuslar ha'm juk avtomashinaları ha'mde "MAN" atamalı iri tonnalı juk avtomashinaları islep shıǵ'arılmaqta. Bul demek, wo'z na'wbetinde, O'zbekistanda

mashinasazlıq sanoati jıldan jılga rawajlanıp, ja'ha'n talaplarına maslasıp, rawajlanıp baratırǵ'anınan derek beredi. Ha'zirgi kunde respublika energetikasının' ulıwma quuati 11 ml'n' kilovatttan artıq bolǵ'an 27 ıssılıq ha'm gidravlik elektr stansiyaları jılına 50,1 milliard kilovatt-saat elektr quuatislep shıǵ'arıw imka'niyatına iye.

Awıl xojalıǵ'ı. O'zbekistan xalqının' 60 % dan artıǵ'ı awıllarda jasaydı. Sol sebepten, ekonomikada awıl xojalıǵ'ının' tutqan ornı ayırıqsha. Ma'mleket JİO'mın' 28 %i awıl xojalıǵ'ına tuurı keledi. Paxtashılıq awıl xojalıǵının' jetekshi tarmag'ı esaplanadı. Ulıwma awıl xojalıǵ'ı o'nimlerinin' 55 %i diyxansılıqqa, 45%i sharwashılıqqa jaratıladı. O'zbekistan paxta talasın islep shıǵ'arıw ha'm wonı eksport qılıw boyınsha dunyanın' jetekshi ma'mleketlerinen biri bolıp esaplanadı. Respublikada g'a'lle g'a'ressizligine a'sas jaratılǵ'an. Keyingi waqıtlarda jılına 7 million tonna a'trapında g'a'lle jetistirilmekte. Respublika palız-miywe o'nimleri, juzim, pille, teri, jun jetistiriwde MDH ma'mleketleri jetekshi worındı iyeleydi.

Bilesiz be?

Dunya kartasına jaqsılap itibar bersen'iz, respublikamızdın' ten'izge shıǵ'ıw imkanyatları geografik ta'repten qolaysız ma'kanda jaylasqan. Ten'izge shıǵ'ıwımız ushın keminda eki ma'mleket shegarasın kesip o'tiwimiz kerek. ekonomikamızda qanday qıyınshılıqlar tuudıradı?

BİLİMİN'IZDI SINAP KO'RİN!

1. O'zbekistan Respublikası ekonomikasının' jetekshi tarmaqların aytıp berin'.
2. G'a'ressizlik jıllarında ba'rpa etilgen islep shıǵ'arıw ka'rxanaları xaqında nelerdi bilesiz?
3. O'zbekistan Respublikası ekonomikasını rawajlanıw da'rejesine ko're qanday ma'mleketler qatarına kiredi?
4. O'zbekistan Respublikası xalq'ı miynet o'nimdarlıǵ'ın tabıw ushın qanday jetiskenlikler kerek boladı?
5. Respublikamız xalqının' miynet o'nimdarlıǵ'ı qaysı jılları joqarı ko'rsetkishte bolǵ'an? Pikirin'izdi da'lillen'.
6. Respublikamız ekonomikasını ko'rsetkishlerin bir rawajlang'an ma'mleket penen ha'm bir MDH ma'mleketi ko'rsetkishleri menen salıstırın'.

Buni este saqlan'!

- O'zbekistan Respublikası xalqının' jan basına tuwrı kelgen JİO' ortasha bolǵ'an, rawajlanıp atırǵ'an ma'mleketler qatarına kiredi.
- O'zbekistan G'MDA ma'mleketleri arasında ekonomikasını jedel pa't penen rawajlanıp baratırǵ'an ma'mleketlerdin' biri.

Tapsırma

O'zbekistan Respublikasının berilgen makroekonomikalıq ko'rsetkishlerin talqılan'.

Ko'rsetkish ataması	2009- yil mlrd som	2010- yil mlrd som	2012- yil mlrd som
Jalpı ishki o'nim	49375,6	62388,3	96589,8
Sanaat o'nimleri	11651,1	14882,5	23133,7
Awıl xojalıg'ı	9200,0	11226,0	16866,1
Qurılıs	3335,7	4033,5	5732,6
Transport ha'm baylanıs	5721,9	7187,9	11500,4
Sawdo	4381,1	5781,4	8234,5
Basqalar	10321,6	13566,1	23553,9
O'nimlerge salınatug'ın eksport-import operatsiyalarınan salıqlar ha'm bajlar	4764,2	5716,9	7468,6
İnflatsiya da'rejesi, %	7,4	7,3	7
Tiykarg'ı kapitalg'a kiritilgen investitsiyalar	12531,9	15338,7	22797,3
Usaqlap sawda aylanması	16874,6	21872,8	36946,4
Pullı xızmet ko'rsetiw	6045,0	7858,0	13614,1

Bilesiz be?

O'zbekistan ekonomikası g'a'ressizlik jıllarında 4,1 ma'rte astı. ma'mleketimizdin' ulıwma ishki o'nimleri son'g'ı jıllar ishinde wortasha jıllıq 8 % dan ko'b-rekke astı. Bu l waqıt ishinde ma'mleketimiz xalqı 9,5 mln adamg'a ko'beygeni ha'm 30,5 mln g'a jetkeni itibarg'a alınsa, xalıqtın' adam basına tuuri keletug'ın ulıwma ishki o'mlert 3 esege ko'beygen.

G'a'ressizlik jıllarında ekonomikanı rawajlantırırw ushın 162 mlrd AQSH dollarına ten' ko'lemindegi investitsiya kiritildi. Sonnan 56 mlrd AQSH dollari shet el investitsiyaları.

2013- jıldın' o'zinde kapital investitsiyalar ko'lemi 14 mlrd AQSH dollarin quradı. Bul ulıwma ishki o'nimlerdin' 23 %na ten' demekdir.

IV BAPTI TA'KIRARLAW USHIN SORAW HA'M TAPSIRMALAR

A. SORAWLAR

1. Ma'mleket ekonomikasının' qanday tiyqarg'ı ko'rsetkishlerin bilesiz ha'm olar bir-birinen qalay parqlanadı?
2. A'piwayı mısallarda JİO', JMO', SİO' ha'm milliy da'ramattı esaplap ko'rsetin'.
3. Toliq ha'm aralıq o'nimler qalay o'zgeshelenedi?
4. Du'nya ellerinin' ekonomikalıq rawajlanıw da'rejesine qarap qanday toparlarga bo'linedi?
5. Xalıqtın' turmıs da'rejesi nege baylanıslı?
6. Makroekonomikalıq ko'rsetkishlerdin' nominal ha'm real qunları ne menen parqlanadı?
7. Ekonomikalıq da'wirdin' mazmunın tu'sindirip berin'.
8. Ekonomikalıq o'siw qanday anıqlanadı?
9. O'zbekstannın' ekonomikalıq mu'mkinshiliginin' tiyqarg'ı makroekonomikalıq ko'rsetkishlerin aytıp berin'.

B. TAPSIRMALAR

To'mende da'slep atamalardın' atları, keyin olardın' talqılawları berilgen. Ha'r bir atamag'a sa'ykes talqılawdı tabın'.

ATAMALAR:

1. Toliq o'nimler.	6. Ekonomikalıq ko'rsetkishtin' nominal qunı.
2. Jalpı ishki o'nim (JİO').	7. Ekonomikalıq ko'rsetkishtin' real qunı.
3. Jalpı milliy o'nim (JMO').	8. Ekonomikalıq da'wir.
4. Sap ishki o'nim (SİO').	9. Xalıqtın' turmıs da'rejesi.
5. Milliy da'ramat (MD).	10. Ekonomikalıq jetiskenlik.

TALQILAWLAR:

- a) ma'mleket aymag'ında bir jil dawamında islep shıg'arılğan, toliq ko'rinstegi tovar ha'm xızmetlerdin' bazar nırqlarındag'ı ulıwma qunı;
- b) jalpı ishki o'nimnen amortizatsiya ayırmasının' alıng'anına ten';
- d) ma'mleket xalqının' bir jıllıq ja'mi is haqı, protsent, renta sıyaqlı da'ramatları ha'm barlıq ka'raxanalar paydasının' jalpı mug'darı;
- e) ha'zirgi waqıttag'ı nırqlarg'a salıstırg'anda esaplang'an qun;
- f) ma'mleket ekonomikasının' bir ma'rte tebreniwine, bir o'sip, son' to'menlewine ket-ken waqıt;
- g) tutınıwg'a tayar ha'm basqa islew berilmeytug'in tovar ha'm xızmetler;

- n) qanday da bir tiykar etip aling'an jildag'ı nırqlarg'a salıstırmalı esaplang'an qun;
- i) eldin' puqaralarının' turmıs sharayatlarının' ulıwma ta'riypi, usınılg'an ekonomikalıq ha'm sotsiallıq o'nimlerdin' sapası, olar menen ta'miyinleniw da'rejesi;
- j) jıl dawamında ma'mlekettin' puqaraları ta'repinen (jer ju'zinin' qay jerinde bolıwına qara-'mastan) jaratılğ'an ja'mi tolıq tovar ha'm xızmetlerdin' bazar nırqlarındağ'ı ulıwma qunı;
- k) belgili bir waqıt dawamında ma'mleket xalqının' turmıs da'rejesinin' u'zliksiz joqarı bolıp turıwı.

D. TESTLER

- To'mendegi tovarlardın' qaysı biri tolıq tovar esaplanbaydı?**
 - shashta'rez xızmeti;
 - tigiwshilik tsexi skladındağ'ı jip;
 - asxanadağ'ı awqat;
 - du'kandağ'ı kitap.
- O'zbekstan qanday ma'mleketler topa-rına kiredi?**
 - rawajlang'an ma'mleketler;
 - rawajlanıp atırg'an ma'mleketler;
 - rawajlanıp atırg'an ha'm da'ramatlar da'rejesi ortasha bolğ'an ma'mleketler;
 - rawajlanıp atırg'an ha'm da'ramatlar da'rejesi to'men bolğ'an ma'mleketler.
- To'mendegi formulalardan qaysı biri durıs emes?**
 - $JMO' = JİO' + E - İ$;
 - $SİO' = JİO' - A$;
 - $SMO' = JMO' - A$;
 - $JMO' = JİO' - E + İ$.
- Ma'mleket kapitalı esabına sırt ellerde jaratılğ'an tovar ha'm xızmetlerdin' ja'mi bahası, sırt el kapitalı esabınan ma'mlekette jaratılğ'an tovar ha'm xızmetler bahasınan ko'p. Bul jag'dayda:**
 - JMO' JİO' nen u'lken boladı;
 - JMO' JİO' ge ten' boladı;
 - JMO' JİO' nen az boladı;
 - JMO' JİO' nen artıq ta, az da bolıwı mu'mkin.
- Rawajlang'an ma'mleketlerde xalıqtın' jan basına tuwrı kelgen JMO' qanshamı quraydı?**
 - 7510 dollardan az;
 - 7510 dollardan ko'p;
 - 6400 dollardan az;
 - 5400 dollardan az.
- Xalıqtın' turmıs da'rejesin anıqlawda ne esapqa alınadı?**
 - xalıqtın' sawatlılıq da'rejesi;
 - meditsinalıq xızmet da'rejesi;
 - ma'deniy ha'm turmıslıq tovarlar menen ta'miyinleniw da'rejesi;
 - joqarıdağ'ılardın' barlığ'ı.
- Ma'mlekettin' ekonomikalıq rawajlanıw da'rejesin qaysı ko'rsetkish ang'ıraq ko'rsetedi?**
 - xalıqtın' jan basına tuwrı kelgen JİO';
 - xalıqtın' jan basına tuwrı kelgen JMO';
 - xalıqtın' jan basına tuwrı kelgen milliy da'ramat;

- E) xalıqtın' turmıs da'rejesi.
- 8. Ma'mlekette real JMO' 2,5% ke o'sti. Ma'mleket xalqı bolsa 10 millionnan 10,5 million'ga ko'beydi. Bul da'wirde:**
- A) xalıqtın' jan basına tuwrı kelgen real JMO' ko'beydi;
- B) xalıqtın' jan basına tuwrı keletug'in real JMO' kemeydi;
- D) xalıqtın' jan basına tuwrı kelgen real JMO' o'zgermeydi;
- E) xalıqtın' jan basına tuwrı kelgen nominal JMO' kemeydi.
- 9. Mamleket xalqının' bir jıllıq ja'mi is haqı, protsent, renta sıyaqlı barlıq da'ramatları ha'm ka'rxanalar paydasının' jalpı jıyındısı qanday at penen ataladı?**
- A) jalpı milliy o'nim;
- B) milliy da'ramat;
- D) xalıqtın' jan basına tuwrı kelgen jalpı ishki o'nim;
- E) xalıqtın' jan basına tuwrı kelgen jalpı milliy o'nim.
- 10. To'mendegi ko'rsetkishlerdin' qaysı biri jalpı ishki o'nimdi an'latadı?**
- A) mamleket aymag'ında bir jıl dawamında islep shıgarg'an, tolıq ko'rinistegi tovar ha'm xızmetlerdin' bazar nırqlarındag'ı ulıwma qunı;
- B) jıl dawamında mamleket puqaraları ta'repinen (jer ju'zinin' qaysı jerinde bolıwına qaramastan), jaratıl'g'an ja'mi tovar ha'm xızmetlerdin' bazar nırqlarındag'ı ulıwma qunı;
- D) JİO' ha'm amortizatsiya ajıratpasının' ayırması;
- E) mamleket xalqının' bir jıllıq ja'mi is haqı, protsent, renta sıyaqlı barlıq da'ramatları ha'm ka'rxanalar paydasının' jalpı jıyındısı.
- 11. To'mendegilerdin' qaysı biri JMO' quramına kirgiziledi?**
- A) u'y biykesinin' xojalıqtag'ı xızmeti;
- B) qon'sıdan satıp aling'an eski avtomobil bahası;
- D) kitap du'kanınan satıp aling'an jan'a sabaqlıq;
- E) qospa ka'rxana sırt el qarjısı esabınan islep shıg'arg'an tovar qunı.
- 12. Naduris qatardı tabın'.**
- A) JİO' nin' real qunı nominal qunınan u'lken bolıwı mu'mkin;
- B) JİO' nin' real qunı nominal qunınan kishi bolıwı mu'mkin;
- D) JİO' nin' real qunı nominal qunına ten' bolıwı mu'mkin;
- E) JİO' nin' real qunı nominal qunına ten' bola almaydı.
- 13. Naduris qatardı tabın'.**
- A) JİO' JMO' nen u'lken bolıwı mu'mkin;
- B) JİO' JMO' nen kishi bolıwı mu'mkin;
- D) JİO' JMO' ge ten' bolıwı mu'mkin;
- E) JİO' JMO' ge ten' bola almaydı;

V bap. Inflyatsiya ha'm jumissizliq

Bul baptag'ı materiallardı u'yreniw na'tiyjesinde to'mendegi bilim, ta'jiriye ha'm ko'nlikpelerge iye bolasız:

- inflyatsiyanın' ma'nisine tu'sinip jetiw;
- inflyatsiyanın' tu'rlerin bir-birinen ajıratıw;
- inflyatsiyanın' kelip shıg'ıw sebepleri ha'm aqıbetleri haqqında tu'si-ikke iye bolıw;
- is haqı mug'darına ta'sir etiwshi faktorlardı bilip alıw;
- jumissizliq ha'm onın' kelip shıg'ıw sebeplerin biliw;
- jumissizliq tu'rlerin bir-birinen parqlay alıw;
- jumissizliq aqıbetleri haqqında tu'sinikke iye bolıw;
- ma'mlekettin' sotsiallıq qorg'aw quralların biliw;
- ka'siplik awqamlardıń ekonomikalıq qatnaslardag'ı ornın tu'siniw.

Sadullaevlar shan'arag'ının' ortasha bir aylıq shıg'ımları:

Jeke tutınıw tovarları ha'm xızmetler	—	... swm
U'y-ruwzıgershilik ha'm xojalıq zatları	—	... swm
Azıq-awqat	—	... swm
Kiyim-kenshek	—	... swm
Ma'deniy o'nimler ha'm xızmetler	—	... swm
Avtomobil qa'rejetleri	—	... swm
Elektr energiya	—	... swm
Turmıshlıq xızmetler	—	... swm
Ja'mi bir aylıq shıg'm	—	... swm.

JEDELLESTİRWŞİ SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Sadullaevlar shan'arag'ının' bir aylıq qa'rejetlerin shama menen anıqlan' ha'm ulıwma bir aylıq shıg'ın mug'darın tabın'.
2. Eger azıq-awqatlar nırqı 20% o'sse, Sadullaevlar shan'arag'ının' bir aylıq qa'rejetleri mug'darı neshe swmg'a ko'beyedi? Bul shan'araqtın' ulıwma bir aylıq qa'rejetleri neshe protsentke artadı?
3. Eger kiyim-kenshekler nırqı 10% ke ko'terilse, Sadullaevlar shan'arag'ının' bir aylıq qa'rejetler mug'darı neshe swmg'a artadı? Bul shan'araqtın' ulıwma aylıq qa'rejetleri neshe protsentke o'sedi?

AYLANISTA QANSHA PUL BOLIWI KEREK?

Belgili bolg'anınday, ha'r bir ma'mleket aymag'ında belgili mug'darda pul aylanista bolıp, alıw-satıw protsessleri onın' ja'rdeminde a'melge asırıladı. Sol sebepli, aylanıstag'ı pullar qoldan-qolg'a o'tip, toqtawsız aylanıp turadı. Puldın' qanday da bir alıw-satıw protsessine qatnasıp, qoldan-qolg'a o'tiwi, onın' bir ma'rte aylang'anın bildiredi. Qatnastag'ı pul mug'darının' bir jil dawamında neshe ma'rte alıw-satıw protsessinde qatnasıwına qarap, onın' aylanıw tezligi anıqlanadı. Eger aylanıstag'ı pul mug'darın onın' aylanıw tezligine ko'beytse, jil dawamında ma'mleketimizde islep shıg'arılǵ'an ha'm xalıq ta'repinen satıp alıng'an tovar ha'm xızmetlerdin' qunı kelip shıg'adı.

Ekinshi ta'repten, jil dawamında islep shıg'arılǵ'an tovar ha'm xızmetler bahasın basqasha ta'rtipte, yag'nıy tovar ha'm xızmetler mug'darın, birlik o'nimnin' ortasha

nırqına ko'beytip te anıqlaw mu'mkin. Demek, joqarıdag'ı pikirge tiykarlanıp, $M \cdot V = P \cdot Q$ ko'rinishindegi, Fisher ten'lemesi dep atalg'an ten'lemeni payda etemiz. Bul jerde M — qatnastag'ı pul massası, V — puldın' aylanıw tezligi, P — birlik tovardın' ortasha nırqı, Q — tovar ha'm xızmetler mug'darı. Fisher ten'lemesi ha'r qanday ma'mleket ekonomikasını ushın orınlı bolıp, ol — *pul qatnası nızamı* dep te ataladı.

Pul massası — ma'mlekette aylanısta bolg'an, ja'mi pul qarjılarının' jıyındısı.

Puldın' aylanıw tezligi — puldın' alıw-satıw protsessinde qatnasıp, bir jil dawamında qoldan-qolq'a o'tiw sanı.

İrving Fisher wo'z ilmiy xa'reketinin' tiykarı bo'limin ekonomika pa'ninin' tovar-pul qarım-qatnası ma'selelerine qatnaslı teoriyalıq izleniwler tarawına bag'ishladı. onın' ilmiy izleniwleri tabıslı alıp barıwda matematika pa'ni boyınsha teren' ma'lumetler qol keldi.

İrving Fisher (1867-1947)

INFLYATSİYA

Eger ma'mleket ekonomikasında qatnastag'ı pul mug'darı ko'beyip ketse, pul qatnası nızamına qaray, Fisher ten'lemesindegi ten'likte tiklew ushın yaki tovar ha'm xızmetler ko'lemin ko'beytiw, yaki tovar ha'm xızmetlerdin' ortasha nırqın asırıw kerek boladı. Lekin, tovar ha'm xızmetler ko'lemin bir maydanda asırıwdın' imkanı joq. Sonın' ushın, qatnastag'ı pul mug'darının' o'sıwı, a'dette nırqlardıń o'siwine alıp keledi.

Ekonomikadag'ı ortasha nırqtın' artıw protsessi inflyatsiya dep ataladı. Inflyatsiya o'z na'wbetinde, ma'mleket pul birliginin' qa'dirsizleniwine alıp keledi. Puldın' qa'dirsizleniwi dep, og'an satıp alıw mu'mkin bolg'an tovarlar mug'darının' kemeyiwine aytiladı. Puldın' qa'diri tovarlar nırqının' arzan yaki qımbatlawına qarap o'zgerip turadı. Eger nırqlar qımbatlasa, ma'lim mug'dardag'ı pulg'a satıp alıw mu'mkin bolg'an tovarlar mug'darı kemeyedi. Bul bolsa puldın' qa'dirsizlengeninen da'rek beredi. Kerisinshe, eger bazardag'ı nırqlar arzanlasa, ma'lim mug'dardag'ı pulg'a ko'birek tovar satıp alıw mu'mkin boladı. Bul pul qa'dirinin' artqanın ko'rsetedi. Ekonomikada ortasha nırqtın' pa'seyip barıw protsessine deflyatsiya delinedi. Inflyatsiya makroekonomikalıq protsess bolıp, ol ma'mleket ekonomikasının' ha'mme tarawların qamtıp aladı ha'm derlik ha'mme tovar ha'm xızmetler nırqının' o'siwine alıp keledi.

İnflyatsiya — ma'mlekette ortasha nırqtın' o'siw protsessi.
İnflyatsiya da'rejesi — belgili bir da'wirdegi nırqtın' o'siwinin' protsenttegi mug'darı.

İNFLYATSİYA SEBEPLERİ

İnflyatsiya to'mendegishe sebeplerge baylanıslı kelip shıg'ıwı mu'mkin:

1. Ma'mleket ha'm firmalardın' ma'mlekette islep shıg'arıp atırg'an tovar ha'm xızmetler bahasına qarag'anda ko'p qa'rejet sarplawı aqıbetinde. Bul jag'dayda tovar ha'm xızmetlerge bolg'an jalpı talap mug'darı, ma'mleket ekonomikası ta'repinen usınılıp atırg'an tovar ha'm xızmetler mug'darınan ko'p boladı. Sonlıqtan, nırqlar ko'teriledi.

2. Tovardı islep shıg'arıw ushın za'ru'r resurslar (miynet ha'm shiyki zat) nırqının' ko'teriliwi na'tiyjesinde. Ma'selen, miynet resurslarının' nırqı, yag'nıy is haqı asırılsa, bir ta'repten tovardın' nırqı asadı (sebebi, is haqı tovardın' o'zine tu'ser bahasına kiredi), ekinshi ta'repten bolsa xalıq qolındag'ı pul massası asadı.

İnflyatsiyanı ta'rtipke salıp turıw ju'da' qıyın. Bul ma'mlekettin' en' tiykarg'ı ekonomikalıq wazıypalarınan biri esaplanadı. İnflyatsiyanı qadag'alawdan shıg'arıp jiberiw, onın' o'sip giperinflyatsiyag'a aylanıwına alıp keliwi mu'mkin. *Giperinflyatsiya* dep, nırqtın' ha'dden tısqarı ko'teriliwine ayıladı. Giperinflyatsiya payıtında nırqlar jılına 50 eseden de ko'birek ko'teriliwi baqlanadı.

Giperinflyatsiya — ma'mlekette ortasha nırqtın' ha'dden tısqarı (jılına 50 eseden de ko'p) ko'teriliw protsessi.

Shıng'ıw

Shan'araqtın' jıllıq qa'rejetlerinin' 60% in qurawshı azıq-awqatlar nırqı jıl dawamında 80% ke o'sti. Eger basqa qa'rejetler nırqı o'zgermegen bolsa, bul shan'araq ushın jıllıq inflyatsiya da'rejesi neshe protsentti quraydı?

BİLİMİNİZDI SINAP KO'RİN'!

1. Elimizde bir ayda pul neshe ma'rte aylanadı dep oylaysız?
2. Pul qatnasıg'ı nızamın Fisher ten'lemesi tiykarında tu'sindirin'.
3. Elimizde qansha mug'dardag'ı pul aylanısta bolıwı kerek?
4. Elimizde qatnasta bolg'an pul mug'darına qanday faktorlar ta'sir etedi?
5. İnflyatsiyanın' tiykarg'ı ma'nisi neden ibarat?
6. Deflyatsiya puldın' qa'dirine qanday ta'sir ko'rsetedi?
7. Eger tutınıw tovarlarının' nırqı 150% o'sken bolsa, xalıqtın' pul qarjılarının' qa'diri qalay o'zgeredi?

İNFLYATSİYA AQIBETLERİ

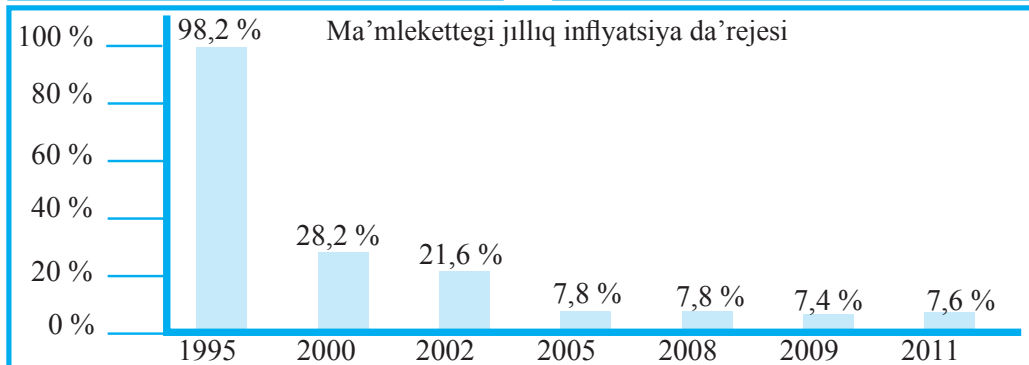
23-TEMA

Asqar Babanazarov 1000000 swm qarjını 24% jıllıq protsent stavkası menen bankke qoydı.

Nilufar Ergasheva 1000000 swm qarjısına qımbat bahalı tag'ınshaqlar satıp aldı.

Egamberdi Esonov 1000000 swm qarjısına qa'diri turaqlı bolg'an sırt el valyutasın satıp aldı.

Rajabbay Allanazarov 1000000 swm qarjısına gerbish zavodının' a'piwayı aktsiyaların satıp aldı.

JEDELLESTİRİWSHİ SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Diagrammadan ma'mleketimizde 2002-jılı inflyatsiya da'rejesi qanshanı qurag'anın anıqlan'.
2. Bul da'wirde joqarıda su'wretlengen puqaralardın' ha'r birine inflyatsiya qanday ta'sir etken? 2009- jılı she?
3. Olardın' qaysı biri inflyatsiyadan en' ko'p zıyan ko'rgen?
4. Olardan qaysı birinin' tutqan jolın tuwrı dep oylaysız?
5. Ulıwma alg'anda, joqarı da'rejedegi inflyatsiya sharayatında qanday jol tutqan maqul? O'z usınısların'ız dizimin du'zin' ha'm tu'sindirin'.
6. Respublikamızda son'g'ı jıllarda baqlang'an inflyatsiya darejesin tu'sindirin'.

İNFLYATSİYA DA'REJELERİ

İnflyatsiya da'rejesi belgili bir da'wirdegi nırqtın' ko'teriliwinin' protsenttegi mug'darı menen o'lishenedi. Jıllıq inflyatsiya da'rejesi 20% ke ten', degen pikir jil dawamında tutınıw tovarları ortasha 20% ke ko'terilgenin bildiredi.

Joqarı da'rejeli inflyatsiya ekonomika ushın ju'da' qolaysız ha'diyse bolıp, ol eldin' barlıq puqaralarına unamsız ta'sir ko'rsetedi. Bul da'wirde ma'mleket byudjetinen aylıq alıwshı xızmetker, oqıtıwshılar, shıpakerler, a'skerler, pensionerler, sonday-aq, qarjıların jıynap atırg'an puqaralar ko'birek zıyan ko'redi.

Sebebi, jillar dawamında olar jıynag'an pul qarjıları tez qa'dirsizlenip qaladı. Sol sebepli, adamlar banklerden amanatların alıp, du'kannan tovar satıp ala baslaydı. Na'tiyjede, tovar qıtshılıg'ı ju'zege keliwi mu'mkin. İnflyatsiya da'rejesin esapqa almadan, puldı birewge qarızg'a bergen adamlar da inflyatsiyadan zıyan ko'redi.

Giperinflyatsiya da'wirinde nırqlar jılına 50 eseden de ko'pke o'sedi. Bul islep shıg'arıw ka'rxanaları xızmetine unamsız ta'sir ko'rsetedi. İselep shıg'arıw pa'ti pa'seyedi. Du'zilgen kelisimler o'z ku'shin jog'altadı, sebebi, sha'rtanamadag'ı nırqlar shiyki zat jetkerip beriwshi ta'repti qanaatlandırmaydı.

Amanatshılardıń o'z pul qarjılarını banklerden asıg'ıs talap etiwı ha'm alıwı na'tiyjesinde, bankler bankrotqa ushıray baslaydı. Pul qarjıları bar bankler de qarızg'a pul beriwden qorqıp qaladı. Bunday inflyatsiya waqtında islep shıg'arılg'an tovardı satıw da biypayda bolıp qaladı. Sebebi, shiyki zat ha'm resurslar nırqınıń ku'n sayın ko'teriliwi sebepli, tovardı satıwdan tu'sken pulg'a ja'ne sonsha tovar islep shıg'arıw mu'mkin bolmay qaladı.

İsbilermenler islep shıg'arıw menen shug'ıllanbay qoyadı. Ko'plep islep shıg'arıw ka'rxanaları jabiladı. Jumıssızlar ko'beyedi. İsbilermenler tek qısqa mu'ddetli sawda-satıq penen shug'ıllanatug'ın bolıp qaladı. Sebebi, bul waqıtta pul qa'dirsizlenip u'lgermesten sarplaw kerek boladı.

Bilesiz be?

Birinshi jer ju'zlik urıstan keyin, 1923-jılı Germaniyada nırqlar 1,3 trillion ma'rte o'sip, giperinflyatsiya baqlang'an. 1985-jılı Boliviyada inflyatsiya da'rejesi 8000% ke jetken. 1993-jılı Braziliyada inflyatsiya da'rejesi 2148% ti qurag'an. 1990-jillar basında bolsa buring'ı awqam respublikalarının' barlıg'ında inflyatsiya da'rejesi joqarı bolg'an.

Giperinflyatsiya da'wirinde ma'mlekettin' bir tegis o'tip atırg'an ekonomikalıq siyasatı buzıladı. Ma'mleket byudjetinin' jetispewshiligi keskin o'sip ketedi. Ma'mleket o'z qarawındag'ı sotsiallıq wazıypaları ornılawg'a qarjı taba almay qaladı. Ma'mlekette ha'm ekonomikalıq, ha'm sotsiallıq krizis ju'zege keledi. Giperinflyatsiya na'tiyjesinde mamlekette ekonomikanın' barlıq tarawları zıyan ko'redi. 1990-jillar basında buring'ı awqam respublikalarının' ha'mmesi inflyatsiyalıq awır awqalg'a tu'sken edi.

İNFLYATSİYAG'A QARSI İLAJLAR

Tek ma'mleket inflyatsiyanın' aldın alıwg'a qaratılğ'an ilajlardı a'melge asırıwı mu'mkin. Sonın' ushın da, bul wazıypa ma'mlekettin' tiykarğ'ı ekonomikalıq wazıypalarınan biri esaplanadı. Ma'mlekettin' inflyatsiyag'a qarsı qaratılğ'an ma'mleketlik is-ilajlarına to'mendegiler kiredi:

1. Aylanıstag'ı artıqsha pul massasın kemeytiw. Bul jag'dayda, ma'mleket ta'repinen pul massasın kemeytiw ha'm onın' aylanıw tezligin asırıw isilajları

ko'riledi. Aylanıstag'ı pul massası onın' aylanıw tezligine ha'm islep shıg'arılıp atırǵ'an tovar ha'm xızmetler qunına a'ste-aqırın sa'ykeslestirip barıladı. Xalıqtı isendiriw ja'rdeminde, olardıń qarjıların banklerge qoyıwǵ'a yaki ma'mleket obligatsiyaların satıp alıwǵ'a shaqırılıdı. Banktegi xalıq amanatları belgili mu'ddetke "muzlatılıdı". Pul massasının' kemeyiwi tovar ha'm xızmetlerge bolǵ'an talaptın' kemeyiwine, bul bolsa o'z na'wbetinde, nırqlardıń o'siwden toqtap, pa'seyiwine alıp keledi.

2. Islep shıg'arıwdı xoshametlew. Ma'mleket pul massasın kemeytiw menen birge, tovar islep shıg'arıw ko'lemin asırıw maqsetinde, islep shıg'arıw ka'rxanalarının' xızmetin qollap-quwatlaydı. Olarg'a jen'illetilgen kreditler beredi, salıq jen'illiklerin engizedi. Na'tiyjede tovar ha'm xızmetler islep shıg'arıw ko'lemi o'sip, qatnasıqtag'ı artıqsha pullar tovar menen ta'miyinlenedi. Tovarlar usınısının' o'siwi, nırqlardıń pa'seyiwine alıp keledi.

Bul haqqında oylap ko'rin'!

XV a'sir u'lken geografıyalıq ashılıwlar a'siri bolıp, İspaniya ma'mleketinin' qaznası Amerika materiginen alıp kelingeni altın ha'm gu'miske tolıp bardı. Solay bolsa da, İspaniyada bir neshe a'sirlerden beri o'zgermesten kiyatırǵ'an nırqlar keskin o'se basladı. İspaniyada islep shıg'arılǵ'an tovarlar nırqının' o'sip ketiwi, olardıń Evropa bazarınan quwılıwına alıp keldi. Na'tiyjede, İspaniya ekonomikası kriziske ushırıp, bir mu'ddet Evropanın' artta qalǵ'an ma'mleketlerinin' birine aylanıp qaldı.

BİLİMİNİZDİ SINAP KO'RİN'!

1. İnflyatsiyanın' xalıqqa, ka'rxanalarg'a ha'm ma'mleketke tiygizetug'ın keri ta'sirin aytın' ha'm tu'sindirin'.
2. Ma'mleket inflyatsiyag'a qarsı qanday is-ilajlar ko'riwi kerek?
3. İnflyatsiya payıtında o'z qarjılarınızdı saqlap qalıw maqsetinde qanday jol tutqan bolar edin'iz? Bul is-ha'reketlerin'iz ma'mlekettin' inflyatsiyag'a qarsı is-ilajlarına tuwrı kele me?
4. İnflyatsiyadan kim utadı? Jawabınızdı tiykarlan'?
5. Bazar ekonomikası sharayatında inflyatsiyanı tolıq joq etiwdin' imkaniyatı bar ma?

Buni este saqlan'!

- Joqarı da'rejeli inflyatsiya eldin' ekonomikası ushın sezilerli zıyan tiygizedi.
- İnflyatsiyadan ko'birek ma'mleket byudjetinen aylıq alıwshılar ha'm amanatshılar zıyan ko'redi.
- İnflyatsiya aylanıstag'ı artıqsha pul massasın kemeytiw ha'm islep shıg'arıwdı xoshametlew arqalı toqtatılıwı mu'mkin.

Bank xızmetkeri

İlmiy xızmetker

Shashta'rez

JEDELLESTİRİWSHİ SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Bul ka'sip iyelerinin' aylıq haqısının' mug'darın shamalap anıqlan' ha'm olardı kemeyiw ta'rtibinde jaylastırıp shıg'm'.
2. Ne sebepten bul ka'sip iyelerinin' aylıq is haqısının' mug'darı ha'r qıylı?
3. Sizin'she, aylıqlar mug'darına ne ta'sir ko'rsetedi?
4. Ja'ne qanday ka'sip wo'ner iyelerin bilesiz.
5. Wolardı kim ha'm qanday ta'rtipte jumısqajallaydı?

MİYNET BAZARI

İnsan miyneti, onın' jumısshı ku'shi tovar esaplanıp, ol miynet bazarında satıladı ha'm satıp alınadı. Bazarda jumısshı ku'shi miynetke jaramlı xalıq ta'repinen satıladı. Jumısshı ku'shi, og'an mu'ta'j bolg'an ka'rxanalar ta'repinen satıp alınadı. Demek, jumısshı ku'shine talap — is beriwshi ka'rxanalar, yag'nıy islep shıg'arıwshılar ta'repinen, onın' usınısı bolsa, iske ılayıqlı xalıq ta'repinen qa'liplestiriledi. Tutınıw tovarları bazarında islep shıg'arıwshılar usınıstı, xalıq bolsa talaptı qa'liplestiredi. Miynet bazarında bolsa, ko'rip turg'anın'ızday, roller almasadı.

Jumısshı kushi usınısı — belgili waqıt dawamında turaqlı narxlarda qansha jumısshı wo'z jumısshı kushin satıwıg'a razı ekenligin anıqlatadı.

Jumısshı kushine bolg'an talap — belgili waqıt ishinde turaqlı narxlarda qansha ishshinin' jumısshı kushin ka'rxanalar ta'repinen satıp alınıwın bildiredi.

İS HAQI HA'M ONIN' MUG'DARI

Jumısshı ku'shinin' nırqı og'an to'lenetug'ın pul — is haqı menen o'lishenedi. Solay eken, jumısshı ku'shinin' nırqı — is haqı qalay anıqlanadı? Onın' mug'darı nege baylanıslı? Belgili jumısshı ku'shinin' narqı qansha arzan bolsa, bunday miynet

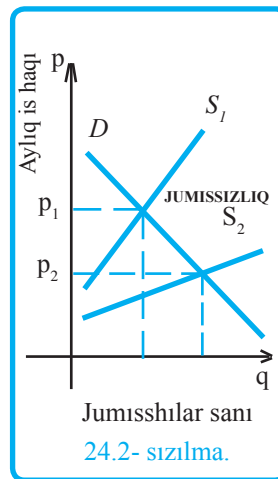
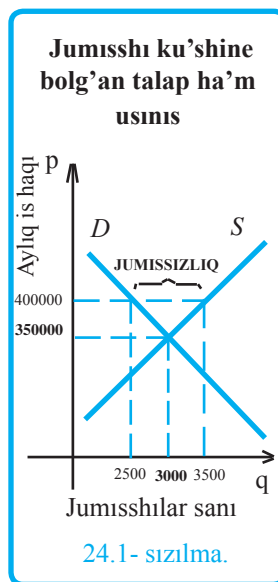
penen shug'illanbaqshı bolg'anlar sanı sonsha kem boladı ha'm kerisinshe, jumısshı ku'shinin' nırqı qansha qımbat bolsa, bunday miynet penen shug'illanıwdı qa'lewshiler sonsha ko'p bolatug'ını belgili. Bunı grafikte su'wretlese, 24.1-sızılmadag'ı S sızıqtı payda etemiz. Bul grafik jumısshı ku'shinin' usınıs sızıg'ı dep ataladı. Ekinshi ta'repten, jumısshı ku'shinin' nırqı qansha arzan bolsa, ka'rxanalar sonsha ko'p jumısshı jallaydı ha'm kerisinshe, jumısshı ku'shinin' nırqı qansha qımbat bolsa, ka'rxanalar sonsha kem jumısshını iske jallaydı. Bunı da grafik ja'rdeminde ko'rsetsek, 24.1-sızılmadag'ı, jumısshı ku'shine bolg'an talap sızıg'ı dep atalatug'ın, D sızıg'ın payda qılamız. Basqa tovarlar bazarında bolg'anınday, jumısshı ku'shinin' bazar nırqı, og'an bolg'an talap ha'm usınıstan kelip shıg'ıp anıqlanadı. Jumısshı ku'shine bolg'an talap mug'darının' usınıs mug'darına ten' bolg'andag'ı nırqı, onın' bazar nırqın belgileydı. 24.1-sızılmada su'wretlengen jumısshı ku'shinin' nırqı 350000 swmdı, bunday aylıq is haqıg'a razı bolg'an jumısshılar sanı 3000 adamdı quraydı.

IS HAQI NEGE HA'R TU'RLİ?

Ne sebepten toqımashılıq kombinatının' menedjeri a'piwayı jumısshıg'a qarag'anda ko'p is haqı alıwın tiykarlawg'a urınıp ko'reyik. Jumısshı ha'm xızmetkerler is haqısının' ko'p yaki az bolıwı to'mendegi faktorlarg'a baylanıslı boladı:

1. Jumıs adamnan qansha ko'p arnawlı bilim, ta'jiriybe ha'm tayarlıqtı talap qılsa, ol sonsha qımbat turadı. Haqıyqattan da, oqıw ha'm ta'jiriybe talap qılmaytug'ın, a'piwayı jumıslardı orınlay alatug'ın jumısshılar ju'da ko'p. Arnawlı bilim ha'm o'z aldına basqarıw qa'biletine iye bolg'an ta'jiriybeli menedjerler bolsa az. Sog'an baylanıslı, a'piwayı jumısshılar jumısshı ku'shinin' usınısı — S_2 , menedjer xızmetkerler jumısshı ku'shinin' usınısı — S_1 den ko'p boladı. Bul jag'dayda, menedjerler is haqısı — p_1 , a'piwayı jumısshılar is haqısı — p_2 den ko'p bolıwın 24.2-sızılmadan anıqlawımız mu'mkin boladı.

2. Jumıstın' na'tiyjesi, yag'nıy onın' esabınan jaratılğ'an tovar satılğ'annan son', jumıs beriwshige qanshelli ko'p payda alıp kelse, jumıstın' o'zi de sog'an say tu'rde joqarı bahalanadı.

Shinig'iw

Miyнет bazarında jumısshı ku'shine talap ha'm usınıs to'mendegi kestede berilgen:

Jumısshı xaqı	Jumıshı kushine talap mug'darı	Jumısshı kushine mira't mug'darı
300000	300	100
400000	200	200
500000	100	300

Jumısshı kushine bazar narxın tabın'.

Tsitata

Adamlardı jumıs penen ta'miynlew mashqalasın sheshiwde de sapa o'zgerisleri ko'zge taslanbaqta. Bizler ushın og'ada a'hmiyetli bolg'an bul ma'seleni sheshiwde kishi biznes ha'm jeke isbilermenlikti jedel rawajlandırıw menen birge, xızmet ko'rsetiw tarawı ha'm turli ko'rinistegi tigiwshilikti sho'lkemlestiriw, awıllıq jerlerde sharwashılıqtı rawajlandırıwdı xoshametlewge ayrıqsha ahmiyet berilmekte.

İ.A.Karimovtın' "Du'nya ju'zlik finanslıq- ekonomikalıq krizisi, O'zbekstan sharayatında onu saplastırıw jolları ha'm ilajları" kitabınan

3. Jumıs qansha awır ha'm adamnan u'lken fizikalıq ku'shti talap etse, sonsha qımbat boladı. Ma'selen, ka'nshi zavod jumısshısınan ko'birek is haqı aladı.

4. Jumıs qanshama qa'wipli, densawlıqqa zıyan keltiretug'in yaki ta'wekelshilikti talap qılaturg'in bolsa, sonsha qımbat bahalanadı.

JUMISSIZLIQ

Miyнет bazarında jumısshı ku'shine bolg'an talap ha'm usınıs ortasında ten'salmaqlıq bir qatar faktorlar ta'sirinde buzılıp turadı. Bul faktorlardan biri miynet bazarının' basqa tovarlar bazarına baylanıslılıg'ı. Tutınıw tovarlarına bolg'an talaptın' o'zgeriwi, o'ndiris quramının' o'zgeriwine alıp keledi. Mısalı, bir tovardı islep shıg'arıwıg'a qarag'anda basqasın islep shıg'arıw paydalı bolıp qaladı. Miyнет bazarında da sog'an say tu'rde, birinshi tarawda jumısshılardı jallaw qısqarıp, ekinshi tarawda jumısshılarg'a bolg'an talap o'sedi. Jumısshılar bir jumıstan bosap, ekinshi jumısqa kiriwi lazım bolıp qaladı. Olar basqa taraw boyınsha tovar islep shıg'arıw qa'nigesin iyelep, og'an u'yrenip alıwına shekem, yag'niy jumısshı ku'shinin' usınısı jan'a talapqa sa'ykesleskenshe miynet bazarında ten'salmaqlılıq buzıladı. Adamlar islewdi qa'lese de, o'zlerine ılayıq jumıstı taba almay qaladı. Na'tiyjede, jumıssızlar payda boladı.

Jumıssızlıq elimizde jumısqa jaramlı, belgilengen is haqıg'a islewdi qa'lewshi ha'm jumıs izlep ju'rgen puqaralardıń bar ekenligi menen tu'sindiriledi. Miyнетke jaramlı xalıq degende 16 jastan u'lken (respublikamızda nızam boyınsha 16 jastan baslap miynet

islewge ruxsat etilgen) ha'm miynet islewge uqıplı adamlar tu'siniledi. Elimizdin' barlıq miynetke jaramlı xalqı, onın' miynet resursların quraydı. Elimizdin' miynetke jaramlı xalqı qatarınan o'z qa'lewi menen islemey atırg'an yaki jumıs qıdırmaytug'ın napaqa alıwshılar, u'y biykeleri qusag'anlar shıg'arıp taslansa, ma'mlekettin' jumısshı ku'shi payda boladı. Solay etip, ma'mlekettin' jumısshı ku'shi — jumıs penen ba'nt ha'm jumıs penen ba'nt bolmag'anlardan quraladı. Ma'mlekettegi jumıssızlıq da'rejesi jumıssızlar sanının', ma'mlekettin' jumısshı ku'shinin' ulıwma sanına qatnası protsent mug'darı menen o'lishenedi.

Jumıssızlar — ma'mlekettin' jumısqa jaramlı, belgilengen is haqı esabına islewge razı, lekin jumıs taba almag'an yaki jumıs izlep ju'rgen puqaraları.

Miynet resursları — ma'mlekettin' ja'mi miynetke jaramlı xalqı.

Jumıssızlıq da'rejesi — ma'mlekettegi jumıssızlar sanının' ma'mleket jumısshı ku'shinin' ulıwma sanına salıstırg'andag'ı protsent mug'darı.

Formula

$$\text{Jumıssızlıq da'rejesi} = \frac{\text{Jumıssızlar sanı}}{\text{Jumısshı ku'shi sanı}} \cdot 100 \%$$

JUMISSIZLIQTIN' TU'RLERI

Jumıssızlıq kelip shıg'ıw sebeplerine qarap to'mendegi tu'rlerge bo'linedi:

1. Friktsiyalıq jumıssızlıq. Bul jumıssızlıq adamlar bir isten bosap, ekinshi iske jaylasıp atırg'an waqıtta ju'zege keledi. Sonday-aq, bunday jumıssızlıq jasların' erjetip yaki oqıw orınların pitkerip, birinshi ma'rte jumıs qıdırıp atırg'an payıtında da kelip shıg'ıwı mu'mkin.

2. Ma'wsimli jumıssızlıq. Ma'wsimli jumısların' tamamlanıwı na'tiyjesinde kelip shıg'ıwshı jumıssızlıq ma'wsimli jumıssızlıq dep ataladı. Ma'selen, qıs aylarında awıl xojalıg'ı isleri toqtap, awıllarda ko'pshilik jumıssız qaladı.

3. Quramlı jumıssızlıq. Bul jumıssızlıq ma'mleket ekonomikasındag'ı qoramlı o'zgerisler na'tiyjesinde kelip shıg'adı. Ma'mleket ekonomikasındag'ı eski tarawlar qısqarıp, ornına jan'a tarawların' payda bolıwı, jan'a ekonomikalıq ayaqların' ju'zege keliwi, islep shıg'arıwda jan'a texnologiyaların' qollanıwı, jan'a ka'sip iyelerine, jan'a ta'jiriybege iye bolg'an qa'nigelerge bolg'an talaptı keltirip shıg'aradı. Miynetke jaramlı xalqı jan'a talapqa u'yrengenshe qoramlı jumıssızlıq payda boladı.

4. Da'wirli jumıssızlıq. Ma'mleket ekonomikasının' da'wirli o'zgeriwi menen baylanıslı jumıssızlıq da'wirli jumıssızlıq dep ataladı. Da'wirli jumıssızlıq

ma'mleket ekonomikasının' barlıq tarawları kriziske ushırag'an da'wirde payda boladı. Bul payıtta ekonomikada jedellik pa'seyedi, jalpı talap kemeyedi. Bul bolsa o'z na'wbetinde, jumıssızlıq da'rejesinin' keskin o'siwine alıp keledi. Ma'mleket ekonomikasını janlang'an da'wirde bolsa jalpı talap o'sedi. Bul bolsa o'z na'wbetinde, jumıssızlıq da'rejesinin' pa'seyiwine alıp keledi ha'm tag'ı basqa. Bunday ko'rinistegi jumıssızlıq da'wirli ra'wishte ga' o'sip, ga' pa'seyip turadı. Da'wirlik jumıssızlıq ja'miyet ushın ju'da' awır keshedi. Da'wirli jumıssızlıqtın' uzaq waqıt dawam etiwı, pu'tkil ekonomikanı isten shıg'arıwı, aqıbetleri bolsa pu'tkil ja'miyetti la'rzege keltiriwi mu'mkin.

Friktsiyalıq jumıssızlıq — adamlardıń bir jumıstan bosap, ekinshisine jaylasıp atırǵanda ju'zege keletug'ın jumıssızlıq.

Ma'wsimli jumıssızlıq - ma'wsimli jumıslardıń tamamlanıwı na'tiyjesinde kelip shıǵıwshı jumıssızlıq.

Quramlı jumıssızlıq — ma'mleket ekonomikasındag'ı quramlı o'zgerisler na'tiyjesinde kelip shıǵatug'ın jumıssızlıq.

Da'wirli jumıssızlıq — ma'mleket ekonomikasının' da'wirli o'zgeriwi menen baylanıslı, barlıq tarawlardı qamtıp alatug'ın jumıssızlıq.

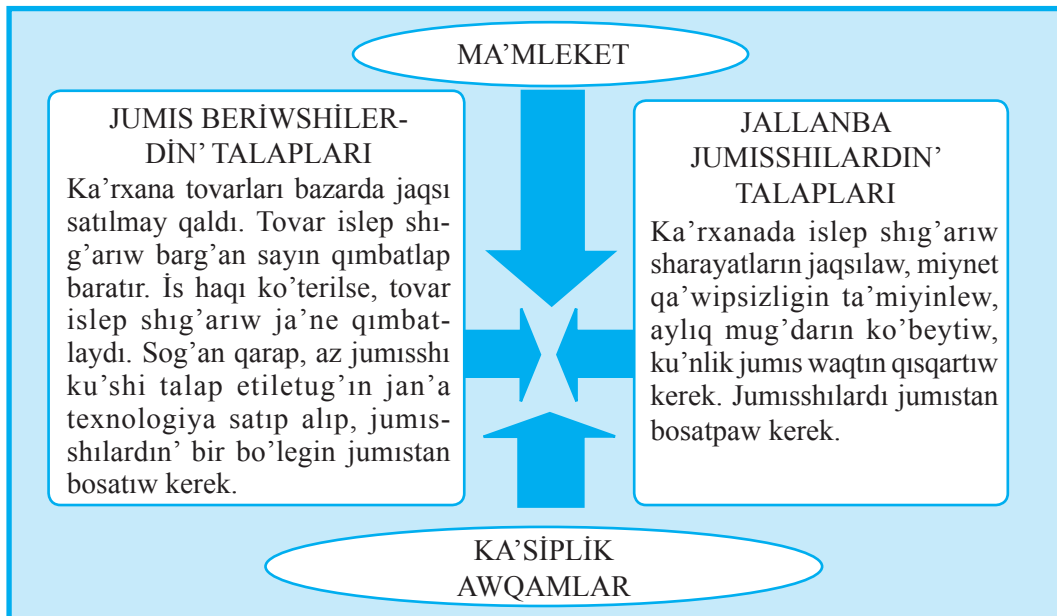
BİLİMİNİZDI SINAP KO'RİN'!

1. Miynet bazarında jumısshı ku'shine bolg'an talap ha'm usınıs qalay qa'liplestiriledi? 2. Miynet bazarının' basqa bazardan o'zgeshelik ta'replerin aytın'. 3. Is haqı mug'darı qalay anıqlanadı ha'm onın' mug'darına ne ta'sir etedi? 4. Kompyuter bag'darlamashısı, ilimpaz, tramvay aydawshısı, profesional tennisshi, meditsina xızmetkeri, zavod direktorının' aylıq is haqısı neden kelip shıǵıp belgilenedi? 5. Jumıssızlıqtın' kelip shıǵıw sebeplerin sanan' ha'm tu'sindirip berin'. 6. To'mendegi adamlar jumıssızlıqtın' qaysı tu'rine tiyisli: a) qısta jumıstan bosatılǵan sayaxat kompaniyasının' xızmetkeri; b) basqa jumıs tabıw niyetinde eki aydan beri jumıs izlep ju'rgen jumısshı; d) jumıs orınların' qısqarıwına baylanıslı o'z qa'nigeligi boyınsha jumıs taba almay ju'rgen xızmetker; e) ma'mleket ekonomikasında ju'z bergen ulıwma kriziske baylanıslı jumıstan ayırılǵan ha'm taba almay ju'rgen jumısshı. 7. Jumıssızlıqtın' ha'r bir tu'rine misal keltirin'. 8. Ha'zir elimizde jumıssızlıqtın' qaysı tu'rleri bar? Onın' da'rejesi haqqında ne dey alasız?

Bunı este saqlan'!

- Jumıssızlıq miynet bazarındag'ı jumısshı ku'shine bolg'an talaptın' usınısqa salıstırǵanda pa'seyiwi na'tiyjesinde kelip shıǵadı.
- Jumıssızlıq ma'mlekette ekonomikalıq to'menlew waqtında artadı.

JEDELLESTİRİWŞİ SORAW HA'M TAPSIRMALAR

Joqarıdag'ı kestede jumis beriwshi ka'rxana – firmalar menen olarda jallanıw islep atırg'an jumısshılar ortasındaǵı kelispewshilik su'wretlengen.

1. Siz jumis beriwshi sıpatında qanday qılıp bul kelispewshilikтин' aldın alg'an bolar edin'iz?
2. Siz jumısqa jallanıwshı sıpatında o'z ma'plerin'izdi qalay qorg'ag'an bolar edin'iz?
3. Siz ma'mleket wa'kili sıpatında bul kelispewshilikti qalay sheshken bolar edin'iz?
4. Ka'siplik awqamları haqqında ne bilesiz? Bul waqıtta olar qanday ja'rdem beriwı mu'mkin?

JUMİSSİZLIQTIN' AQIBETLERİ

Ha'r qanday ma'mlekette jumıssızlıq mashqalası bar bolıp, onnan pu'tkilley qutılıwdın ilajı joq. Ma'mlekette friktsiyalıq ha'm quramlı jumıssızlıq tu'rlerinin' bolıwı, ekonomikada u'lken o'zgerislerge alıp kelmeydi ha'm ja'miyet ushın qaysı bir mag'anada ta'biyiy jag'day bolıp esaplanadı. Ma'mlekette tek friktsiyalıq ha'm quramlı jumıssızlıq bar bolg'an jag'day *tolıq ba'ntlik* dep ataladı. Bul jag'daydag'ı jumıssızlıq

Ta'biyiy jumissizliq da'rejesi — ma'mlekette tek friktsiyalıq ha'm quramli jumissizliq bolg'an jag'daydag'ı jumissizliq da'rejesi.

Tolıq ba'ntlik — ma'mlekette tek ta'biyiy jumissizliq bolg'an payıttag'ı ba'ntlik.

da'rejesi bolsa *ta'biyiy jumissizliq* da'rejesi dep ju'ritiledi. Bir esaptan, ma'mlekette ta'biyiy jumissizliqtin' bolg'anı maqul. Sebebi, bunday jumissizlardın' bolıwı, jumis penen ba'nt xalıqtı jaqsıraq islewge jeteleydi. O'z na'wbetinde, jumissizlardı da biykarg'a ju'rmesten qa'nigeligin arttırıp, tez jumis tabıwg'a ma'jbu'r etedi. Biraq, ma'mlekette da'wirli jumissizliqtin' payda bolıwı ekonomikag'a u'lken unamsız ta'sir ko'rsetedi. G'a'rezsizlik jıllarının' baslarında ma'mleketimizde ju'zege kelgen jag'day bug'an misal bola aladı. Buring'ı awqamnan qalg'an qalaq agrar ekonomika, aldın'g'ı ekonomikalıq baylanıslardıń u'zilip qalıwı, islep shıg'arıw ko'leminin' keskin kemeyip ketiwi, respublikamız ekonomikasının' jan'a bazar ekonomikasına o'tiwi menen baylanıslı teren' ekonomikalıq ha'm sotsiallıq o'zgerisler ma'mleketimizde da'wirli jumissizliqtı keltirip shıg'ardı.

Da'wirli jumissizliq payıtında, islep shıg'arıw ko'leminin' jalpılamay kemeyiwi aqıbetinde, ko'plep zavod ha'm fabrikalar toqtaydı. Mın'lap adamlar awıldan qalag'a, bir qaladan ekinshi qalag'a jumis izlep baradı. Nırqlardıń o'siwi jasaw sharayatlarınin' awırlasıwına baylanıslı, aldınları islemey ju'rgen u'y biykeleri, pensionerler ha'm studentler de jumis izley baslaydı. Na'tiyjede, miynet bazarındag'ı ten'salmaqlılıq pu'tkil ma'mleket ko'leminde buzıladı. Sog'an baylanıslı, bunday jumissizliqtin' aldın alıw ha'm ulıwma jumissizliqtı jılawlap turıw ma'mlekettin' en' za'ru'r ekonomikalıq ha'm sotsiallıq wazıypalarınin' biri esaplanadı. Ma'mlekettegi ta'biyiy jumissizliq da'rejesinin' 4-5 protsent bolıwı normal jag'day bolıp esaplanadı.

Shinig'ıw

Ma'mlekette ta'biyiy jumissizliq da'rejesi 6 protsenti, ulıwma jumissizliq da'rejesi bolsa 10 protsenti quraydı. Friktsiyalıq ha'm quramli jumissizliq ma'mlekettin' 1 million xalqın qamtıp alg'anı belgili bolsa, ma'mlekette qansha jumissiz barlıg'ın anıqlan'.

SOTSIALLIQ QORG'AW QURALLARI

Ma'mleket miynet bazarın ta'rtipke salıw ha'm jumissizliqtin' aldın alıw maqsetinde to'mendegi is-ilajlardı qollaydı:

— miynet bazarın ba'rhama sho'lkemlestirip, ma'mlekette qansha jumis ornı bar, qansha adam jumis penen ba'nt, qansha adam jumissiz, miynet bazarında qanday o'zgerisler ku'tilip atır degen sorawlarg'a juwap tabadı;

— xalıqtı jumis penen tolıg'ıraq ta'miyinlew bag'darlamaların islep shıg'adı, isbilermenlikti qollap, qosımsha jumis orınların jaratadı;

— xalıqtı ka'sipke bag'darlaw, jumis orınları haqqında mag'lıwmattı jetkeriw ha'm u'git-na'siyat jumısları menen shug'ıllanadı;

— ekonomika ushin za'ru'r qa'nigeler ha'm jumısshı kadrlardı tayarlaw, qayta tayarlaw, ta'jiriybesin arttırıw jumısların a'melge asıradı;

— xalıqtı jumısqa jaylastırıw, sirt elge jiberiw ma'seleleri menen shug'ıllanadı;

— xalıqtı sotsiallıq qorg'aw is-ilajların ko'redi, jumıssızlardı dizimge aladı ha'm jumıssızlıq napaqaların beredi.

Bul jumis penen miynet birjalardı shug'ıllanadı. *Miynet birjası* jumis beriwshi ka'rxanalar ha'm jumis izlep ju'rgen adamlar ortasında da'ldalshılıq qılatug'ın ma'mleketlik sho'lkem. Miynet birjası jumıssızlardı dizimge aladı, ka'rxanalardag'ı bos is orınların anıqlaydı ha'm jumis izlep ju'rgen adamlardı bul ka'rxanalarg'a jumısqa jiberedi. Miynet birjasına xabarlasqan jumıssızg'a, ka'sibi boyınsha jumis tabılmasa, “jumıssız” degen at beriledi ha'm belgili waqıtqa shekem jumıssızlıq napaqası menen ta'miynlenip turadı.

Ayırım jag'daylarda, jallanba jumısshılar ha'm jumis beriwshi ka'rxanalar ortasında aylıq is haqısı mug'darı, islew sharayatları ha'm miynet qa'wipsizligin ta'miynlew ma'selelerinde kelispewshilikler kelip shıg'adı. Jallanba jumısshılar o'z ma'plerin qorg'aw maqsetinde ka'siplik awqamlarına birlesedi. Ka'siplik awqamlar ma'mleketlik emes, ja'miyetlik sho'lkem bolıp, o'z ag'zalarınnı ma'plerin qorg'aydı.

BİLİMİNİZDI SINAP KO'RIN'!

1. Jumıssızlıqtın' unamsız ta'replerin aytın'.
2. Jumıssızlıqtan qaysı jastag'ı adamlar ko'birek ja'bir ko'redi? Nege?
3. Toliq ba'ntlik degende neni tu'sinesiz?
4. Ta'biyy jumıssızlıq da'rejesi qalay o'lshenedi?
5. Jumıssızlıq da'rejesin qısqartıwg'a qaratılğ'an ilajlarg'a mısallar keltirin'.
6. Ma'mleketin' jumıssızlıqqa qarsı isilajların ta'riyiplen'.
7. Jumıssız degen attı alıw sha'rtleri nelerden ibarat?
8. Miynet birjalarınnı' xızmetin tu'sindirip berin'.
9. Ka'siplik awqamları ne maqsette sho'lkemlestiriledi?

Buni este saqlan'!

• Ma'mlekette tek g'ana friksion ha'm quramalı jumıssızlıq bar bolğ'an jag'day toliq ba'ntlik deb ataladı.

- Tabiiy jumıssızlıq da'rejesinin' 4—5% bolıwı normal jag'day esaplanadı.
- Jumıssızlıqtın' aldın alıw ma'seleleri menen ma'mleket shug'ıllanadı.
- Jumısshı ha'm xızmetkerlerdin' ma'plerin ka'siplik awqamları qorg'aydı.

V BAPTI TA'KIRARLAW USHIN SORAW HA'M TAPSIRMALAR

A. SORAWLAR

1. İnflyatsiyanın' ma'nisin tu'sindirip berin'.
2. İnflyatsiyanın' qanday tu'rleri bar?
3. İnflyatsiyanın' kelip shıg'ıw sebepleri ha'm aqıbetleri haqqında ne bilesiz?
4. İs haqı mug'darina ta'sir etiwshi faktorlardı sanan'.
5. Jumıssızlıq ha'm onın' kelip shıg'ıw sebeplerin aytın'.
6. Jumıssızlıq tu'rleri bir-birinen qanday parqlanadı?
7. Jumıssızlıq aqıbetleri haqqında ne bilesiz?
8. Ma'mlekettin' sotsiallıq qorg'aw quralların aytıp berin'.
9. Ka'siplik awqamlardıń ekonomikalıq qatnasıqlardag'ı ornı qanday?

B. TAPSIRMALAR

Ha'r bir atamag'a mas talqılawdı tabın'.

ATAMALAR:

1. Puldın' massası.	4. İnflyatsiya da'rejesi.	7. Ka'siplik awqam.
2. Puldın' aylanıw tezligi.	5. Jumıssızlar.	8. Giperinflyatsiya.
3. İnflyatsiya.	6. Jumıssızlıq da'rejesi.	

TALQILAWLAR:

- a) ma'mlekettegi ortasha nırqtın' asıp barıwı;
- b) ma'mlekette ortasha nırqtın' ha'dden tıs (jılına 50 eseden de ko'p) asıw protsessi;
- d) puldın' aldı-sattı protsessine qatnasıp, bir jil dawamında qoldan-qolg'a o'tiw sanı;
- e) ma'lim da'wirdegi nırqtın' o'siwinin' protsenttegi mug'darı;
- f) ma'mlekettin' jumısqa jaramlı, belgilengen is haqı esabına islewge razı, lekin jumıs tabalmag'an yaki jumıs izlep ju'rgen puqaraları;
- g) ma'mlekettin' barlıq miynetke jaramlı xalqı;
- h) jumıs beriwshi ka'rxanalar ha'm jumıs izlep ju'rgen adamlar ortasında da'ldalshılıq etetug'in ma'mleketlik sho'lkem;
- i) jallanba jumısshılar ma'plerin jumıs beriwshiler ha'm ma'mleket aldında qorg'awshı ma'mleketlik emes, ja'miyetlik sho'lkem;
- j) ma'mlekettegi jumıssızlar sanının', ma'mleket jumısshı ku'shinin' ulıwma sanına salıstırğ'anda payız mug'darı;

D. TESTLER.

1. **Ma'mlekette puldin' aylanıw tezligi ha'm satılǵ'an tovar mug'darı o'zgermedi, pul massası bolsa ko'beydi. Bunın' aqibetinde ne payda boladı?**
 - A) nıraq tu'sedi;
 - B) nıraq o'sedi;
 - D) nıraq o'zgermeydi;
 - E) nıraq asıwı da, pa'seyiwi de mu'mkin.
2. **İnflyatsiya payıtında:**
 - A) tutınıw tovarlarının' ortasha nıraq o'sedi;
 - B) tutınıw tovarlarının' ortasha nıraq tu'sedi;
 - D) tutınıw tovarlarının' ortasha nıraq o'zgermeydi;
 - E) joqarıdag'ı juwaplardın' barlıg'ı durıs.
3. **Giperinflyatsiya payıtında ortasha nıraq julna neshe ese o'sedi?**
 - A) 50 ese;
 - B) 20 ese;
 - D) 30 ese;
 - E) 10 ese;
4. **Miynet bazarında qarıydarlardan biri bul:**
 - A) jumısshı;
 - B) menedjer;
 - D) ma'mleket;
 - E) miynet birjası xızmetkeri.
5. **Ta'biyiy jumıssızlıq da'rejesi:**
 - A) ma'mlekette tek friktsiyalıq ha'm quramlı jumıssızlıq bolg'an jag'daydag'ı jumıssızlıq da'rejesi;
 - B) ma'mlekette tek friktsiyalıq ha'm ma'wsimli jumıssızlıq bolg'an jag'daydag'ı jumıssızlıq da'rejesi;
 - D) ma'mlekette tek da'wirli jumıssızlıq bolg'an jag'daydag'ı jumıssızlıq da'rejesi;
 - E) ma'mlekette tek friktsiyalıq jumıssızlıq bolg'an jag'daydag'ı jumıssızlıq da'rejesi.
6. **Nang'a bolg'an talaptın' o'siwi:**
 - A) awır sanaat ka'rxanalarındag'ı jumısshı ku'shine bolg'an talaptın' o'siwine alıp keledi;
 - B) awıl xojalıg'ındag'ı jumısshı ku'shine bolg'an talaptın' o'siwine alıp keledi;
 - D) awıl xojalıg'ındag'ı jumısshı ku'shine bolg'an talaptın' keme-yiwine alıp keledi;
 - E) awıl xojalıg'ındag'ı jumısshı ku'shine bolg'an talapqa ta'sir etpeydi.
7. **Kim jumıssız esaplanadı?**
 - A) jumıs izlep ju'rgen pensioner;
 - B) zapasqa shıqqan ha'm jumıs izlep ju'rgen a'sker;
 - D) jas balasına qarap atırg'an u'y biykesi;
 - E) hesh jerde islemeytug'in, bankke qoyg'an amanatnın' protsenti esabınan jasap ju'rgen puqara.
8. **Awıl xojalıg'ında az qol miynetin talap etiwshi texnologiyalardıń qollanıwı nege alıp keliwi mu'mkin?**
 - A) ma'wsimli jumıssızlıqtın' keme-yiwine;
 - B) friktsiyalıq jumıssızlıqtın' keme-yiwine.
 - D) quramlı jumıssızlıqtın' ko'beyiwine;
 - E) da'wirli jumıssızlıqtın' kemeyiwine.
9. **Qaysı ilajlar ma'mlekette jumıssızlıq**

da'rejesinin'kemeyiwine alıp keledi?

- A) qosımsha jumıs orınların du'ziw;
- B) jaslardı ka'sip-o'nerge bag'darlaw;
- D) xalıqtı jan'a ka'sipke qayta tayarlaw;
- E) joqarıdag'ılardıń barlıg'ı.

10. Miynet bazarında satıwshılardan biri bul:

- A) ma'mleket;
- B) ka'rxana;
- D) jumısshı;
- E) miynet birjası.

11. Qanday jag'dayda pul qa'diri ko'teriledi?

- A) inflyatsiya da'wirinde;
- B) giperinflyatsiya da'wirinde;
- D) pul tez aylanısta bolsa;
- E) tovar ha'm xızmetler islep shıg'arıw ko'lemi assa.

12. Naduris qatardı tabın'.

- A) aylanıstag'ı pul mug'darının' o'siwi a'dette nırqlardıń o'siwine alıp keledi;
- B) aylanıstag'ı pul mug'darının' o'siwi a'dette nırqlardıń tu'siwine alıp keledi;
- D) tovar nırqı arzanlassa, puldın' qa'diri tu'sedi;
- E) inflyatsiyanı jılawlaw ma'mleketin' a'hmiyetli wazıypası boladı.

13. Jallanba jumısshılar ha'm jumıs beriw-shiler ortasındag'ı kelispewshilik kelip shıqqanda, ka'siplik awqamlar kimnin' ma'plerin qorg'aydı?

- A) ma'mleketin';
- B) jumıs beriwshilerdin';
- D) jallanba jumısshılardıń;
- E) islep shıg'arıwshılardıń.

14. Miynet birjası ...

- A) jumıssızlardı jumıs penen ta'miynleydi;
- B) jumısshılardıń ma'plerin qorg'aydı;
- D) jumıs beriwshilerdin' ma'plerin qorg'aydı;
- E) jumıs beriwshi ha'm jumıs izlep ju'rgenler ortasında da'ldalshılıq etedi.

15. Ma'mleketin' sotsiallıq qorg'aw is-ilajlarına neler kiredi?

- A) miynet bazarın ba'rqulla talqılap turıw;
- B) xalıqtı jumıs penen ta'miynlew bag'darlamaların islep shıg'ıw;
- D) jumıssızlardı dizimge alıw ha'm napaqa menen ta'miynlew;
- E) joqarıdag'ılardıń barlıg'ı.

16. Jumıssızlıqtın' qaysı tu'ri eldin' ekonomikasına u'lken ta'sir ko'rsetedi?

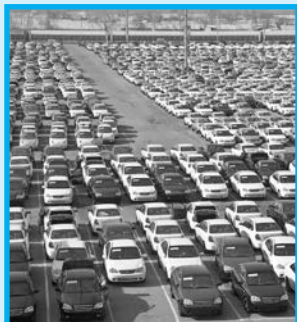
- A) friktsiyalıq jumıssızlıq;
- B) ma'wsimli jumıssızlıq;
- D) quramlı jumıssızlıq;
- E) da'wirli jumıssızlıq.

17. Jumıssızlıq da'rejesi degen ne?

- A) jumıssızlar sanının' jumısshı ku'shine salıstırg'andag'ı protsent mug'darı;
- B) ba'ntler sanının' jumısshı ku'shine salıstırg'andag'ı protsent mug'darı;
- D) miynetke jaramlı xalıqtın' jumısshı ku'shine salıstırg'andag'ı protsent mug'darı;
- E) jumıssızlar sanının' ba'ntler sanına salıstırg'andag'ı protsent mug'darı.

18. Puldın' aylanıw tezligi qaysı formuladan tabıladı?

- A) $V = M / P \cdot Q$;
- B) $V = P \cdot Q / M$;
- D) $V = P \times Q \cdot M$;
- E) $V = M \cdot Q / P$.

VI bap. Ja'ha'n ekonomikasi

Bul baptag'ı materiallardı u'yreniw na'tiyjesinde to'mendegi bilim, ta'jiriye ha'm ko'nlikpelerge iye bolasız:

- ma'mleket ekonomikasındag'ı import ha'm eksportın' ornın tu'siniw;
- respublikamızdın' eksport ha'm import mu'mkinshiligi haqqında mag'lıwmatqa iye bolıw;
- xalıqaralıq sawdag'a baylanıslı tu'rli ko'zqaraslardı biliw;
- sırtqı sawdanı sheklew usılları ha'm olardıń aqıbetlerin tu'siniw;
- xalıqaralıq sawda sho'lkemlerinin' wazıypaların sanay alıw;
- valyuta bazarının' ma'nisin tu'siniw;
- valyutanı almasıw kursı ha'm onın' o'zgeriwine sebepshi bolatug'ın faktorlardı biliw;
- du'nya ekonomikasi mashqalaları ha'm olardıń kelip shıg'ıw sebeplerin tu'siniw;
- du'nya ekonomikasi mashqalalarının' aqıbetleri haqqında tu'sinikke iye bolıw;
- 2008 - jılı baslang'an du'nya juzlik finanslıq - ekonomikalıq krizistin' kelip shıg'ıw sebepleri ha'm o'nın' aqıbetleri haqqında tusinikke iye bolıw;
- O'zbekstan sharayatında du'nya juzlik finanslıq - ekonomikalıq krizisti saplastırıw is-ilajları haqqında mag'lıwmatqa iye bolıw.

1

İslep shıg'arıw qa'rejetleri	
1 litr miywe suuwı	1 dana fotoapparat
Yaponiyada	2000
O'zbekstanda	2000

2

Fotoapparatın' alternativ qunı		
	Foto-apparat	Miywe suuwı
Yaponiyada	1dana	
O'zbekstanda	1dana	

3

Miywe sogınnı' alternativ qunı		
	Miywe suuwı	Fotoapparat (danada)
Yaponiyada	1 litr	
O'zbekstanda	1 litr	

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HA'M TAPSIRMALAR

Yaponiyada 1 litr miywe sogın islep shıg'arıw 2000 yenag'a, O'zbekstanda bolsa 2000 swmg'a tu'sedi dep oylayıq. Yaponiyada bir fotoapparat islep shıg'arıw 16000 yenag'a, O'zbekstanda bolsa 40000 swmg'a tu'sedi (1-keste).

1. Yaponiya ha'm O'zbekstanda bir fotoapparat ha'm bir litr miywe sogın islep shıg'arıwdın' alternativ qunın anıqlan' ha'm 2- ha'm 3 - kestelerdi toltırın'.
2. Alternativ qunlar haqqındag'ı bul kesteler tiykarında ha'r bir ma'mleket qaysı o'nim tu'rin islep shıg'arıwı maqsetke muwapıqlıg'ın anıqlan'.
3. Bunday qa'nigelesiwden ha'r bir ma'mleket qanday payda ko'redi?

A'yyemgi zamanlardan beri ma'mleketler bir-biri menen o'z-ara sawda-satıq qılıp kelgen. Bunu bir g'ana elimiz aymag'man o'tken Ullı Jipek Jolı misalında da ko'riw mu'mkin. Ma'mleketlerdi o'z-ara sawda-satıq qılıwg'a to'mendegi faktorlar ma'jbu'r etedi.

1. Ta'biyy resurslardın' ma'mleketler ortasında tegis emes bo'listirilgenligi. Mısalı, bir ma'mlekette neft ka'nleri bar, ekinshisinde bolsa joq. Ekinshi ma'mlekette temir ka'nleri ko'p, birinshisinde bolsa joq. Ta'biyy resurslardın' bunday tegis emes bo'listiriliwi bul ma'mleketlerdi bir-biri menen sawda-satıq qılıwg'a shaqıradi.

2. İşlep shıg'arıwdın' bazı bir tarawındag'ı absolyut u'stinlik. Mısalı, Rossiyada tog'aylar ko'p bolıp, ag'ashsazlıq sanaatı rawajlang'an. O'zbekstannın' ta'biyiy klimat sharayatı paxta jetistiriwge ju'da' qolay bolıp, respublikamızda paxtashılıq ju'da' rawajlang'an. Paxtanı Rossıyanın' klimatı ıssıraq bolg'an, qubla aymaqlarında g'ana jetistiriw mu'mkin. Lekin, hasıldarlıq ju'da' kem boladı. O'zbekstanda bolsa jan'a tog'aylardı payda etiw ju'da' qımbatqa tu'sedi. Demek, O'zbekstan paxta jetistiriwde, Rossiya ag'ashsazlıqta absolyut u'stinlikke iye. Sonın' ushın, Rossiya ekonomikası ag'ashsazlıqqa, O'zbekstan ekonomikası bolsa paxtashılıqqa qa'nigelesedi. Yag'ınıy, ha'r bir ma'mleket salıstırmalı alg'anda arıng'a tu'setug'in o'nim tu'rin işlep shıg'aradı ha'm bir-biri menen olardı almasıradı. Bunday qa'nigelesiwden ha'r eki ma'mlekette payda ko'redi ha'm sog'an baylanıslı o'z-ara sawda-satıq qıladı. Absolyut u'stinlik printsipi tiykarında ma'mleketlerdin' qa'nigelesiwı jer ju'zindegi bar resurslardan u'nemli ha'm na'tiyjeli paydalanıwg'a alıp keledi. Demek, ma'mleketler o'z-ara sawda-satıqta absolyut u'stinlik printsipine boysınıwı lazım eken. Bul boyınsha ha'r bir ma'mleket qaysı tovardı basqa ma'mleketlerge qarag'anda azlaw resurslar ja'rdeminde işlep shıg'ara alsa, usı tovardı işlep shıg'arıwg'a qa'nigelesiwı kerek.

Absolyut u'stinlik — birdey mug'dardag'ı resurslarğa iye bolg'an ma'mleketlerden birinin' usı resurslar ja'rdeminde basqalarına salıstırg'anda ko'p o'nim işlep shıg'ara alıw imkanıyatına iye ekenligi.

3. İşlep shıg'arıwdın' bazı bir tarawındag'ı salıstırmalı u'stinlik. Bazı bir jag'daylarda eki ma'mleketin' biri qaralıp atırg'an ha'r eki tarawda da absolyut u'stinlikke iye boladı. To'mendegi kestege itibardı qaratayıq:

	İşlep shıg'arıwg'a ketken jumısshı ku'shinin' jumısalıwı (saatta)	
	O'zbekstanda	Qırg'ızstanda
Plastmassa ıdıs	10	20
Elektr lamposhkası	30	40

Bul boyınsha, O'zbekstanda bir dana elektr lamposhkası ha'm bir dana plastmassa ıdısnı işlep shıg'arıw ushın Qırg'ızstang'a qarag'anda az jumısqı waqtı sarplanadı, yag'ınıy O'zbekstan bul tarawlarda absolyut u'stinlikke iye. Biraq, O'zbekstanda elektr lamposhkasın işlep shıg'arıwdın' alternativ qunı $30 : 10 = 3$ dana plast'massa ıdıstı, Qırg'ızstanda bolsa, $40 : 20 = 2$ dana plastmassa ıdıstı quraydı. Demek, Qırg'ızstan elektr lamposhkasın işlep shıg'arıwda O'zbekstang'a salıstırg'anda salıstırmalı u'stinlikke iye. Ekinshi ta'repten, O'zbekstan plastmassa ıdısnı işlep shıg'arıwda Qırg'ızstang'a salıstırg'anda salıstırmalı u'stinlikke iye. Sebebi, bir dana plastmassa ıdıstı işlep shıg'arıwdın' alternativ qunı O'zbekstanda $10 : 30 = 1/3$ elektr lamposhkasın, Qırg'ızstanda

bolsa, $20:40=1/2$ elektr lamposhkasın quraydı. Sol sebeblı, eger O'zbekstan plastmassa ıdıslap shıg'arıwdı o'zinde qurıp, Qırg'ızstang'a satsa ha'm elektr lamposhkasın Qırg'ızstannan satıp alsa, maqsetke muwapıq boladı. Sebebi, elektr lamposhkasın islep shıg'arıwdın' alternativ qunı O'zbekstanda Qırg'ızstang'a qarag'anda joqarı. Tap sonday, Qırg'ızstan elektr lamposhkasın islep shıg'arıwdı o'zinde qurıp, O'zbekstang'a satsa ha'm plastmassa ıdıstı O'zbekstannan satıp alsa, maqsetke muwapıq boladı. Demek, ha'r bir ma'mleket alternativ qunı basqa ma'mleketlerdege salıstırg'anda az bolg'an tovardı islep shıg'arıp, shetke satıwı lazım. Salıstırmalı u'stinlik teoriyası ullı englishan ekonomist alımı David Rikardo ta'repinen jaratılğ'an.

David Rikardo
(1772 – 1823)

Englishan yekonomisti David Rikardonın' belgili shıg'arması "Siyasiy ekanomika" a'leminde Adam Smitten kiyingi yen' tanıqlı alim sıpatında ta'n alınadı.

David Rikardo Rikardonın' ilmiy izleniwleri xalıqara bazarındağı sawda yerkinligi ma'selelerine qaratılğan. Wol ha'zirgi zaman ekonomistleri salıstırmalı abzallıq qag'ıydaları dep ataytug'ın konsepsiyan birinshi bolıp alg'a surdı.

Rikardo alım sıpatında xalıqara sawdanı tarifler ha'm basqa jasalma tosiqlardan ilajı barınsha boldırmaw ma'mleketler yekonomikası ushın paydalı yekenin tiykarlap berdi.

Salıstırmalı u'stinlik — ma'mlekette qanday da bir tovardı islep shıg'arıwdın' alternativ qunının' basqa ma'mleketlerge salıstırg'anda arzan bolıwı.

İMPORT HA'M EKSPORT

Ma'mlekette islep shıg'arılg'an tovar ha'm xızmetlerdi sırt ma'mleketlerge satıw *eksport* dep ataladı. Tovar ha'm xızmetlerdi sırt ma'mleketlerden satıp alıwg'a bolsa *import* delinedi. Ma'mlekettin' import ha'm eksport qılğ'an tovar ha'm xızmetleri qunının' qosındısı *sırtqı sawda* ko'lemin anıqlaydı. Sırtqı sawda ko'lemi ma'mlekettin' xalıqaralıq sawda-satıq protsessinde qanshama qatnasıp atırg'anın bildiredi. Ma'mlekettin' xalıqaralıq sawda-satıqta qatnasıwının' na'tiyjeliligini, import ha'm eksport ko'lemlerin salıstırıw ja'rdeminde anıqlaw mu'mkin. A'lbette, ha'r bir ma'mleket eksportqa shıg'arıp atırg'an tovar ha'm xızmetler ko'leminin' sırttan alıp kelip atırg'an import tovar ha'm xızmetler ko'leminen ko'p bolıwın qa'leydi. Ma'mlekettin' eksport ha'm import ko'lemi arasındag'ı parq *sırtqı sawda balansın* anıqlaydı. Eger elimizdin' shetke satıp atırg'an eksport tovar ha'm xızmetler ko'lemi elimizge keltirilip atırg'an import

tovar ha'm xizmetler ko'leminen ko'p bolsa, sirtqi sawda balansı on' boladı. Keri jag'dayda bolsa, sirtqi sawda balansı teris bolıp, xalıqaralıq sawda-satiqta mashqalalar payda boladı. Sebebi, tovarlardı shetke satıwdan tu'sken shet el valyutası mug'darı, shetten alıp kelinip atırg'an tovarlardı satıp alıwg'a jetpey qaladı. Na'tiyjede, sirtqi sawdada valyuta qıtshılıg'ı ju'zege keledi.

Ekonomika tariyxınan

Biz qa'dimde ma'mleketimiz aymag'ınan wo'tken ullı jipek joli haqqında bir qansha mag'li'wmatqa iyemiz. Bul jol millodtan alding'i II a'sirge kelip sheklengen. Biraq bunnan bir qansha aldın Wortı Aziyani Qıtay, Hindistan ha'm basqa ma'mleketler menen tu'tastırıp tu'rgan jollar bolg'anın bilesizbe?

Altın joli, Jipek joli, Nefrit joli ha'm lojuvard joli tiykarg'ı atları menen belgili jollar yesaplanadı. Bul jollar arqalı alıp o'tilgen tovarlar (altın, jipek, gu'mis, nefrit, lojuvard) wolarg'a tiykarg'ı atlar bolıwına sebep bolg'an.

Eksport — ma'mlekette islep shıg'arılğ'an ha'm shet ma'mleketlerge satılğ'an tovar ha'm xızmetler.

İmport — shet ma'mleketlerden satıp alıng'an tovar ha'm xızmetler.

Sirtqi sawda ko'lemi — ma'mleket import ha'm eksportın qurawshı tovar ha'm xızmetlerdin' ulıwma bahası.

Sirtqi sawda balansı — ma'mlekettin' eksport ha'm import ko'lemleri ortasındag'ı o'zgesheligi.

SIRTQI SAWDA QURAMI

Elimizdin' xalıqaralıq sawda-satiqtag'ı qatnasıwının' na'tiyjeliligi, onın' eksport ha'm importınin' quramına da baylanıslı boladı. Rawajlang'an ma'mleketler eksportınin' ko'lemi u'lken bolıp, tiykarınan, tayar o'nimlerden ibarat boladı. Rawajlanıp atırg'an eller eksportınin' ko'lemi a'dette kishi bolıp, tiykarınan, shiyki zattan ibarat boladı. Respublikamızdin' sirtqi sawda ko'lemi ha'm quramın talqılaytug'ın bolsaq, ol g'a'rezsizlik jıllarında ha'm ko'lemi jag'ınan, ha'm quramı jag'ınan da jıldan-jılğ'a o'zgerip barmaqta.

2013 – jılı respublikamızdin' sirtqi sawda ko'lemi 28886 mln. AQSH dollarına ten' boldı, bul 2012 – jılğ'a salıstırg'anda 9,8% artıq degeni. Ma'mleketimizdin' 2013-jılı eksport ko'lemi 15087,2 mln. AQSH dolları, import ko'lemi bolsa 13798,8 mln. AQSH dollarınan ibarat. Ma'mleketimiz tiykarınan paxta talshıg'ı, mineral to'gin ha'm ximiyalıq o'nimler, energiya resursları, azıq-awqat o'nimlerin, qara ha'm ren'li metallar, mashina ha'm stanoklar, ha'r qıylı xızmet ha'm tovarlardı eksport etedi. Sonday-aq, sirt ellerden mashina ha'm stanoklar, azıq-awqat o'nimleri, energiya resursların, mineral to'ginler ha'm ximiyalıq o'nimlerdi, qara ha'm ren'li metallardı, ha'r qıylı xızmetler ha'm tovarlardı

satıp aladı. O'zbekstannın' sırtqı sawda ko'leminin' u'lken bo'legi Ullı Britaniya, Germaniya, Rossiya, Qubla Koreya, Shveytsariya, Tu'rkiya, Ukraina, Qazaqstan sıyaqlı ma'mleketler u'lesine tuwrı keledi. Keleshekte O'zbekstannın' xalıqaralıq sawda-satıq protsessinde qatnasın ja'ne de jedellestiriw ushın, shiyki zattan go're, ko'birek tayar o'nimlerdi eksport qılıw, import ornın basıwshı tovarlardı o'zimizde islep shıg'arıp, sırt elden bolsa joqarı texnologiyalı tovar ha'm xızmetlerdi satıp alıw maqsetke muwapıq boladı.

Tapsırma

O'zbekstan Respublikasının' keyingi jılg'ı sırtqı sawdası haqqındag'ı mag'lıwmatlar tiykarında, onın' importı ha'm eksportının' quramı menen ko'lemi ko'rsetilgen diagramma tayarlan'.

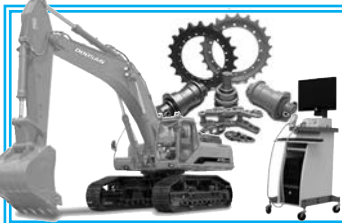
BİLİMİNİZDI SINAP KO'RİN'!

1. Ma'mleketler ne sebepten o'z-ara sawda-satıq islewin tu'sindirip berin'. 2. Ma'mleketler ortasındag'ı sawda-satıqtın' a'hmiyeti neden ibarat? 3. Absolyut ha'm salıstırmalı u'stinlik printsiplerinin' bir-birinen parqı nede? 4. Elimiz qanday tovarlar islep shıg'arıw boyınsha G'MDA ma'mleketlerine salıstırg'anda absolyut u'stinlikke iye? 5. İmport ha'm eksportının' bir-birinen ayırmashılıg'ı nede? 6. Eger bir ma'mleket ekinshi ma'mleketke bazı bir tovardı eksport etip atırg'an bolsa, ekinshi ma'mleket ushın bul tovar ne dep ataladı? 7. Ma'mlekettin' sırtqı sawda ko'lemi neden quralg'an? 8. Ma'mlekettin' sırtqı sawda balansı qashan teris, qashan on' boladı? Bulardın' qaysı bırı ma'mleket ushın paydalı? 9. Sırtqı sawdanın' quramı ma'mleket ekonomikası haqqında qanday mag'lıwmat beredi? 10. "Tek o'zimizde islep shıg'arılg'an tovarlardı satıp alın'! Bunın' menen ma'mleketimiz islep shıg'arıwshılarına ja'rdem bergen bolasız! Ma'mleketimizdegi nırq sonda g'ana pa'seyedi!" degen shaqırıqlarg'a o'z qatnasın'ızdı bildirin'. 11. Dilshad Qayumov firmanın' en' jaqsı menedjeri. Kompyuterde islewde de onın' aldına tu'setug'ını joq. Firmanın' ulıwma jumısına en' ko'p payda keltiriw ushın Dilshad Qayumov qaysı xızmet penen shug'ıllang'anı maqul: a) tek menedjerlik; b) tek kompyuterde islew; d) ha'm kompyuterde, ha'm menedjer bolıp islew.

Buni yeste saqlan'

- Ma'mleketler wo'zara sawda – satıq qılıwına sebepshi faktorlar.
 - tabiiy resurslardın' tegis yemes bo'listirilgenligi
 - yekanomikanın' ayırım tarawlarındag'ı salıstırmalı ustinlik.
 - yekonomikanın' ayırım tarawlarındag'ı absolyut ustinlik
- O'zbekistanın' sırtqı sawda aylanısı jıldan -jılg'a wo'sip, sırtqı sawda barxulla won'

Koreya Respublikasi 2014-2017 jillarda O'zbekistang'a Yekonomiykaliq rawajlanıw ha'm birge islesiw sho'lkemi arqalı 250mln AQSH dollarımugdarında qarjı ajratıwshı rejelestirilmekte.

Bug'an deyin 2013-jıl dekabr ayı jagdayına ko're usı sho'lkem tarepinen O'zbekistanda jeti joybardı amelge asırıw ushın 230mln AQSH dollari ajratılğan

O'zbekstan Respublikası ha'm Koreya Respublikası kishi biznes subektleri wortasında qa'niygeler ha'm texnolgiyalardı wo'zara almasırdı sho'lkemlestiriw, ma'mleket, ma'mleket basqarılıwı, baji xanası ha'm qarjı sektorlarg'a axborat texnologiyaların yengiziw boyınsha birge islesiwdegi islerin dawam yetirriwge kelisip aldı.

Ma'mleketler "Su'rgil" gaz ka'nin u'skenelew joybarı ha'm u'stirt gaz ximiya kompleksi qurılısı shen'berinde de birge islesedi

Samarqant wa'layat quyash yelectro stanciyasi qurılısı joybarı shen'berinde birge islesiw boyınsha jumısshı toparı du'ziwge kelisip alındı.

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Koreya Respublikasına O'zbekistanda joqarı da keltirilgen joybarlardı a'melge asırıwdan qanday payda boladı dep woylaysiz?
2. O'zbekistan Respublikası bul joybarlardı qanday maqsetlerdi go'zlep a'melge asırmaqta?
3. Kishi biznes subektlerdi da'rejesindegi wo'z ara qatnasıqlardıń qanday wo'zine ta'n abzallıqları bar.

4. Joqarıda keltirilgen qatnasıqlar xalıqara wo'z ara paydalı yekonomikalıq qatnasıqlarga mısıl bola ala ma? Juwabınızdı tiykarlan'.
5. Joqarıdagı su'wretler tiykarında O'zbekistan ha'm Qubla Koreya wortasındag'i ekonomikalıq qatnasıqlar haqqında tekst tayarlan.

XALIQARA EKONOMIKALIQ QATNASI-DA'WIR TALABI

Ha'zirgi globallaşan dunyada xalıqaralıq ekonomikalıq qatnasıqlardı jolga qoymastan rawajlanıwǵa yerisiwdin' ilajı joq. Jahande globallaşıw da' rejesi artıp barar yeken, xalıqara ekonomikalıq birlesiwidin' a'hmiyeti de artıp bara beredi. Ma'mleketten ma'mleketke tek g'ana tovarlar yemes ba'lkim jumısshı kushi, kapital ha'm texnologiyalar ag'ip wotiwi kusheyip barmaqta. Iri kompaniyalarg'a bir ma'mleket aymag'i tarlıq qılıp qalmaqta ha'm wolar trans milliy korporaciyalarg'a aylanbaqta.

Xalıqara ekonomikalıq birge islewdi woz waqtında ha'm aqılǵa muwapıq jolga qoyıp alıw ha'r qanday ma'mleket ushın yen' ku'shli za'ru'rlikke aylanıp qaldı.

O'zbekstanda da du'nya yen' rawajlangan ma'mleketler menen yeki ta'repleme ha'm ko'p ta'repleme yekonomikalıq qatnasıqlardı bekkemlew boyınsha ulken isler amelge asırılmaqta. Bul wo'z na'wbetinde ma'mleketimizge ulken ko'lemdegi investiciyalar kirip keliwine, ulken zavod, fabrika ha'm iri imaratlar qurılısına imkaniyat jaratpaqta.

SIRTQI SAWDAG'A TOSIQLAR

Ulıwma alg'anda, ja'ha'n bazarları da ma'mlekettegi ishki bazarlar sıyaqlı ha'mme ushın ashıq ba'seki bazarı bolıwı lazım. Ondag'ı tovar ha'm xızmetlerdin' nırqı bolsa ja'ha'n boyınsha talap ha'm usınistin' o'z-ara qatnasınan kelip shıǵ'ıp belgileniwi kerek. Lekin, o'kinishlisi, a'melde ja'ha'n bazarlarında awhal basqasha. Bazı ma'mleketler o'z ishki bazarların, o'z islep shıǵ'arıwshılardıń sırt el firmaları menen bolatug'ın ba'sekiden qorg'aw maqsetinde, sırtqı sawda-satıqqa tosiq, sheklewlerdi engizedi. Bunday sawda tosiqlarına to'mendegiler kiredi:

1. Tarifler (bajixana bajı) — ma'mleket shegarasın kesip o'tıp atırǵanda alıp kirilip atırǵan tovar yaki xızmet ushın to'leniwi lazım bolǵan salıq to'lemi. Bajixana bajı import tovarları bahasınin' ko'teriliwine alıp keledi. Ma'mleket tarifler ja'rdeminde jergilikli islep shıǵ'arıwshılardı qorg'aydı. Sonday-aq, ma'mleket bajixana bajıdan byudjetti toltırıw ushın da paydalanadı.

2. Kvota — ma'mleket ishki bazarına sırttan keltirilip atırǵan yaki onnan alıp shıǵ'ıp ketip atırǵan tovar ha'm xızmetler ko'lemine ma'mleket ta'repinen ornatiǵan joqarı shegara. Eger kvota qandayda bir tovar importına qoyılǵan bolsa, ma'mleketke onnan ko'p usı tovardan alıp kiriw mu'mkin emes.

3. Sırtqı sawda litsenziyası ha'm basqa tosiqlar — ma'mleketke arawlı ruxsat — litsenziyasız yaki ulıwma alıp kiriw ha'm alıp shıg'ıp ketiw qadag'an etiletug'ın tovar ha'm xızmetler dizimin engiziw sıyaqlı tosiqlar. Ma'selen, Ullı Britaniyag'a ko'mirdi eksport qılıw mu'mkin emes. Sırt el valyutaların erkin almasırdı sheklew menen sırt el firmalarının' ishki bazarg'a kirip keliwin shekleydi.

Ma'mleket milliy islep shıg'arıwshılardı qollap-quwatlaw, jen'illetilgen qarız ha'm salıq jen'illiklerin berip, ma'mlekette islep shıg'arılğ'an o'nimlerdin' sırttan keltirilgen o'nimlerden arzan bolıwın ta'miyinlewi mu'mkin. Ma'mleket ta'repinen ornatılatus'ın bunday sheklewler ha'm is-ilajlar *proteksionizm* dep ataladı. Bunday siyosat, ekonomikanın' krizisten son' tiklenip atırg'an payıtlarında, waqtınshalıq ma'jbu'riy ilaj sıpatında qollanıluwı mu'mkin. Lekin, keyingi payıtlarda sırtqı sawdag'a bir ma'mleket qoyg'an tosiqqa juwap retinde basqa ma'mleketler de qarsı ilajlardı qollag'an jag'daylar tez-tez ushırasıp turıptı. Ma'selen, 2008-jılı AQSH polat islep shıg'arıwshı jergilikli kompaniyalardı qollap-quwatlaw maqsetinde, polat importının' bajısın 8% ten 30% ke shekem asırdı. Bug'an juwap retinde Rossiya AQSH tan qus go'shi importın qadag'an etti. *Sırtqı sawdanı erkinlestiriw* degende og'an qoyılğ'an sheklewlerdi jen'illestirip barıp, ulıwma alıp taslaw tu'siniledi. Ha'zirgi payıtta respublikamız sırtqı sawdanı erkinlestiriw jolınan barmaqta.

Tarif (bajixana baji) — ma'mleket shegarasın kesip o'tip atırg'anda, alıp kirilip atırg'an tovar ushın to'leniwi lazım bolğ'an salıq to'lemi.

Kvota—ma'mleketke sırttan keltirilip atırg'an yaki sırtqa alıp shıg'ıp ketilip atırg'an tovar ha'm xızmetler ko'lemine qoyılğ'an joqarı shegara.

Sırtqı sawda litsenziyası — tovar ha'm xızmetlerdi ma'mleketke alıp kiriw yaki onnan alıp shıg'ıp ketiw ushın beriletug'ın arawlı ruxsatnama.

Proteksionizm—ma'mleket ta'repinen sırtqı sawdanı sheklewge qaratılğ'an is-ilajlar.

Sırtqı sawdanı erkinlestiriw — og'an qoyılğ'an sheklewlerdi jen'illestirip, ulıwma alıp taslaw.

XALIQARALIQ SAWDA SHO'LKEMLERI

Sırtqı sawdanı sheklew boyınsha ma'mleketler ortasındag'ı “urıslar”dan ha'r eki ta'rep te utilatug'ını ayqın. Solay eken, ma'mleketler ja'ha'n bazarın birgelikte, kelisilgen halda basqarıp turıwı maqsetke muwapıq boladı. Sol maqsette, 23 ma'mleket ta'repinen 1947-jılı GATT — sawda ha'm tarifler haqqındag'ı bas kelisimge qol qoyıldı. Bul kelisimge qosılğ'an ma'mleketler o'z-ara ten' sharayatlarda sawda qılıwg'a, import kvotaların biykar qılıwg'a, bajılardı kemeytiwge kelisip aldı. Ha'zir de bul kelisimge 130 dan artıq ma'mleketler ta'repinen qol qoyılğ'an. Endigiden bılay bul kelisimge ag'zaları WTO — Pu'tkil Ja'ha'n sawda sho'lkemine birlesken. XX a'sirde xalıqaralıq

sawda-satiqtin' rawajlanıwı bir qatar ma'mleketler ekonomikasının' keskin ko'teriliwine alıp keldi. Sol sebepli, Evropa ma'mleketleri Evropa Awqamın du'zdi. Ha'zir Evropa Awqamına Frantsiya, İtaliya, Germaniya, Belgiya, Niderlandiya, Lyuksemburg, Ullı Britaniya, İrlandiya, Daniya, Gretsiya, İspaniya, Portugaliya, Avstriya, Shvetsiya, Finlyandiya sıyaqlı bir qatar Evropa ma'mleketleri ag'za bolıp, olar ortasındag'ı barlıq sawda tosiqları alıp taslang'an. Ha'tte, 2002-jıl yanvardan baslap bul ma'mleketlerde ulıwma pul birligi — evro qatnasqa kiritildi. Qubla-Shıg'ıs Aziya ma'mleketleri assotsiatsiyası (ACEAN) da ekonomikalıq sheriklik sho'lkemi bolıp, og'an İndoneziya, Malayziya, Filippin, Singapur, Tailand ha'm Bruney ma'mleketleri kiredi.

O'ZBEKISTAN RESPUBLIKASI HA'M KOREYA RESPUBLIKASININ' YEKONMIKALIQ QARIM-QATNASLARI.

O'zbekistan Respublikası ha'm Koreya Respublikası wortasındagı ekonomikalıq qarım-qatnaslardı' jaqsı xalıqaralıq ekonomiykalıq qatnasıqlarg'a mısıl yetip ko'rsetse boladi. Qubla Koreya O'zbekistannın' yen' iri xalıqara sawda birge islewshisinin' biri.

Yeki ma'mleket wortasındag'ı wo'z ara sawda ko'lemi jil sayın artıp barmaqta 2013-jıl na'tiyjesi boyınsha sawda aylanısı 2.121millard AQSH dolların quradı. Qubla Koreya menen ekonomikalıq birge islesiw tiykargı jonelisi bolıp, jana ha'm modernizaciya qılınıp atırgan karxanalarda zamanag'oy texnologiyalardı iske qosıw bolıp yesaplanadı. Ha'zirgi waqıtta O'zbekistan ha'm Koreya Respublikası wortasında 200 den artıq kelisimlerge qol qoyı'lg'an. Koreya Respublikası O'zbekistannın' yen' iri investrlarının' biri. Son'g'ı jıllarda ma'mleket investicion bagdarlaması tiykarında 1.5 milliard AQSH dollarına iye investiciyalar wo'zlestirildi.

O'zbekistanda 418 Qubla Koreya ka'pitalı qatnasıwındagı karxana jumıs alıp barılmaqta. Sonan 70-100% Qubla Koreya kapitalına tiykarlang'an jen'il taw - ka'n metallurgiya, ximiya, azıq-awqat sanaatı, mashina islep shi'g'ari'w, metaldı qayta islew, sawda-satıq, uy- jay kommunal xojalıg'ı, densawlıqtı saqlaw ha'm xızmet ko'rsetiw tarawlarında jumıs alıp barılmaqta.

O'zbekistan Respublikası ha'm Koreya Respublikası strategik birge islesiw ha'm ha'r ta'repleme wo'z ara paydalı birge islesiwdi rawajlandırıwg'a u'lken a'hmiyet beredi. Usı maqsette ma'mleketler avtomobil, awıl xojalıq mashina islep shi'g'ari'w', elektrotexnika tarawlarında birge islesiwdi kusheyttirip atir.

BİLİMİN'İZDİ SINAP KO'RİN'!

1. Ma'mleketler sırtqı sawdanı ne sebepten sheklewge ma'jbu'r boladı?
2. Sırtqı sawdanı qanday usıllar menen sheklew mu'mkin?
3. Sırtqı sawdanı

sheklewge qaratılǵ'an ha'r bir is-ilajdın' unamlı ha'm unamsız ta'replerin talqı-lan'. 4. Sırtqı sawdanı sheklewden kim zıyan ha'm kim payda ko'redi? 5. Xalıqaralıq sawda sho'lkemleri qanday maqsette du'ziledi? 6. Qanday xalıqaralıq sawda sho'lkemlerin bilesiz? 7. 1980-jılı AQSH hu'kimeti ta'repinen Yaponiya avtomobillerinin' AQSH bazarlarına kirip keliwin sheklew maqsetinde ornatılǵ'an kvota ta'sirinde Amerika avtomobilleri 400 dollarg'a, Yaponiya avtomobilleri bolsa 1000 dollarg'a qımbatladı. Nege bunday bolǵ'anın tu'sindiriwge urınıp ko'rin'. 8. O'zbekistan menen Qubla Koreya wortasındag'ı qarım -g'atnaslardın' a'puayı xalıqaralıq sawda -satıq qatnasıqlarındag'ı ayırmashılıqların sanap ko'rsetin'. 9. Koreya Respublikası menen wo'zara ha'mkarlıqta ekonomikamızg'a zamanago'y texnologiyalardın' kiriwine ulken itibar qaratılıp atırǵ'anlıǵ'ının' ma'mleketimiz rawajlanıwı ushın qanday a'xa'miyeti barr? 10. Koreya Respublikasının' ma'mleketimiz ekonomikasına ulken ko'lemde investitsiyalar kiritip atırǵ'anlıǵ'ı menen hukümetimiz ta'repinen isbilermenler ushın jaratılıp atırǵ'an sha'rt-shar-yıtlar wortasında qanday baylanıs bar? 11. Ma'mleketimizdin' Qubla Koreya menen ekonomikalıq qarım-qatnasları paydalılıǵ'ına o'mirden mısallar keltirin'.

Shama menen bir tu'rdegi tovar bir ma'mlekette 1000 AQSH dollar, yekinshi ma'mlekette bolsa 800 AQSH dolları wo'zine tu'ser bahası islep shıǵ'arılsın.

1) 1-Ma'mleket ha'm yekinshi ma'mleket wortasındagı yerkin sawda-satıqtan: a) yeki ma'mleket puxaraları, b) bir ma'mleket hukimeti, d) yeki ma'mleket islep shıǵariw kompaniyaları, e) bir ma'mleket islep shıǵariw kompaniyalarınan qaysi biri ko'birek ma'pdar boladı? nege?

2) 1-Ma'mleket hu'kimeti bul sharayatta sizin'she qanday shara ilajlardı ko'riw lazım?

3) Woylap ko'reyik 1-ma'mleket hu'kimeti 2-ma'mlekettin' ha'r bir tovarına 300 AQSH dollar salıq belgiledi. 1-ma'mleket bazarında qanday wo'zgerisler juz beriwi mu'mkin? Bul qarardan: a) 1-ma'mleket tutınıwshıları b) 1-ma'mleket hukimeti d) 1-ma'mleket islep shıǵ'arıw kompaniyaları' e) 2-ma'mleket islep shıǵ'arıw kompaniyalarının' qaysı biri kobirek zi'yan ko'redi? Juwabin'izdı tiykarlan'?

Buni este saqlan'!

- Xalıqaralıq sawda du'nıya boyınsha bazarlardın' ashıq bolıwın talap etedi. Lekin, bazardın' ashıq bolıwı bazı ma'mleketler ekonomikasına unamsız ta'sir ko'rsetedi. Sol sebepli, geyde ma'mleketler xalıqaralıq sawdag'a bir ta'repleme bajxana baji, kvota sıyaqlı tosıqlardı ornatiwg'a ma'jbu'r boladı.

- Xalıqaralıq sawda ma'mleketlerdi bir-birine ekonomikalıq ta'repten qattıraq baylap qoyadı.

SIRT EL MA'MLEKETLERI VALYUTALARININ KURSI

2014-jul 10-mart

Sirt el valyutasinin' ati	Satip aliw, swmda	Satiw, swmda
1 AQSH dollari	2243	2246
1 EVRO	3085	3115
1 inglís funt sterlingi	3753	3787
10 yapon yenasi	217	218

JEDELLESTIRISHI SORAW HA'M TAPSIRMALAR

Aytayiq, isbilermen Evropa ma'mleketleri boylap xizmet saparina atlandi. A'lbette, og'an sapar qa'rejetleri ushin sirt el valyutasi — evro kerek boladi. Isbilermen O'zbekstan swmin evrog'a almastiriw ushin Milliy banktin' valyuta almastiriw shaqapshalarinan birine kirdi ha'm diywalg'a ildirilgen, joqarida su'wretlengen kestege ko'zi tu'sti.

1. Eger ol bir million swmd: a) evrog'a; b) AQSH dollarina; d) inglís funt sterlingine almastirmaqshi bolsa, og'an qansha sirt el valyutasi beriledi?
2. Eger o'l sapardan qaytip kelip, 200 evroni swmg'a almastirmaqshi bolsa, o'g'an bankte qansha swm beredi?

VALYUTA BAZARI

Ha'r bir ma'mleket ishki bazarında sawda-satıqtı a'melge asırıw ushin qatnasqa o'z pul birligin—milliy valyutasın shıg'aradı. Ma'mleket aymag'ında milliy valyutada sawda-satıq islenedi. O'zbekstang'a Germaniyadan a'sbap-u'skenelerdi satıp alıw ushin evro kerek. Germaniyag'a O'zbekstannan paxta talshıg'ın satıp alıw ushin bolsa, o'zbek swmı kerek boladı. Demek, xalıqaralıq bazarda sawda-satıqtı ha'r tu'rli ma'mleketlerdin' valyutalarında alıp barıwg'a tuwrı keledi. Na'tiyjede, bir ma'mleket valyutasın ekinshi ma'mleket valyutasına almastirıwg'a mu'ta'jlik tuwıladı.

Valyuta — ma'mleketlerdin' pul birliklerinin' ulıwmalasqan atı.

Bilesiz be?

Turli ma'mleketlerdin' pul birliklerinin' dunya boyınsha ta'n oling'an belgileri bar. Solardan ayırımların keltiremiz:

£ — inglís funt sterlingi; \$ — AQSH dollari; € — evro; ¥ — yapon yenasi.

VALYUTA KURSI DEGEN NE?

Bir ma'mleket pul birliginin' basqa ma'mleket pul birligindegi nıraqı, *valyutanın' almasıw kursı* dep ataladı. O'zbekstanda sırt el valyutasının' almasıw kursı onın' bir birligin satıp alıw ushın to'lew lazım bolg'an swm mug'darına ten' boladı. Ma'selen, O'zbekstanda 2014-jıl 17-martta AQSH dollarının' satıp alıw kursı 2243 swmdı, evronın' kursı 3085 swmdı qurag'an. A'dette, bir ma'mleket valyutasının' kursı ekinshi ma'mleket valyutasının' kursı menen salıstırılıp atırg'anda bul valyutalardıń AQSH dollarına qatnası kursınan da paydalanıladı.

Valyutanın' almasıw kursı — bir ma'mleket valyutasının' basqa ma'mleketin' pul birliginde ko'rsetilgen nıraqı.

Konvertatsiya — bir ma'mleket valyutasın basqa ma'mleketler valyutasına almasıw imkanıyatı.

VALYUTA KURSI QALAY ANIQLANADI?

Eki ma'mleket bir-biri menen import-eksport sawda-satıq baylanısların alıp barar eken, birinshi ma'mleketin' ekinshi ma'mleket valyutasına, ekinshi ma'mleketin' birinshi ma'mleket valyutasına talabı payda boladı. Bul bolsa ha'r bir ma'mleket valyutasına salıstırg'anda, tap tovarlarg'a bolg'anınday, talap ha'm usınıstı keltirip shıg'aradı. Ma'mleket valyutasının' kursı og'an bolg'an talap ha'm usınısqı qatnastan qa'liplesedi. Ma'mleketten eksport etip atırg'an tovarlar ko'lemine qarap, ma'mleket valyutasına bolg'an talap qa'liplesedi. Ma'mleketten ko'p tovar eksport qılınsa, ma'mleket valyutasına bolg'an talap sonsha artadı. Ma'mleket valyutasının' usınısı bolsa, bul ma'mleketin' basqa ma'mleketten satıp almaqshı bolg'an import tovarlarının' ko'lemine kelip shıg'ıp qa'liplesedi. Ma'mleket ushın qansha ko'p import tovarları kerek bolsa, ma'mleket valyutasının' usınısı da sonsha ko'p boladı.

Bilesiz be?

O'zbekistan Respublikasında sırt el valyutasının' swmg'a salıstırg'andag'ı kursın O'zbekistan Respublikası Oraylıq banki belgilep beredi.

VALYUTA KURSI NEGE O'ZGEREDI?

Valyuta kursının' o'zgeriwine, a'dette, og'an bolg'an talap ha'm usınıstın' o'zgeriwi sebep boladı. Eger, Rossiyanın' O'zbekistan tovarlarına bolg'an talabı O'zbekistannın' Rossiya tovarlarına bolg'an talabınan kemeysel, Rossiya rublinin' O'zbekistan swmına salıstırg'anda kursı ko'teriledi. Yag'niy, bir rubl aldın 40 swm turg'an bolsa, endi 42 swm boladı. Kerisinshe bolsa, rubldin' kursı tu'sedi. Arasında, ma'mleket sırtqı sawdanı ta'rtipke salıw, ma'mleketin' ishki

bazarın qorg'aw maqsetinde, valyuta kursların ra'smiy tu'rde ko'teriwi yaki kemeytiriwi de mu'mkin. Bug'an aylanıstaq'ı milliy valyutanı ko'birek shıg'arıw yaki kemeytiw arqalı da erisiw mu'mkin. Ma'selen, aylanısqa ko'p mug'darda milliy valyuta shıg'arılsa, onın' sırt el valyutasına salıstırg'andag'ı ko'lemi ko'beyip, milliy valyuta kursı tu'sedi. Sırt el valyutasının' kursı bolsa ko'teriledi. Arasında ma'mleket milliy valyutası kursın ko'teriw maqsetinde, oraylıq bank qorındag'ı sırt el valyutasınan ko'p mug'darda ishki bazarg'a shıg'aradı. Bul jag'dayda, bazarda bir birlik milliy valyutag'a sa'ykes kelgen sırt el valyutasının' mug'darı asadı, yag'niy sırt el valyutasının' kursı tu'sedi. Demek, tap tovarlar sıyaqlı bazarda sırt el valyutası ko'beyse, onın' nırqı — yag'niy kursı tu'ser eken. Ma'mleket milliy valyutasının' kursı ma'mleket ekonomikasının' aynası esaplanadı. Onın' bir tegis, a'ste-aqırın o'zgeriwi ma'mleket ekonomikasının' sa'tli rawajlanıp atırg'anınan da'rek beredi.

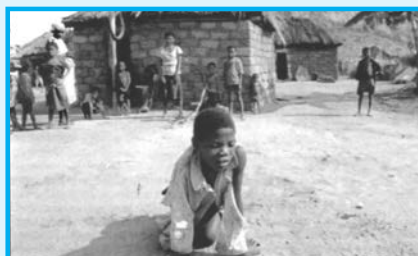
Tapsırma

Eski gazeta ha'm jurnallar betlerinen ha'm internetten respublikamız valyutası kursı haqqındag'ı mag'lıwmatlardı toplan' ha'm onın' o'zgeriwin talqılan'.

BİLİMİN'İZDİ SINAP KO'RİN'!

1. Valyuta bazarına ne sebepten talap tuwıladı? 2. Valyutanın' almasıruw kursı ne ha'm ol qanday faktorlar ta'sirinde qa'liplesedi? 3. Milliy valyutanın' kursı asatug'ın ha'm kemeyetug'ın jag'daylarg'a eki mısaldan keltirin'. 4. Milliy valyutanın' almasıruw kursın ma'mleket qanday jollar menen basqarıwı mu'mkin? 5. Milliy valyutanın' almasıruw kursına ma'mlekettegi inflyatsiya qanday ta'sir ko'rsetedi? 6. Sırt el valyutası kursının' o'zgeriwi import ha'm eksport ko'lemine qanday ta'sir etedi? 7. To'mendegi berilgen faktorlar ta'sirinde milliy valyutamızdın' kursı qalay o'zgeredi? a) O'zbekstanda turizm rawajlanıp ketti; b) aylıqlar ko'beyildi; d) sırt el valyutasındag'ı amanatlar ushın beriletug'ın bank protsent stavkaları asırıldı; e) isbilermenlerge jen'illetilgen kreditler beriw ko'lemi astı; f) sırt ellerde islep atırg'an o'zbek qa'nigelerinin' sanı astı. 8. Eger AQSH dollarının' swmg'a qarag'anda kursı o'sse, ma'mleketimiz ushın eksport qılıw jaqsıma yamasa import qılıw jaqsı ma? Juwabın'ızdı tiykarlan'. 9. Ko'z aldimizg'a keltireyik, keshe Amerika bankı 14 mln. evronı 16 mln. dollarg'a, bu'gin bolsa 20 mln. dollardı 18 mln. evrog'a almasırdı. Bunın' natiyjesinde dollardıń evrog'a salıstırg'andag'ı kursı bu'gin keshegige qarag'anda o'sti me yamasa kemeydi me? Qanshag'a?

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Joqaridag'ı su'wretlerde qanday mashqalalar su'wretlengen? Olar haqqında ken'irek aytip berin'.
2. Ja'ne qanday du'nya ekonomikasının' mashqalaların bilesiz?
3. Bul mashqalalardın' kelip shıg'ıw sebeplerin anıqlan'.
4. Bul mashqalalardın' ma'mleketimiz ekonomikasına, pu'tkil du'nya ekonomikasına qanday ta'siri bar?
5. Olardı sheshiwdin' qanday jolların usınıs etesiz?
6. Ha'r bir ma'mleket bul mashqalalardı o'zinshe sheshiw imkaniyatına iye me?
7. Ja'ha'n ekonomikasının' globallasıwı ha'm onın' mashqalaları haqqında ne esitkensiz?

JER JU'ZINDE TINISHLIQTI SAQLAW

Sonday ekonomikalıq mashqalalar bar, olar ha'mme ma'mleketlerge tiyisli. Jer ju'zinde tınıshlıqtı saqlaw adamzat aldında turg'an en' a'hmiyetli mashqalalardın' biri. Bir qarag'anda siyasiy ma'seledey bolıp ko'ringen bul mashqala tikkeley ekonomika menen de baylanıslı. Adamzat tariyxı sonnan da'rek berip turıptı, ha'r qanday urıs du'nya xalıqlarının' jıllar, a'sirler dawamında jaratqan ekonomikalıq o'nimlerin bir zamatta joq qıladı. Ja'miyet ha'm ekonomika rawajlanıwın bolsa

Ha'zirgi kunde jer ju'zinde ha'r ku'ni 3 milliard dollar qarji a'skeriy maqsetler ushin sarplanbaqta. Tap usi ku'nlerde bolsa du'nyanın' tu'rli mu'yeshlerinde ha'r segiz adamnan biri ash-jalan'ash ku'n keshirmekte. Adamzat insapqa kelip, a'skeriy qa'rejetlerdi tinishliq jolına isletse, bunnan ha'mme ma'pdar bolıwı mu'mkinligine hesh kim gu'manlanbasa kerek. Lekin, mashqalanın' sheshimi bunshelli an'sat emes. Bul ma'selede a'skeriy qa'rejetlerge ju'da' kem qarji sarplap, ekonomikalıq rawajlanıwda aldın'g'ı orınlarg'a shıg'ıp alg'an Yaponiya, Shvetsiya, Norvegiya sıyaqlı ma'mleketler jolınan barıw jalg'ız sheshim esaplanadı.

QORSHAG'AN ORTALIQTIN' PATASLANIWI

Alımlardıń pikirinshe, insaniyattın' ekonomikalıq xızmetleri na'tiyjesinde qorshag'an ortalıqtın' ha'dden tıs pataslanıwı, ha'r qanday urıstan da jamanıraq aqıbetke alıp keliwi mu'mkin. Hawa ha'm suwdın' pataslanıwı, topıraq quramının' o'zgeriwi na'tiyjesinde u'lken jer maydanlarınan' paydalanıwıg'a jaramsızlanıp barıwı, aqır-aqıbetinde insannın' tirishiligin de qa'wip astına qoyıwı mu'mkin. Ta'biyat, onın' tek 1 protsent bo'legine insan ta'repinen zıyan jetkizilgende g'ana o'zin-o'zi emlep, tikley alıwı mu'mkin. Lekin, ha'zirden-aq insan ta'biyatqa 10 ma'rte ko'p azar bermekte. Bunın' na'tiyjesinde, Jer ju'zinde haslına qaytarıp bolmaytug'ın o'zgerisler payda bolmaqta. Adamzat salamatlıg'ı barg'an sayın to'menlep barmaqta. Qorshag'an ortalıqtı qorg'aw maqsetinde ma'mleketler ta'repinen bir qatar kelisimlerge qol qoyılg'an. Ta'biyattı qorg'aw boyınsha ja'ha'n fondı "Green peace" xalıqaralıq sho'lkemi, respublikamızdag'ı xalıqaralıq fondlar ha'm ekologiya ha'reketi jumıs alıp barmaqta.

SHIYKI ZAT HA'M ENERGIYA QITSHILIG'I

Jer ju'zinde ta'biyiy resurslar mug'darı sheklengen, olar og'ada tegis emes bo'listirilgenligi belgili. Na'tiyjede, million jıllar dawamında toplang'an jer astı baylıqları insaniyattın' XX—XXI a'sirdegi 200 jıllıq ekonomikalıq xızmeti sebepli tawsılıwı mu'mkin. Tiykarg'ı energiya da'rekleri bolıp esaplang'an neft, gaz ha'm ko'mir qorları XXI a'sirde-aq tawsılıwı shamalanbaqta. Eger XXI a'sirde basqa energiya da'rekleri ashılmasa, insaniyat awır ekonomikalıq qıtshılıqqa dus keliwi mu'mkin.

EKONOMİKALIQ RAWAJLANIWDIN' TEGIS EMESLIGI

Du'nya boyınsha ha'r jılı jaratılıp atırg'an ekonomikalıq baylıq, materiallıq baylıqlardıń 85 protsenti Jer ju'zi xalqının' 17 protsenti jasap atırg'a 25 ma'mleket xalqı ta'repinen paydalanılmaqta. Ma'mleketlerdin' ekonomikalıq rawajlanıw da'rejesi ortasındag'ı parq ku'n sayın u'lkeyip barmaqta. Bay ma'mleketler ja'ne bayıp, ka'mbag'al ma'mleketler bolsa ha'dden tıs ka'mbag'allasıp barmaqta. Bul jag'day

ja'h'an ekonomikasının' globalasıwı natiyjesinde ja'nede artıp barmaqta. Du'nya ju'da' bay ha'm ka'mbag'al ma'mleketlerden quralg'an eki polyasqa ayırılıp barmaqta. Bul o'z na'wbetinde, keleshekte du'nya ko'lemindegi sotsiallıq kelispewshilikti, siyasiy ha'm ekonomikalıq qıtshılıqtı keltirip shıg'arıwı mu'mkin.

AZIQ-AWQAT QITSHILIG'I HA'M ASHLIQ

Jer ju'zindegi ta'biyy o'nimler en' ko'p bolg'anda bir milliard adamdı bag'ıwg'a jetedi eken. Ha'zirdin' o'zinde Jer ju'zinde 6 milliard xalıq jasamaqta. Na'tiyjede, du'nya xalqının' u'lken bo'legi ash-jalan'ash ku'n keshiriwge ma'jbu'r bolmaqta. Jaqın 100 jıllıqta insaniyat bir waqıtta azıq-awqat qıtshılıg'ı ha'm ashliq mashqalasına dus keliwi mu'mkin. Joqarıda sanalg'an du'nya ko'lemindegi ekonomikalıq mashqalalardı tek ha'mme ma'mleket birigip, du'nya ekonomiasın aqılg'a muwapıq basqarg'an jag'dayda g'ana sheshiw mu'mkin.

JA'HA'N EKONOMİKASININ' TU'RLI DAG'DARISQA MAYILLIGI

Ja'ha'n ekonomiası bazar ekonomiası sharayatında tu'rli krizislerge dus kelip turadı. Bul jag'day bazar ekonomiasının' bir tu'rli illetlerdin' aldın alıwg'a bolg'an sharasızlıg'ınan kelip shıg'adı. Bazar ekonomiasının' bul kemshiligi aqıbetinde waqtı-waqtı menen tu'rli ma'mleketlerde ha'r tu'rli krizisler bolıp turadı. Bul krizisler teren'lesip ketip, basqa ma'mleketlerge de o'tip, du'nya ju'zlik ko'lemge ko'shse, ja'ha'n krizisine alıp keledi. Ja'ha'n krizisine 2008 – jılı baslang'an finanslıq – ekonomikalıq krizisti mısıl qılıp keltiriw mu'mkin. Bul haqqında keyingi temada tolıq toqtalamız.

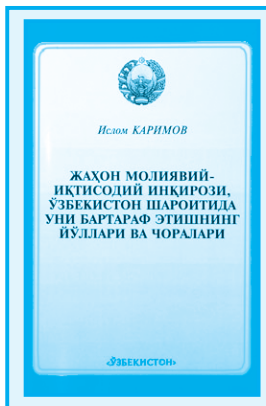
BİLİMİN'IZDİ SINAP KO'RİN'!

1. Ja'ha'n ekonomiasının' qanday mashqalaların bilesiz?
2. Ekonomika ha'm ekologiya arasındag'ı qarama-qarsılıq qalay kelip shıqqan?
3. Azıq-awqat qıtshılıg'ı mashqalasın qalay sheshiw mu'mkin?
4. Shiyki zat ha'm energiya qıtshılıg'ı mashqalasın qalay sheshiw mu'mkin?
5. Ja'ha'n ekonomiasının' globalasıwı ha'm onın' mashqalaları haqqında ne bilesiz?

Buni este saqlan'!

- Ja'ha'n ekonomiasının' barg'an sayın rawajlanıp barıwı insaniyat aldına ko'p g'ana mashqalalardı qoymaqta.
- Bul mashqalalardı du'nya ja'miyetshiligi birlesip sheshpese, keleshekte insaniyat awır ekonomikalıq qıtshılıqqa dus keliwi mu'mkin.

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Bankler ma'mleket ekonomikasida qanday a'hmiyetke iye?
2. O'ndirislik ka'rxana ha'm firmalardın' bankler menen qatnasig'ı degende neni tu'sinesiz?
3. "İpotekalıq kredit" degende neni tu'sinesiz? 3-su'wrettegı jaydı kredit tiykarında satıp alıw mu'mkinligi haqqında qanday mag'lıwmatqa iyesiz?
4. 2008-2009-jıllarda baqlang'an ja'ha'n finanslıq-ekonomikalıq krizisi haqqında ne bilesiz?

JA'HA'N FINANSLIQ-EKONOMİKALIQ KRİZISININ' KELIP SHIG'IW SEBEPLERI

Ja'ha'n finanslıq-ekonomikalıq krizisi AQSH ipotekalıq kreditlew sistemasında 2008-jılı kelip shıqqan qıtshılıqtan baslandı.

AQSH banklerinin' bir neshe jıllar dawamında pul menen ta'miynlenbegen ipoteka kreditlerin beriwi aqıbetinde kreditke berilgen pullar bankke qayıtıp kelmegen. Natıyjede, bul banklerdin' to'lew qa'bıliyeti to'menlep, bankrot da'rejesine kelip qaldı. O'ndirislik ka'rxanaları bankten kredit alalmag'anlıg'ı sebepli, o'z islep shıg'arıw ko'lemlerin kemeytiwge ma'jbur boldı. Bul o'z na'wbetinde, jumıssızlardın' sanı ko'beyiwine alıp keldi. Bunday qıtshılıq ma'mleket ko'lemine ko'terildi ha'm AQSH ekonomikası menen u'zliksiz baylanıslı bolg'an du'nyanın' bir qatar ma'maleketlerinde o'z ta'sirin ko'rsetti. Aqır-a'qıbetinde, ja'ha'n finanslıq-ekonomikalıq krizisi ju'zege keldi.

JA'HA'N FINANSLIQ-EKONOMİKALIQ KRİZISININ' AQIBETLERI

Ja'ha'n finanslıq-ekonomikalıq krizisi na'tiyjesinde 2008-2009-jıllarda AQSH, Kanada, Evropa Awqamı, Yaponiya, Ukraina ha'm basqa bir qatar ma'mleketlerde og'ada ashınarlı jag'day ju'zege keldi. Bul ma'mleketlerde ko'plep kompaniyalar, ka'rxanalar ha'm firmalar bankrot boldı. 2008-jıl na'tiyjesine ko're, AQSH JİO' ko'lemi 3,8% ke pa'seydi, jumıssızlıq sanı bolsa 2,2 mln. adamnan asıp ketti. Yaponiyada bolsa JİO ko'lemi 3,1 % ke pa'seydi, jumıssızlıq da'rejesi bolsa 4,4 % ke jetken. Evropa awqamına ag'za bolg'an ma'mleketlerde sanaat islep shıg'arıw 12% ke tu'sip ketti.

Puqaralardın' da'ramatları kemeyiwi ha'm erten'gi kunge isenimsizligi artıwı aqıbetinde avtomobil sawdası Evropada 27 % ke tu'sip ketti.

2008-jılı baslang'an ja'ha'n finanslıq-ekonomikalıq krizisin ha'r qanda ma'mlekettegi ko'lemi ha'm aqıbetleri to'mendegi ko'rsetkishlerden kelip shıg'ıp bahalanadı:

- ma'mlekettin' finans-valyuta sistemasının' turaqlılıg'ı;
- bank sistemasının' to'lew qabılıyeti, olardın' sırt el ha'm xalıqaralıq banklerge qarasilig'ı;
- ma'mleket ekonomikasının' turaqlılıg'ı ha'm ba'sekige shıdamlılıq da'rejesi.

KRIZISTIN' O'ZBEKSTAN EKONOMİKASINA TA'SIRI

A'llette, ja'ha'n finanslıq-ekonomikalıq krizisinin' ta'siri O'zbekstandı da shetlep o'tpedi, sebebi, respublikamız xalıqaralıq birge islesiwidin' ha'm ja'ha'n finanslıq-ekonomikalıq bazarının' ajralmas quramlı bo'legi esaplanadı.

Ja'ha'n bazarında talaptın' paseyip barıwı aqıbetinde O'zbekstan eksport qılatug'ın qımbat bahalı ha'm ren'li metallar, paxta, uran, neft o'nimleri, mineral to'ginler ha'm basqa o'nimlerdin' nırqı tu'sip ketti. Bul bolsa o'z nawbetinde, ka'rxanalar paydasının' kemeyiwine alıp keldi. İşlep shıg'arıw pa'seyiwine, aqır-aqıbetinde, makroekonomikalıq ko'rsetkishlerimizdin' o'siwine unamsız ta'sir ko'rsete basladı.

Biraq, keyingi jıllarda ma'mleketimiz ekonomikalıq ha'm finanslıq mumkishiliginin' puxta tiykarı, finans-bank sistemasının' isenimli basqarıw mexanizmleri o'z waqtında du'zilgenligi ha'm bekkemlengenligi ja'ha'n finanslıq-ekonomikalıq krizisinin' respublikamız ekonomikasına ta'sirin birqansha jumsartıw mu'mkinshiligin berdi.

KRIZISTI SAPLASTIRIW JOLLARI HA'M İLAJLAR

2008-jılı baslang'an ha'm barg'an sarayın teren'lesip baratırg'an ja'ha'n finanslıq-ekonomikalıq krizisinin' ta'siri ha'm onın' unamsız aqıbetleri, ju'zege kelgen jag'daydan shıg'ıw jolların izlew — ja'ha'n ekonomikası aldında turg'an u'lken mashqalalardan biri.

Usı mashqalanın' O'zbekstan sharayatında sheshimi haqqında anıq ko'zqaraslar ha'm a'meliy sheshimler Prezidentimiz İ.A.Karimovtın' «Ja'ha'n finanslıq-ekonomikalıq krizisi, O'zbekstan sharayatında onı saplastırıw jolları ha'm ilajları» dep atalg'an kitabında to'lıq jarıtıp berilgen.

Respublikamız ekonomikasındag'ı real awhal ha'm sharayatlardı esapqa alıp, 2009-2012-jıllar dawamında a'melge asırıw ko'zde tutıl'g'an finanslıq-ekonomikalıq krizistin' aldın alıw, onın' ta'sirin kemeytiwge qaratil'g'an is-

ilajlar bag'darlaması islep shıg'ıldı ha'm o'nı a'melge asırıw baslap jiberildi. Usı bag'darlama to'mendegi jo'nelisler boyınsha is-ilajlardı o'z ishine alg'an:

– ma'mleketin' finanslıq-ekonomikalıq, byudjet, bank-kredit sistemasın turaqlı ha'm uzliksiz islewin tamiynlew ha'm onı bekkemlew;

– ekonomikanın' real sektori tarmaqları ha'm ka'rxanalarına ja'rdem beriw;

– xalıqtı sotsiallıq qollap-quwatlaw.

«Kriziske qarsı sharalar bag'darlaması» to'mendegi wazıypalardı sheshiwge qaratılǵ'an:

– ka'rxanalardı modernizatsiya qılıw, zamanago'y texnikalıq ha'm texnologiyalıq qayta u'skenelew;

– eksportqa o'nim shıg'aratug'ın ka'rxanalardı ha'r ta'repleme qollap-quwatlaw;

– qatan' u'nemli sistemanı engiziw, o'nimnin' o'zine tu'ser bahasın pa'seytiw esabınan ka'rxanalar ba'sekilesiwin asırıw;

– jergilikli islep shıg'arıwshılardı qollap-quwatlaw;

– energiyanı tejewdin' na'tiyjeli sistemasın engiziw ha'm energiyadan paydlanıwdı kemeytiw.

«Kriziske qarsı ilajlar bag'darlaması»nın' puxta islep shıg'ılǵ'anlıǵ'ı ha'm onı izbe-iz, asıqpay a'melge asırıwg'a kirisilgenligi 2009-jılda-aq o'zinin' birinshi na'tiyjelerin berdi. Aytıp o'tiliwi tiyis, finans-bank sistemasın bekkemlew barısında to'mendegi na'tiyjelerge erisildi:

– 2008-2009-jıllarda kommertsiyalıq banklerdin' ulıwma kapitalı 2 esege ko'beydi;

– ma'mleket ta'repinen bankler ustav fondına 500 mlrd. swm qosımsha qarjı ajratıldı;

Tariyxqa na'zer

Bazar ekonomikasının' eki ju'z jıldan aslamıraq tariyxı dawamında, XIX a'sirde-aq ko'plegen rawajlang'an ma'mleketler ekonomikalıq kriziske dus kelgen. Bunday jag'daylarda tek g'ana bir neshe ayırıqsha alıng'an tovarlar bazarlarında emes, al pu'tkil ma'mleket ko'leminde ekonomikalıq iskerликтin' paseiwi baqlang'an. Mısal ushın, XX a'sirdin' 30-jıllarında AQSH ta «Ullı dipressiya» dep atalg'an ekonomikalıq krizis dawirinde JMO' ko'lemi 31% ke tu'sken, tovarlar nırqları 40% ke asqan, jumıssızlıq da'rejesi 8 ma'rte asıp, miynetke jaramlı xalıqtın' 25% in qamtıp alg'an. Bul krizisten AQSH XX a'sirdin' 40-jıllarında ekinshi ja'ha'n urısı waqtında awqamlas ma'mleketlerge qural-jaraq jetkerip beriw arqalı shıg'ıp ketti.

- bankler ulıwma kapitalı fizikalıq ha'm yuridikalıq ta'repler esap-betlerindegi qarjılarınan 2 ese artıq bolıp, olardıń to'lewge da'rejesi asırıldı;
- puqaralar amanatları ko'lemi 2009-jılı 7 esege astı.

Tsitatalar

Bu'gingi ku'nde 3 milliard 200 million AQSH dollarınan artıq ustav fondına iye bolg'an O'zbekstan Respulikası tikleniw ha'm rawajlanıw fondı jumısına u'lken a'hmiyet berilmekte. Jaqın keleshekte usı Fond aktivlerin 5 milliard AQSH dollarına jetkeriw ko'zde tutılǵ'an. O'tken 2008-2009-jıllar dawamında onlap iri sanaat ha'm infra-strukturalıq imaratlar qarjılandırılǵ'an ha'm birgelikte qarjılandırıw ushın Fond ta'repinen 550 million AQSH dollarınan ziyat ko'lemde kreditler ajratıldı.

İ.A. Karimovtıń «Ja'ha'n finanslıq-ekonomikalıq krizisi, O'zbekstan sharayatında onı saplastırıw jolları ha'm ilajları» kitabınan

BİLİMİNİZDI SINAP KO'RIN'!

1. Ja'ha'n finanslıq-ekonomikalıq krizisinin' payda bolıwının' sebepleri nede?
2. Ne sebepten usı krizis du'nya boyınsha global mashqalag'a aylandı?
3. Ja'ha'n finanslıq-ekonomikalıq krizisinin' unamsız ta'replerin sanap berin'. Bul krizis ja'ha'n ekonomikasına qattı ta'sir ko'rsetiwı mumkinligi haqqında o'z pikirinizdi bildirin'.
4. Ja'ha'n finanslıq-ekonomikalıq krizisinin' jurtıwız ekonomikasına ta'siri qanday? Pikirin'izdi mısallar menen tiykarlawǵ'a ha'reket qılın'.
5. Ma'mleketimizde krizistın' aldın alıw ha'm saplastırıw ushın qanday is-ilajlar islep shıǵ'ılıp atır?
6. Prezidentimiz İ.A.Karimovtıń «Ja'ha'n finanslıq-ekonomikalıq krizisi, O'zbekstan sharayatında onı saplastırıw jolları ha'm ilajları» kitabı haqqında ne bilesiz?

Buni este saqlan"

- Bazar ekonomikası sharayatında ma'mleketler ekonomikasında waqıtı-waqıtı menen krezis ju'zege kelip turadı.
- O'zbekistan ekonomikasının' finanslıq ekonomikalıq krizislardan qorg'ang'anlıǵ'ı bir tegis wo'siw rawajlanıwdın' tiykarǵı faktori boldı.
- Ekonomikalıq rawajlanıwdın' wo'zbek modeli ha'zirgi da'wirde ko'plegen ma'mleketler ta'repinen u'yrenilgen.

VI BAPTI TA'KIRARLAW USHIN SORAW HA'M TAPSIRMALAR

A. SORAWLAR

1. Respublikamızdın' eksport ha'm import mu'mkinshiligi haqqında ne bilesiz?
2. Xalıqaralıq sawdag'a qanday ko'zqaraslar bar?
3. Sırtqı sawdanı sheklew usılları ha'm olardıń' aqıbetlerin tu'sindirip berin'.
4. Xalıqaralıq sawda sho'lkemlerinin' wazıypaları neden ibarat?
5. Valyuta bazarının' ma'nisin tu'sindirin'.
6. Valyuta almasırw kursının' o'zgeriwine ne sebep bolıwı mu'mkin?
7. Ja'ha'n ekonomikası mashqalalarının' qanday jag'ımsız aqıbetleri bar?
8. Qalay etip ja'ha'n ekonomikası mashqalalarının' aldın alıw mu'mkin?
9. 2008 - jılı baslang'an ja'ha'n finanslıq-ekonomikalıq krizisinin' sebepleri nede?
10. Prezidentimiz İ.A.Karimovtın' "Ja'ha'n finanslıq-ekonomikalıq krizisi, O'zbekstan sharaytında onı saplastırıw jolları ha'm ilajları" kitabı haqqında ne bilesiz?

B. TAPSIRMALAR

Ha'r bir atamag'a mas talqılawdı tabın'.

ATAMALAR:

1. Absolyut u'stinlik.	3. Eksport.	5. Kvota.
2. Tarif (bajıxana bajı).	4. İmport.	6. Valuta kursı.

TALQILAWLAR:

- a) birdey mug'dardag'ı resurslarg'a iye bolg'an ellerden birinin' usı resurslar ja'rdeminde basqalarına salıstırg'anda ko'p o'nim islep shıg'ara alıw mu'mkinshiligine iye ekenligi;
- b) sırt ellerden satıp alıng'an tovar ha'm xızmetler;
- d) ma'mleket shegarasınan o'tıp atırg'anda alıp kiyatırg'an tovar ushın to'lew lazım bolg'an salıq to'lemi;
- e) ma'mleketke shetten alıp kelingeni yaki sırtqa alıp shıg'ılg'an tovar ha'm xızmetler ko'lemine ornatılğ'an joqarı shegara;
- f) ma'mleket ta'repinen sırtqı sawdanı sheklewge qaratılğ'an is-ilajlar;
- g) ma'mlekette bir tovardı islep shıg'arıwdın' alternativ qunı basqa ma'mleketlerge salıstırg'anda arzan bolıwı;
- h) ma'mlekettin' import ha'm eksportın sho'lkemlestiriwshi tovar ha'm xızmetlerdin' ulıwma qunı;

D. TESTLER

1. **İmport bajının' kemeytiriliwi:**

- A) ma'mleket byudjetinin' da'ramatın ko'teredi;
- B) jergilikli tovarlar sapasın asıradi;
- D) importtın' o'siwine alıp keledi;
- E) importtın' kemeyiwine alıp keledi.

2. **İmport kvotası:**

- A) tovarlar eksportın asıradi;
- B) tovarlar importın asıradi;
- D) import ko'lemine qoyılğ'an joqarı shegara;
- E) import ko'lemine qoyılğ'an to'mengi shegara.

3. **Ma'mleketin' import ko'lemi 350 million dollardı, eksport ko'lemi bolsa 400 million dollardı quradı. Bul jag'dayda:**

- A) sırtqı sawda balansı teris shamada boladı;
- B) sırtqı sawda balansı on' shamada boladı;
- D) sırt el valyutası jetispewshiligi payda boladı;
- E) ma'mleketin' sırtqı qarızı ko'beyedi.

4. **Sırtqı sawdag'a qoyılğ'an tosqınlıqtan kim ko'birek ziyın ko'redi?**

- A) ma'mleket;
- B) jergilikli islep shıg'arıwshılar;
- D) sırt el islep shıg'arıwshıları;
- E) jergilikli tutınıwshılar.

5. **Ma'mleketin' qaysı is-ilajları sırtqı sawdanı sheklewge qaratılmag'an?**

- A) import bajının' ornatılıwı;
- B) import kvotasının' belgileniwi;
- D) sırtqı sawda litsenziyaların' engiziliwi;
- E) bazı bir tovarlar importın' qadag'an etiliwi.

6. **Qaysı jag'dayda milliy valyutamız kursı asadı?**

- A) aylıqlar asırılса;
- B) sırt elge sayaxat qılıwshılar sanı o'sse;
- D) sırt elde isleytug'm watanlaslarımız sanı assa;
- E) isbilermenlerge jen'illetilgen kreditler beriw ko'beyse.

7. **Sırtqı sawda ko'lemine ne menen anıqlaydı?**

- A) import; B) eksport;
- D) import ha'm eksport jıyındısı;
- E) import ha'm eksport parqı.

8. **To'mendegilerdin' qaysı biri ekonomikalıq birge islesiw sho'lkemi bolıp esaplanadı?**

- A) Evropa awqamı; B) WTO;
- D) ACEAN; E) barlıg'i duris.

9. **To'mendegilerdin' qaysı biri ja'ha'n ekonomikası mashqalalarına kirmeydi?**

- A) tınıshlıqtı saqlaw mashqalası;
- B) qorshag'an ortalıqtın' pataslanıwı;
- D) qosımsha sırtqı ta'sirler;
- E) shiyki zat ha'm energiya qıtshılıg'ı.

10. **Milliy valyutanın' sırt el valyutasına sahistrg'andag'ı kursı assa ...**

- A) import paydalı bolıp qaladı;
- B) eksport paydalı bolıp qaladı;
- D) importqa da, eksportqa da paydalı bolıp qaladı;
- E) import ta, eksport ta paydalı bolmaydı.

11. **Ja'ha'n finanslıq-ekonomikalıq krizisin keltirib shıg'arg'an sebebler qaysısı?**

- A) İpoteka kreditlew sistemasındag'ı qıtshılıg'ı;
- B) Bank ha'm finans sistemasının' to'lew mu'mkinshiliginin' ha'lsirewi;
- D) Fond bazarlarında en'u'lken kompaniyalar aktsiyaları nırqının' tu'sip ketiwi;
- E) Barlıq juwaplar tuwrı.

9-KLASSQA WO'TILGEN TA'KRARLAW USHIN TEST TAPSIRMALAR

1. **İsbilermenlik... xizmeti.**

- A) Bazar ekonomikasına sa'ykes
- B) Aralas ekonomika sharayatında bola almaytug'in
- D) İsbilermenlik ushi'n za'ru'r biraq ma'mleket ushin a'hmiyetli bolmag'an
- E) İslep shıg'arıwshıg'a sa'ykes bolg'an

2. **İsbilermenlik ... baslang'an**

- A) Yesap kitaptan
- B) Biznes da'rejeden
- D) Biznes ideya, biznes rejeden
- E) Banktan kredit alıwdan

3. **To'mendegi isbilermenlik xi'zmeti tu'rlerine kiredi**

- A) Ma'mleket finans sho'lkemler xizmeti, kommersiyaliq qamsızlandırıw
- B) İslep shıg'arıw, kommerciya finans isbilermenlik qamsızlandırıw
- D) Kommersiya islep shıg'arıw a'skeriy
- E) qamsızlandırıw bahasi'n talabalıq islep shıg'arıw kommertiya

4. **Tovardı islep shıg'arıw bahasi' 500 sum bolp tutınıwshıg'a jetkenshe yeki ret ko'tere ha'm bir ret usaqlap satıw. Sawda fermasına wo'tti. Yeger ha'rbir alıp satıwshı tovardın' alıw bahasına 20% u'steme haqı qoyılsa tovardın' aqırı usaqlap satıw bahasi neshe sumdı quraydı?**

- A) 864 sum D) 1036 sum
- B) 800 sum E) 720 sum

5. **Tovardıń wo'zine tu'ser bahasi ne?**

- A) Usaqlap satıw sawda du'kanının' satıw bahasi'
- B) Bir-birlik wo'nim islep shı'g'arıw ushin sarıplang'an qarjısı
- D) Satıw sawda firmasın satıw bahasi'
- E) Tovardıń bazar bahasi'

6. **Firmada neler ko'birek basqarıwdı talap qıladı?**

- A) Miynet jamiyeti quramı
- B) Finanslıq g'a'rejetler
- D) Shiyki zat resursları
- E) Joqarı'dag'ılardı'n' barlıg'ı

7. **Qaysı juwaptın' tek g'ana ishlep shıg'arıw qurallarıKeltirilgen?**

- A) Ko'mir, u'skene, imarat, televizor
- B) Ju'k mashiyına a'spap -u'skene, imarat
- D) mebel, ko'mir, elektr energiy
- E) Benzin, da'rya suwı, dala ha'wlisi

8. **Qaysı juwapta paydanı yesaplaw formulası durıs ko'rsetilgen?**

- A) $P=TR-TS$ D) $P=TR:TS$
- B) $P=TR+TS$ E) $P=TR*TS$

9. **Tovar islep shıg'arıwshı ka'rxana ta'repinen satılıw narxı qalay ataladı?**

- A) Ko'tere satıw bahasi'
- B) Usaqlap satıw bahasi'
- D) İslep shıg'arıwshı bahasi'
- E) Qatan' bahasi'

10. **Bazar usınıs yete almaytug'in ma'mleket ta'repinen jetkerip beretug'in ha'm ma'mleket ha**

‘m xalqıq ta’repinen birgelikte ja’miyetlik tiykarda tutınılatug’ın tovar ha’m xızmetler...dep ataladı.

- A) Materialıq baylıqlar
- B) Tutınıw tovarları
- D) Sociyallıq tovarlar
- E) Biypul wo’nimler

11. Ma’mleketin’ ekonomikalıq wazıypalarg’a neler kiredi?

- A) Ja’miyetın huquqiy ha’m sociyalıq tiykarın saqlaw
- B) Ba’sekini qollap-quwatlaw ha’m yekonomikanı turaqlastırıw
- D) Da’ramat ha’m baylıqtı bo’listiriw ha’m qosımsha sırtqı ta’sirlerdi ta’rtıpkе salıw
- E) Joqarı’dag’ı lardıń barlıg’ı

12. Ma’mleket byudjeti.....

- A) Difficetli bolıwı mumkun.
- B) Tek rawajlang’an ma’mleketleri dif-ficetli bolmaydı.
- D) Difficetli bolıwı ma’mleket ekonomikası ushın qa’wıpli yesaplanadı
- E) Difficentlı da’ramat yesabınan qaplanadı.

13. To’mendegilerdin’ qaysı biri ma’mleketin’ bazar jarlılıg’ı aqı-betlerinin’ aldın alıw wazıypasına kirmeydi?

- A) Bazardın’ monopolıyag’a qarsı gu’resiwi
- B) tovarlar xızmetin jaratıw
- D) Daramat mulkti salıqqa tartıw
- E) Qosımsha sırtqı ta’sirlerdi ta’rtıpkе salıw ha’m qadag’alaw

14. Ma’mleketin’ da’ramat ha’m baylıqtı bo’listiriw wazıypası qaysı ilajlar arqalı a’melge asırıldı.

- A) Kem ta’miyengen shan’araqlardı sotciallıq qorg’aw
- B) Ko’p da’ramatlı puqaralardıń da’ramatlarınan salıq wo’ndiriw
- D) Studentlerge stipendiya beriw
- E) Joqarıdag’ılardıń barlıg’ı

15. Yeger 1 men suw pul 24% jıllıq protcent stavkası menen qoyılğ’an bolsa yarım jıldan so’n qansha boladı

- A) 120000 sum
- B) 1120000 sum
- D) 12400000 sum
- E) 880000 sum

16. Fizikalıq shaxslardıń ja’mi jıllıq daramatı..... yesaplı ma

- A) Yuridikalıq shaxslar ta’repinen fizikalıq shaxslarg’a to’lenetug’ın to’lew
- B) Daramat salıg’ı wobekti
- D) Salıq jenilligine iye daramat
- E) İs haqı

17. Mal mu’lk salıg’ı

- A) Fizikalıq yuridikarlıq shaxslardan wo’ndiriledi?
- B) Tek fizikalıq shaxslardan wo’ndiriledi ?
- D) Tek g’ana yuridikalıq shaxslardan wo’ndiriledi?
- E) Durıs juwap joq

18. Mulık huqıqı, iyelik qılıw huqıqı paydalanıw huqıqı ya-masa ijara huqıqı tiykarında

**jer ushastkalarına iye bolgan
jer salg'ının' to'lewshileri bolip
yesaplanadı**

- A) Fizikalıq shaxslar
- B) Yuridikalıq shaxslar
- D) Fizikalıq yuridikalıq shaxslar
- E) Ma'mleket sho'lkemi ka'rxanaları

**19. Aksiz salg'ı ha'm qosılǵ'an qun
salg'ı.....**

- A) Fizikalıq shaxslardan' wo'ndirilidi
- B) Tu'ri salıqlar tu'rine kiredi
- D) Aylanba salıqlar turine kiredi
- E) Jergilikli salıqlar turine kiredi

**20. Ma'mleket aymag'ında islep
shig'arılǵ'an toil'q ko'rinistegi
tovar ha'm xızmetlerdin' bazar bah
'asi'ndag'i' uluwma quni..... dep
ataladı**

- A) YMO jalpı milliy wo'nim
- B) Sap ishki wo'nim
- D) Milliy da'ramat
- E) jalpı ishki wo'nim

**21. Ekonomikalıq korsetkishtin' real
quni'**

- A) Bul wo'nimlerdi'n , berilgen bahada esaplang'an qunı
- B) Bul wo'nim tiykar qılıp aling'an jıldagı'ǵ'a salıstırg'anda yesaplangan qunı
- D) Bul wonin' bazar ni'rqlarındag'ı qunı
- E) Bul wonin' ma'mleket ni'rqlarda esaplangan qunı

**22. Ma'mlekettegi wortasha bahasi'
ni'n' barqulla asıp barıwı ... dep
ataladı.**

- A) Deffeciya
- B) pul jetispewshiligi
- D) Giperinfliyaciya
- E) infliyaciya

23. Jumıssızlıq kelip shig'iwı sebeplerine qaray to'mendegi tu'rlerge bo'linedi.

- A) Friktcion, ma'wsimlik, waqtinsha
- B) Quramalı', barqulla, waqtinsha , ma'wsimlik
- D) Friktcion, ma'wsimlik, quramalı', da'wirlik
- E) Da'wirlik, barqulla, waqtinsha, ma'wsimlik

24. Si'rtqi sawda ko'lemi.....

- A) Eksport ko'lemine ten'
- B) İmport ko'lemine ten'
- D) Eksport ko'lemi ha'm import ko'lemi arası'ndag'i' ayı'rmag'a ten'
- E) Eksport ko'lemi ha'm import ko'lemine' ji'yindısına ten'.

25. Bir ma'mleket valyutası basqa ma'mleket pul birligine ko'rsetilgen nırqi... dep ataladı.

- A) Valyutanin' almastiriw kursı
- B) Konvertatsiya
- D) Valyuta kursı
- E) Shet yel valyuta kursı

EKONOMİKALIQ ATAMALARDIN' TU'SİNDİRME SO'ZLİĞİ

Aktsiya — firma ustav fondına u'les qosılg'anın tastıyqlawshı ha'm iyesine firma paydasınan belgili payda alıw huqıqın beriwshi hu'jjet—qımbat bahalı qag'az.

A

Aktsiya kursı — aktsiyanın' bazardag'ı nırqı.

Aktsionerlik ja'miyet — ustav fondı aktsiyalardı satıwdan qa'liplesken, juwapkershiligi sheklengen iri firma.

Aktsiyanın' nominal bahası — aktsiya u'stine jazıp qoyılg'an baha.

Aktsiz — bazı bir tovar qarıydarlarınan, tovar bahasının' belgili protsenti ko'rinisinde o'ndiriletug'in salıq.

Amortizatsiya ajuratpası — tiykarg'ı o'ndiris qurallarının' tozıwı na'tiyjesinde olardı' bahasının' islep shıg'arılg'an o'nim bahasına o'tken bo'legi.

Amanat — qarjını toplaw ha'm ko'beytiw maqsetinde, belgili bir u'steme haqı—protsent esabına bankke qoyıw.

Amanat protsenti — amanatqa tapsırılğ'an pul qarjısınan paydalang'anı ushın to'lenetug'in haqı.

Aylanba salıq—da'ramat alıwshı, tovar ha'm xızmetlerdi islep shıg'arıwshı ta'repinen emes, ba'lki, olardı paydalanıwshı ta'repinen to'lenetug'in salıq.

Aylıq is haqı — jumısshıg'a bir ay dawamındag'ı miyneti ushın qatan' belgilengen pul mug'darı.

Aralas ekonomika — bazar ekonomikası ha'm oraylasqan jobalı ekonomikanın' qolaylı ta'replerin o'zinde qamtıg'an zamanago'y ekonomikalıq sistema.

Almastırıw — bir o'nimdi basqasına tuwrıdan-tuwrı almastırıw.

Alternativ imkaniyat — birewin tan'lap alg'anda qalg'anınan bas tartılatug'in imkaniyat.

Aylanba qarjı — shiyki zat, ha'r qyılı materiallardı satıp alıwğ'a ha'm jumısshı ku'shin jallawğ'a sarplang'an qarjılar.

Aymaqlıq qa'nigelesiw — sharayat, da'stu'rler, jergilikli imkaniyatlar sebepli pu'tin bir aymaq o'nimnin' qanday da bir tu'rin islep shıg'arıwğ'a iykemlesiwı.

Ashıq tu'rdegi aktsionerlik ja'miyet — aktsiyaları qa'legen adamg'a satılatug'in ja'miyet.

Bank — xalıq, firma ha'm sho'lkemlerdin' pul qarjıların toplawshı ha'm olardı basqalarg'a qarızg'a beriwshi qımbat bahalı qag'azlar alıp satıw ha'm basqa finanslıq xızmetler menen shug'ıllanıwshı finanslıq ma'keme.

B

Banktin' zapas qarjısı — banktin' zapası sıpatında oraylıq bankte saqlanıwı kerek bolğ'an pul qarjısı.

Bank zapas normasi — orayliq bank ta'repinen belgilenetug'in, bank zapas qarjilarinin' barliq qarjisina salistirg'anda protsent mug'dari.

Bankrotliq — firmanin' basqa firmalar ha'm ma'mleket aldindag'i qarizlarin to'ley almaytug'in jag'dayi.

Bir-birinin' ornin toltirishli tovarlar — birgelikte paydalanilg'a arnalg'an tovarlar jubu.

Bir-birinin' ornin basishli tovarlar — bir qiyli mu'tajliklerdi qanaatlandirilg'a arnalg'an tovarlar jubu.

Bayliq — adamnin' barliq insaniy ha'm materialliq kapitallarinin' jiyindisi.

Biznes joba — biznes ideyani a'melge asiriv maqsetinde orinlanilg'a za'ru'r bolg'an, o'z-ara muvapiqlastirilg'an is-ha'reketler bag'darlamasidan ibarat hu'jjet.

Baji — ma'mleket ta'repinen ko'rsetiletug'in bazi bir xizmetler ushin tuwridan-tuwr to'lenetug'in haqi.

Bazar — qariydar ha'm sativshilar aldi-satti protsessi a'melge asatug'in orin.

Bazar infrastrukturasu — bazardin' waziyplarini a'melge asirivda tikkeley qatnaspastan, og'an ja'rdem berivshi, xizmet ko'rsetivshi ka'rxana, sho'lkem ha'm ma'kemeler.

Bazar ekonomikasi — jekemu'lkshilikke tiykarlang'an, barliq ekonomikalig' she-shimler bazar mexanizmi ja'rdemide aniqlanetug'in ekonomikalig' sistema.

Bazar qatnashlari — ma'mleket, islep shig'arivshilar ha'm u'y xojalig'laru.

Ba'seki — ekonomikada xizmet ko'rsetivshi ta'repler ma'plerinin' qarasilavinan payda bolatug'in o'z-ara gu'res.

Byudjet jetispewshiligi — ma'mlekettin' qa'rejetleri da'ramattan ko'p bolg'an jag'daydag'i, qa'rejetler ha'm da'ramatlar arasindag'i parq.

D

Da'ramat — adamnin' (shan'araqtin') belgili bir waqit dawaminda islep tapqan yaki qolg'a kirgizgen barliq materialliq ha'm pul tu'simleri.

Da'stu'rli ekonomika — ekonomikanin' tiykarlari sorawlarina ja'miyettegi da'stu'rlerge tiykarlanip juwap beretug'in ekonomikalig' sistema.

Da'wirli jumissizliq — ma'mleket ekonomikasinin' da'wirli o'zgerivi menen baylanishi, barliq tarawlardi qamtiv alatug'in jumissizliq.

Da'ldalshilq — qariydar ha'm sativshini o'z-ara ushivastiriv, tovar aliv-sativ protsesslerin tezlestirivge qaratilg'an xizmet.

Depozit — amanat yaki bankke qoyilg'an qarji.

Dividend — aktsiya iyesinin' firma paydasidan alatug'in u'lesi.

Du'nya ko'lemindegi ekonomikalig' mashqalalar — ja'ha'n ekonomikasi keltiriv shig'arg'an, ha'r bir ma'mleket ekonomikasina tiyisli, tek birge islesiv arqali sheshiliwi mu'mkin bolg'an mashqalalar.

Ekologiya — insandı onı qorshap turg'an sırtqı ortalıq penen o'z-ara qatnasıqları haqqındag'ı ilim.

Eksport — ma'mlekette islep shıg'arılg'an ha'm shet ma'mleketlerge satılğ'an tovar ha'm xızmetler.

Erkin qa'rejetler — birlemshi bolmag'an za'ru'rlikler ushin qa'rejetler.

Ekonomikalıq da'wir — ma'mleket ekonomikasının' bir ma'rte tebireniwine — bir o'sip, keyin pa'seyiwine ketken waqıt.

Ekonomikalıq molshılıq — belgili bir waqıt dawamında el xalqının' turmıs da'rejesinin' turaqlı bolıp turıwı.

Ekonomikalıq ko'rsetkishtin' nominal bahası — bul onın' ko'rsetilgen nırqlarg'a salıstırmalı bahası.

Ekonomikalıq ko'rsetkishtin' real bahası — onın' qandayda bir tiykar etip alıng'an qaysı bir jıldag'ı nırqlarg'a salıstırmalı esaplang'an bahası.

Ekonomikalıq sistema — ma'mleket (ja'miyet) ekonomikalıq turmısın sho'lkemlestiriw forması (mexanizmi).

Ekonomika — insannın' jer ju'zinde jasaw ha'm o'sip-o'niwi menen baylanıshı xojalıq ju'rgiziw sisteması.

Ekonomikanın' quramalı bo'lekleri — ta'biyat, adamlar ha'm adamlar ta'repinen jaratılğ'an barlıq na'rseler.

Firma — isbilermenlik xızmeti a'melge asırilatug'in ka'rxana.

Firma xızmetinin' na'tiyjeliligi — firmanın' belgili bir da'wirde alg'an paydası mug'darının' sol da'wirde sarplang'an barlıq qa'rejetler mug'darına qatnası.

Firmanın' ustavı — firmanın' ishki ha'm sırtqı xızmetlerin ta'rtipke salıwshı, huqıqıy ku'shke iye bolğ'an normativ hu'jjet.

Firmanı sho'lkemlestiriw sha'rtnaması — firma sho'lkemlestiriwshileri ortasında o'z-ara jumıs alıp barıw boyınsha du'ziletug'in kelisim hu'jjeti.

Firmanın' ustav fondı — firma xızmetin ju'rgiziw ushin onın' sho'lkemlestiriwshileri ta'repinen qosilatug'in u'les—mal-mu'lk ha'm qarjılar.

Finans bazarı — pul ha'm qımbat bahalı qag'azlar aldı-sattı protsessleri a'melge asırilatug'in bazar.

Finanslıq isbilermenlik — pul ha'm qımbat bahalı qag'azlardı alıp-satıw menen baylanıshı xızmet.

Fond — keleshekтеgi za'ru'rliklerdi qanaatlandırıw ushin jıynalatug'in pul.

Fond birjalari — qımbat bahalı qag'azlar aldı-sattısı menen shug'ıllanıwshı da'ldalshı sho'lkem.

Friktsiyalıq jumıssızlıq — adamlardıń bir jumıstan bosap, ekinshisine jaylasıp atırg'anda ju'zege keletug'in jumıssızlıq.

G

Giperinflyatsiya — ma'mlekette ortasha nıqtın' ha'dden tısqarı (jılına 50 eseden de ko'p) ko'teriliw protsessi.

X

Xalıqtın' turmıs da'rejesi — ma'mleket puqaralarının' turmıs sharayatının' ulıwma ko'rsetkishi, usınılg'an ekonomikalıq ha'm sotsiallıq o'nimler sapaı ha'm olar menen ta'miyinleniw da'rejesi.

Xızmetler — materiallıq zat jaratpaytug'ın, na'tiyjesi talaplardı qanaatlandırıtug'ın ekonomikalıq xızmet.

I

İmport — shet ma'mleketlerden satıp alıng'an tovar ha'm xızmetler.

İnflyatsiya — ma'mlekette ortasha nıqtın' o'siw protsessi.

İnflyatsiya da'rejesi — belgili bir da'wirdegi nıqtın' o'siwiniń protsenttegi mug'darı.

İnsan kapitalı — adamnıń aqıl-oyı, bilimi, ziyrekligi, ku'sh-quwatı, is ta'jiriybesi, qa'nigeligi, ka'siplik sheberligi, mu'mkinshiligi, salamatlıg'ı ha'm ruwxıy du'nyası.

İntellektual tovarlar bazarı — aqıl miyneti o'nimi bolg'an tovarlar aldı-sattı protsessi a'melge asırılıtug'ın bazar.

İnvestitsiya (qarjılandırıw) — qarjını islep shıg'arıwdı rawajlandırıwg'a jumısa.

İjara haqı (renta) — birewdin' mu'lkinen paydalang'anı ushın to'lenetug'ın haqı.

İs haqı — ka'rxana ta'repinen jallanıp islep atırg'an xızmetkerge orınlag'an jumısı ushın to'lenetug'ın pul.

İslep shıg'arıw — za'ru'rliklerdi qanaatlandırıw ushın kerekli o'nimlerdi islep shıg'arıw.

İslep shıg'arıw quralları bazarı — ka'rxana ha'm firmalar za'ru'rlikleri ushın kerek tovar ha'm xızmetler satılıtug'ın bazar.

İpoteka krediti — kredit pullarına qurılıtug'ın ko'shpes mu'lktin' o'zin girewge qoyıw arqalı beriletug'ın kredit.

İslep shıg'arıwshılar — tovar ha'm xızmetlerdi jaratıtug'ın ka'rxanalar.

İsbilermenlik — adamlardıń payda alıw maqsetinde, ta'wekelshilik tiykarında, o'z qarjısı, mu'lki, bilimi ha'm imkanıatların iske qosıp, tovar islep shıg'arıw ha'm xızmet ko'rsetiw iskerligi.

İsbilermenlik paydası — isbilermenlik xızmeti na'tiyjesinde qolg'a kiritiletug'ın da'ramat.

Jalpı da'ramat — tovardı satıwdan tu'sken pul tu'simi.

Jalpı ishki o'nim (JİO') — ma'mleket aymag'ında bir jıl dawamında islep shıg'arılg'an, tolıq ko'rinistegi tovar ha'm xızmetlerdin' bazar nıqtındaǵı ulıwma bahası.

Jalpi milliy o'nim (JMO') — jil dawamında ma'mleket puqaraları ta'repinen (jer ju'zinin' qay jerinde bolıwına qaramastan) jaratılǵ'an barlıq tolıq tovar ha'm xızmetlerdin' bazar nırqlarındaǵ'ı ulıwma bahası.

Jabıq tu'rdegi aktsionerlik ja'miyet — aktsiyaları tek aldınnan belgilep qoyılǵ'an adamlar toparına satılatug'ın ja'miyet.

Jeke talaplar — o'z aldına alıng'an adamǵ'a g'ana tiyisli bolǵ'an talaplar.

Jeke ta'rtiptegi firma — jeke adam mu'lki tiykarında sho'lkemlestiriletug'ın ha'm basqarılatug'ın firma.

Jeke mu'lk — o'z aldına alıng'an adamǵ'a yaki adamlar ja'ma'a'tine tiyisli mal-mu'lk.

Jumısshı ku'shi usınısı — jumısshı ku'shinin' nırqı menen o'z jumısshı ku'shin bul nırqta satıwǵ'a razı bolǵ'an jumısshılar sanı ortasındaǵ'ı baylanıs bolıp, ol belgili waqıt dawamında tu'rli nırqlarda qansha jumısshı o'z ku'shin satıwǵ'a razı ekenligin an'latadı.

Jumısshı ku'shine bolǵ'an talap — jumıshı ku'shinin' nırqı menen ka'rxanaların' og'an bolǵ'an talabı ortasındaǵ'ı baylanıs bolıp, belgili waqıt dawamında ha'r qıylı nırqlarda jumıshı ku'shi ka'rxanalar ta'repinen satıp alınıwın bildiredi.

Jumıssızlar — ma'mleketin' jumısqa jaramlı, belgilengen is haqı esabına islewge razı, lekin jumıs taba almag'an yaki jumıs izlep ju'rgen puqaraları.

Jumıssızlıq da'rejesi — ma'mlekettegi jumıssızlar sanının' ma'mleket jumısshı ku'shinin' ulıwma sanına salıstırǵ'andag'ı protsent mug'darı.

Kapital resurslar — insan ta'repinen jaratılǵ'an ha'm basqa o'nim tu'rlerin jaratıwda qatnasatug'ın resurslar.

Ka'siplik awqam — jallanba jumısshılar ma'plerin jumıs beriwshiler ha'm ma'mleket aldında qorg'aytug'ın ma'mleketlik emes, ja'miyetlik sho'lkem.

Ka'rxana — tovar islep shıǵ'arıw ha'm xızmet ko'rsetiw a'melge asırılatus'ın xojalıq sho'lkemi.

Kelisimli tan'law — bir waqıttın' o'zinde bir neshe imkaniyatlardan bo'lip-bo'lip paydalanıw.

Konvertatsiya — bir ma'mleket valyutasın basqa ma'mleketler valyutasına almasıw imkaniyatı.

Kredit — bank ta'repinen klientlerge berilgen qarız.

Kredit protsenti — berilgen qarızdan paydalang'anı ushın to'lenetug'ın qosımsha haqı.

Kreditin' jılıq protsent stavkası — jil dawamında qarızdan paydalang'anı ushın to'lenetug'ın qosımsha haqının' tiykarg'ı qarız mug'darına salıstırǵ'andag'ı protsent mug'darı.

Kommertsiya — tovardi satip alip, oni basqasına satıwdan ibarat isbilermenlik xızmeti.

Kommertsiyalıq bank — xalıq, firma ha'm sho'lkemlerge xızmet ko'rsetiwshi bank.

Kvota — ma'mleketke sırttan keltirilip atırg'an yaki sırtqa alıp shıg'ıp ketilip atırg'an tovar ha'm xızmetler ko'lemine qoyılǵ'an joqarı shegara.

Kelisimli is haqı — jumısshıǵ'a tayarlag'an o'nim mug'darına qarap to'lenetug'in pul mug'darı.

Q

Qarıydar — bazarda pulın tovarǵ'a almasıratug'in, yag'nıy tovardi satıp alatug'in ta'rep.

Qamsızlandırıw — ha'r qıylı ku'tilmegen jag'daylar na'tiyjesinde ju'zege keletug'in finanslıq mashqalalardan qorg'aw xızmeti.

Qanigelesiw — qanday da bir o'nim tu'rin islep shıg'arıw boyınsha ka'rxanalar ortasındag'ı miynetin' bo'listiriliwi.

Qımbat bahalı qag'az — belgili mug'dardag'ı qarjıǵ'a yaki mu'lkke iyelik etiwdi yaki olarg'a qarata qatnastı tastıyıqlawshı arnawlı pul ko'rınisindegi hu'jjet.

Qıtshıl bazar — tovardın' usınıs mug'darının' og'an bolǵ'an talap mug'darınan to'men bolǵ'an bazar.

Qosımsha sırtqı ta'sir — tovardi islep shıg'arıw yaki tutınıw protsessinde islep shıg'arıwshı ha'm tutınıwshıdan basqa, u'shinshi ta'reptin' ko'retug'in payda yaki zıyanı.

Quramlı jumıssızlıq — ma'mleket ekonomikasındag'ı quramlı o'zgerisler na'tiyjesinde kelip shıg'atug'in jumıssızlıq.

M

Marketing — bazar sharayatında tutınıwshılar mu'ta'jin anıqlaw ha'm onı qanaatlandıırıwǵ'a bag'darlang'an xızmet.

Marketolog — marketing xızmeti menen shug'illanıwshı, arnawlı bilimge iye qa'nige.

Miyнет birjasi — jumıs beriwshı ka'rxanalar ha'm jumıs izlep ju'rgen adamlar ortasında da'ldalshılıq qılatug'in ma'mleketlik sho'lkem.

Miyнет bazarı — jumısshı ku'shinin' aldı-sattı protsessleri a'melge asırilatug'in bazar.

Miyнет resursları — ma'mleketin' ja'mi miynetke jaramlı xalıq.

Miynetti bo'listiriw — o'nim islep shıg'arıw protsessin jumısshılar ortasında jumıstı bo'listiriw tiykarında sho'lkemlestiriw.

Miyнет o'nimdarlıǵı — resurs birliginen paydalanıp, islep shıg'arılg'an o'nim mug'darı.

Menedjer — arnawlı basqarıw ilimin iyelegen is ju'rgiziwshı yamasa basqarıwshı.

Menedjment — qanday da bir go'zlangen maqsetke erisiw usılları, formaları, quralları ha'm basqarıw printsiplerin u'yrenetug'in pa'n.

Milliy da'ramat (MD) — ma'mleket xalqının' bir jıllıq ja'mi is haqı, protsent, renta sıyaqlı da'ramatları ha'm barlıq ka'rxanalar paydasının' jalpı mug'darı.

Materiallıq kapital — ja'mlengen da'ramattın' materiallıq mu'lkke aylang'an bo'legi ha'm pul qarjıları.

Ma'mleket qarızı — jıllar dawamında jıynalıp qalg'an byudjet jetispewshiliginin' ja'mi mug'darı.

Ma'mleket byudjeti — ma'mleketin' bir jıllıq da'ramatları ha'm qa'rejetleri jobalastırılğ'an tiykarğ'ı finanslıq hu'jjeti.

Ma'mleketlik mu'lk — ma'mleketlik ka'rxana ha'm sho'lkemlerge tiyisli mal-mu'lk.

Ma'mleketin' byudjet-salıq (fiskal) siyasatı — ma'mleket byudjetinin' da'ramat ha'm qa'rejet bo'limlerin o'zgeritiw arqalı ekonomikanı ta'rtipke salıw.

Ma'mleketin' pul-kredit siyasatı — ma'mlekette aylanısta bolğ'an pul massasın ha'm kredit protsent stavkasın ta'rtipke salıw arqalı ekonomikanı turaqlastırıw.

Menshiklestiriw — ma'mleketlik mu'lkti jeke mu'lkke aylandırıw protsessi.

Ma'jbu'riy qa'rejetler — ku'ndelikli turmısta olarsız jasap bolmaytug'in qa'rejetler.

Monopoliya — (grekshe "jeke o'zim sataman" degen ma'nisti bildiredi) anıq bir tovar tu'ri, jeke islep shığ'arıwshı yaqi satıwshı ta'repinen satılatug'in, basqa satıwshılardıń kiriwi ju'da' qıyın bolğ'an bazar.

Mu'lk — adamlar ta'repinen o'zlestirilgen ha'm iyelik etiw mu'mkin bolğ'an barlıq na'rseler.

Mu'lk iyesi — mu'lkke iyelik etiwshi adam.

Nırq — birlik o'nim ushın qarıydar to'lewge, satıwshı bolsa o'nimdi satıwğ'a razı bolğ'an pul mug'darı.

Nırqlar quralında ba'sekilesiw — tovar bahasın tu'siriw yaqi ko'teriw ja'rdeminde ba'sekilesiwge ta'sir ko'rsetiw.

Nırq quralsız ba'sekilesiw — tovar bahasın o'zgeritpey, onın' sapasın jaqsılaw, reklamalı ku'sheytıw sıyaqlı faktorlar arqalı ba'sekilesiwge ta'sir ko'rsetiw.

Nominal da'ramat — da'ramattın' pul formasındag'ı ko'rinisi.

Normal tovarlar — xalıq da'ramatının' o'siwi menen talap asatug'in tovarlar.

Oligopoliya — bir neshe iri ka'rxana ha'm firmalardıń monopoliyasınan ibarat bolğ'an bazar.

N

O

Ortasha qa'rejet — bir birlik o'nimdi islep shıg'arıw ushın sarplang'an qa'rejet mug'darı.

Oraylıq bank — kommertsiyalıq banklerge xızmet ko'rsetiwshi ma'mleketin' tiykarg'ı banki.

Oraylasqan jobalı ekonomika — derlik barlıq islep shıg'arıw quralları ma'mleket biyliginde bolıp, ekonomikalıq sheshimler oraylasqan halda ma'mleket ta'repinen qabil etiletug'in ha'm jobag'a qarap a'melge asırilatug'in ekonomikalıq sistema.

O'

O'nim — insan miynetinin', ekonomikalıq iskerliginin' o'nimi.

O'z-ara baylanıslı tovarlar — birewinin' bahasını'n' o'zgeriwi ekinshisine bolg'an talaptın' o'zgeriwine alıp keletug'in tovarlar jubı.

O'zgermeli qa'rejetler — o'nimdi islep shıg'arıw ko'lemine baylanıslı bolg'an qa'rejetler.

P

Payda — ka'rxananın' belgili bir waqıt dawamındag'ı jalpı da'ramatı menen ulıwma qa'rejetleri arasındag'ı parq.

Paydanın' real mug'darı — paydanı qaysı bir jıldag'ı nırqlarda salıstırg'anda satıp alıw quwatı.

Paydanın' nominal mug'darı — paydanın' belgilengen nırqlarda ko'rsetilgen qunı.

Proteksionizm — ma'mleket ta'repinen sırtqı sawdanı sheklewge qaratılğ'an is-ilajlar.

Pul — o'nim ha'm xızmetler ushın to'lewdi a'melge asırıwıg'a arnalğ'an universal almasırwıw quralı.

Pul emissiyası — ma'mleket ta'repinen aylanısqa pul shıg'arıw.

Pul massası — ma'mlekette aylanısta bolg'an ja'mi pul qarjılarının' jıyındısı.

Puldın' aylanıw tezligi — puldın' alıw-satıw protsessinde qatnasıp, bir jil dawamında qoldan-qolğ'a o'tiw sanı.

R

Ratsionalıq — bir resurstan u'nemli paydalanıw o'zgesheligi.

Real da'ramat — da'ramattın' qa'dir-qımbatı, yag'ıny tovar ha'm xızmetler satıp alıw quwatın anıqlawshı shama.

Reklama — tutınıwshılarg'a tovar haqqında mag'lıwmat beriw arqalı olardı'n' tovarğ'a bolg'an talabın ko'teriwge qaratılğ'an u'gitlew ilajları (reklama so'zi latinshada “jar salıw”, “shaqırıq” degen ma'nisti an'latadı).

Resurslar — insan talapların qanaatlandırwıw ushın kerekli barlıq na'rseler.

S

Salıq — puqara, firma ha'm ka'rxanalardan ma'mleket qaznasına o'ndiriletug'in, nızamda ko'rsetilgen ma'jbu'riy to'lem.

Salıq stavkası — salıq mug'darının' salıq salınatug'in ulıwma summag'a salıstırg'andag'ı protsent mug'darı.

Sahstirmalı u'stinlik — ma'mlekette qanday da bir tovardı islep shıg'arıwdın' alternativ qunının' basqa ma'mleketlerge qarag'anda arzan bolıwı.

Sapası to'men tovarlar — xalıqtın' da'ramatı ko'teriliwi menen talap kemeyetug'in tovarlar.

Sap ishki o'nim (SİO') — jalpı ishki o'nimnen amortizatsiya ayırmasın ayırg'ang'a ten'.

Satıwshı — bazarda tovarın pulg'a almaştıratug'in, yag'ıny tovardı satatug'in ta'rep.

Sotsiallıq talaplar — adamlardıń birge, birgelikte turmıs keshiriwi menen baylanıslı, birgelesip qanaatlandıratug'in ulıwma za'ru'rlikleri.

Sotsiallıq o'nimler — bazar usına almaytug'in, ma'mleket ta'repinen islep shıg'arılatus'ın ha'm ma'mleket xalqı ta'repinen paydalanılatus'ın tovar ha'm xızmetler.

Sırtqı sawda balansı — ma'mlekettin' eksport ha'm import ko'lemleri ortasındaǵı o'zgesheligi.

Sırtqı sawda ko'lemi — ma'mleket import ha'm eksportın qurawshı tovar ha'm xızmetlerdin' ulıwma bahası.

Sırtqı sawdanı erkinlestiriw — og'an qoyılǵ'an sheklewlerdi jen'illestirip, ulıwma alıp taslaw.

Sırtqı sawda litsenziyası — tovar ha'm xızmetlerdi ma'mleketke alıp kiriw yaki onnan alıp shıg'ıp ketiw ushın beriletug'in arnawlı ruqsatnama.

Taza ba'sekilesiw bazarı — anıq bir tovar tu'ri ju'da' ko'p satıwshılar ta'repinen satılatus'ın, basqa satıwshılardıń kiriwi an'sat, bahalar erkin bolǵ'an bazar.

Taza payda — paydanın' salıqlar to'lengennen keyin qalg'an bo'legi.

Talaplar—insannın' anıq bir sharayatta jasawı ha'm o'nip-o'siwi ushın za'ru'r bolǵ'an na'rselerge mu'tajlıgi.

Ta'biyiy jumıssızlıq da'rejesi — ma'mlekette tek friktsiyalıq ha'm quramlı jumıssızlıq bolǵ'an jag'daydag'ı jumıssızlıq da'rejesi.

Ta'biyiy resurslar — tovar ha'm xızmetler islep shıg'arıwda tikkeley isletiletug'in ta'biyattın' barlıq baylıqları.

Talap — tovardın' bahası ha'm mug'darı arasındaǵı qatnas bolıp, qarıydarlardın' anıq bir waqıt dawamında, tovardı tu'rli bahalarda qanshadan satıp alıw imkaniyatların anıqlaydı.

Talap mug'darı — qarıydarlardın' anıq bir waqıt dawamında belgili bahada satıp alıwı mu'mkin bolǵ'an tovar mug'darı.

Talap sızig'ı — talaptın' tegisliktegi grafikalıq ko'rinisi.

Tan'law — sheklengen resurslardan paydalanıw imkaniyatları arasında birewin

tan'law.

- Tan'lawdın' alternativ qunı** — tan'law na'tiyjesinde bas tartılǵ'an, en'u'lken paydag'a iye bolǵ'an imkaniyat.
- Tarif (bajxana baji)** — ma'mleket shegarasın kesip o'tip atırǵ'anda alıp kirilip atırǵ'an tovar ushın to'leniwi lazım bolǵ'an salıq to'lemi.
- Texnologiya** — o'nim islep shıǵ'arıwda qaysı resurslardan qalay paydalanıw, qanday usıl ha'm izbe-izlikte islew beriw jol-jorig'ı.
- Ten'salmaqlıq mug'darı** — tovardın' bazarda ten'salmaqlı bahasına sa'ykes talap (yaki usınıs) mug'darı.
- Tiykarg'ı qarjı** — islep shıǵ'arıwda uzaq jıl ha'm ko'p ma'rte qollanılaturǵ'ın tiykarg'ı o'ndiris quralların satıp alıwǵ'a mo'lsherlengen qarjı.
- Tohqu'stinlik** — birdey mug'dardag'ı resurslarg'a iye bolǵ'an ma'mleketlerden birinin' usı resurslar ja'rdeminde basqalarına salıstırǵ'anda ko'p o'nim islep shıǵ'ara alıw imkaniyatına iye ekenligi.
- Tohqu ba'ntlik** — ma'mlekette tek ta'biyy jumıssızlıq bolǵ'an payıttag'ı ba'ntlik.
- Toying'an bazar** — tovardın' bazar usınısı mug'darının' og'an bolǵ'an talap mug'darınan joqarı bolǵ'an bazar.
- Tovar** — almastırıw maqsetinde islep shıǵ'arılǵ'an o'nim.
- Tovar birjasi** — tovarlardı ko'p mug'darda ko'tere satıp alıw ha'm satıwdı sho'lkemlestiretug'ın da'ldalshı sho'lkem.
- Tovardın' birgelikte paydalanıw o'zgesheligi** — tovar ha'm xızmetlerdin' ko'p adamlar ta'repinen bir waqıttın' o'zinde paydalanılıwı.
- Tovardın' bazar (turaqlı) bahası** — bazarda tovarǵ'a bolǵ'an talap mug'darının' usınıs mug'darına ten' bolǵ'andag'ı baha.
- Tovardan paydalanıwdı sheklep bolmaytug'ın o'zgeshelik** — haqı to'lenbegen jag'dayda adamlardı bul tovar ha'm xızmetlerdi paydalanıwdan sheklep qoya almaslıq.
- Tuwrı salıq** — tikkeley da'ramat alıwshı, tovar ha'm xızmetlerdi islep shıǵ'arıwshı ta'repinen to'lenetug'ın salıq.
- Tutınıw krediti** — qaysı bir qımbat bahalı tovardı satıp alıw ushın bankten alıng'an qarız.
- Tutınıw tovarlarının' bazarı** — xalıq, u'y xojalıqlarının' talapları ushın za'ru'r bolǵ'an tovar ha'm xızmetler satılaturǵ'ın bazar.
- Tutınıwshılar** — jaratılǵ'an tovar ha'm xızmetlerdi tikkeley satıp alıwshı yaki olardan paydalanıwshılar.
- Transfer to'lemleri** — ma'mleket byudjetinen xalıqtın' materiallıq jaqtan kem ta'miyinlengen qatlamların qollap-quwatlaw ushın jumсалaturǵ'ın qarjılar.

Toliq o'nimlar — paydalanıwg'a tayar ha'm basqa islew berilmeytug'ın tovar ha'm xızmetler.

Turaqlı q'a'rejetler — islep shıg'arıw ko'lemine baylanıslı bolmag'an qa'rejetler.

Usınıs — satıwshılardıń anıq bir waqıt dawamında, tovardı tu'rli bahalarda qansha mug'darda satıw mu'mkinligi haqqındag'ı tilek ha'm imkaniyatların anıqlaydı.

U

Usınıs mug'darı — satıwshılardıń anıq bir waqıt dawamında belgili bir bahada satıwı mu'mkin bolg'an tovar mug'darı.

Usınıs sızıg'ı — usınıstın tegisliktegi grafikalıq ko'rinisi.

Ulıwma qa'rejetler — turaqlı ha'm o'zgermeli qa'rejetler jıyındısı.

Valyuta — ma'mleketlerdin' pul birliklerinin' ulıwmalasqan atı.

V

Valyutalıq kursı — bir ma'mleket valyutasının' basqa ma'mleketin' pul birliginde ko'rsetilgen nırqı.

Waqıtlı is haqı — jumısshıg'a islegen waqtınin' mug'darına qarap to'lenetug'ın pul mug'darı.

W

Shan'araq byudjeti — shan'araqtın' belgili bir da'wirge jobalastırg'an da'ramat da'rekleri ha'm qa'rejetlerinin' esap-kitabı.

Sh

Sheriklik firması — eki ha'm onnan artıq adamlardıń (adam yamasa ka'rxanalardıń) qarjıları tiykarında sho'lkemlestirilgen ha'm belgili kelisim sha'rtleri tiykarında iyelik etiletug'ın, basqarılatug'ın ha'm xızmet na'tiyjesine juwap beriletug'ın firma.

Shirket — birgelikte xızmet ko'rsetiw maqsetinde eki ha'm onnan ko'p adamlardıń mu'лки tiykarında sho'lkemlestirilgen ha'm xızmet na'tiyjesine birgelikte tolıq juwap beretug'ın firma.

Sheklengenlik mashqalası — resurslardın' jeterli da'rejede bolmawı.

Ta'kirarlaw ushin berilgen tapsirmalar juaplari

I bapni tekseriw ushin test ha'm tapsirmalar juaplari

B. Atamalar

Atama raqami	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Talqin harfi	i	f	g	a	b	n	m	d	e	k	j	h	l	o	p	q

D. Testler

Testlar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Javobi	E	E	E	B	E	D	A	E	E	E	E	D	E	B

II bapni tekseriw ushin test ha'm tapsirmalar juaplari

B. Atamalar

1-topshiriq

Atama raqami	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Talqin harfi	e	f	a	b	d	g	h	i	j	k	l

D. Testler

Testlar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Javobi	B	E	E	E	E	A	D	B	D	A	D	D	B	B

III bapni tekseriw ushin test ha'm tapsirmalar juaplari

B. Atamalar

Atama raqami	1	2	3	4
Talqin harfi	b	a	e	d

D. Testlar

Testlar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Javobi	E	D	A	E	A	E	D	E	A	B	A

IV bapni tekseriw ushin test ha'm tapsirmalar juaplari

B. Atamalar

Atama raqami	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Talqin harfi	g	a	j	b	d	h	e	f	i	k

D. Testlar

Testlar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Javobi	B	D	E	A	B	E	B	B	B	A	D	E	E

V bapni tekseriw ushin test ha'm tapsirmalar juaplari

B. Atamalar

Atama raqami	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Talqin harfi	j	d	a	e	f	i	g	h	b

D-Testler

Testlar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Javobi	B	A	E	A	A	B	B	D	E	D	E	B	D	E	E	E	A	B

VI bapni tekseriw ushin test ha'm tapsirmalar juaplari

B. Atamalar

Atama raqami	1	2	3	4	5	6
Talqin harfi	f	b	h	a	d	g

D. Testlar

Testlar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Javobi	E	D	B	D	E	B	D	E	A	B	A

S32 Sariqov Ergashvoy Sotvoldiyevich.

Iqtisodiy bilim asoslari: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik/E.S.Sariqov, B.Q.Haydarov. — T.: 2014. — 144 b.

I. Muallifdosh

ISBN 978-9943-07-311-1

UO'K 37.015.6(075)

BBK 65.01ya721

Ergashvoy Sotvoldiyevich Sariqov,
Bahodir Qayumovich Haydarov

IQTISODIY BILIM ASOSLARI

9-sinf uchun darslik

Qoraqalpoq tilida

Uchinchi nashri

«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2014.
Toshkent-129, Navoiy ko'chasi 30-uy.

Original-maket "Huquq va Jamiyat" nashriyoti tomonidan tayyorlandi.

Tarjimon

P. Esbosinov

Muharrir

A. Zulpixarov

Texnik muharrir

M. Sadirov

Bosh dizayner

H. Sariqov

Sahifalovchi

S. Quchqarova

Litsenziya AI №160, 14.08.2009 yil.

Bosishga ruxsat etildi 08.07.2014-y. Bichimi 70×90¹/₁₆. «Tayms» garniturası. Kegli 11. Ofset usulida bosildi. Shartli tabog'i 11,7. Bosma tabog'i 10,94.
Adadi 8669 nusxa. 14-318 sonli buyurtma.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining
«O'zbekiston» nashriyot-matbaa ijodiy uyi bosmaxonasida bosildi.
Toshkent-129, Navoiy ko'chasi, 30-uy.

Ijarag'a berilgen sabaqlıq jag'dayın ko'rsetetug'in keste

T/s	Oqıwshın'nın' atı, a'kesinin' atı	Oqıw jılı	Sabaqlıqtın' aling'andag'ı jag'dayı	Klass basshısın'nın' qolı	Sabaqlıqtın' tapsırılğ'andag'ı jag'dayı	Klass basshısın'nın' qolı
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Sabaqlıq ijarag'a berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp aling'anda joqarıdag'ı keste klass basshısı ta'repinen to'mendegi bahalaw o'lishemlerine tiykarlanıp toltırıladı

Jan'a	Sabaqlıqtın' birinshi ret paydalanıwg'a berilgendegi jag'dayı.
Jaqsı	Muqabası pu'tin, sabaqlıqtın' tiykarğ'ı bo'liminen ajıralmag'an. Barlıq betleri bar. Jırtılmag'an, betleri almastırılmag'an, betlerinde jazıw ha'm sızıqlar joq.
Qanaatlandırarlı	Muqaba jelingen, bir qansha sızılıp shetleri qayrılğ'an, sabaqlıqtın' tiykarğ'ı bo'liminen alınıp qalıw jag'dayı bar, paydalanıwshı ta'repinen qanaatlanarlı qa'lpine keltirilgen. Aling'an betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sızılğ'an.
Qanaatlandırarsız	Muqabag'a sızılğ'an, jırtılğ'an, tiykarğ'ı bo'liminen ajıralğ'an yamasa pu'tkilley joq, qanaatlanarsız remontlang'an. Betleri jırtılğ'an, betleri tolıq emes, sızıp, boyap taslang'an. Sabaqlıqtı qayta tiklew mu'mkin emes.